

Р. ҒАФФОРОВ

НАВИСАНДА
ВА
ЗАБОН

ЗАБОН ҶОНИ УСЛУБ АСТ

Суварнигори ҳадисам, вале дар он сурат,
Ки ҷон дар он натавонам ниҳод, нангорам.

(*Ҳоқонӣ*)

I

Забон яроқи асосии нависанда, муҳимтарин омили тасвири бадеӣ, нахустин унсури адабиёт аст. Аз ин ҷост, ки забонро нағз надоништа, онро ба ҳукму фармони худ надароварда, асари хуб, асари комил ва шоиста офаридан муҳол аст. Суханвари бебадал М. Горький ин нуқтаро таъкид намуда навишта буд: «Чунон ки дуредгар ҷӯбро, оҳангар оҳанро, бояд нағз донад, адиб бояд материалҳои худ — забон ва суханро нағз донад, вагарна ӯ наметавонад таҷрибаи худро, ҳиссиёти худро, тафаккури худро акс кунонад, лавҳаҳо, характерҳо офарад ва ба майдон оварад»¹.

Забон дар услуби бадеӣ, аз як тараф, ба воситаи сухани тасвирии муаллиф, аз тарафи дигар, ба воситаи нутқи персонажҳо амал мекунад. Дар ҳар ду ҳолат вай бо композицияи асар, ҳалқаҳои сюжети он ва мароми бадеии нависанда ҳамбастагии қавӣ дорад. Зарурат ва вазифаи забон дар ин маврид ҳамчун оҳанг дар мусиқӣ ва ҳамчун ранг дар санъати тасвирист. Ба ин маънӣ, соҳтмони «бино»-и асари бадеӣ дар адабиёт ба масолеҳи асосӣ — забон вобаста аст ва бе он на нависанда вучуд дорад ва на асари бадеӣ. Хамин ҷиҳат нависандаи машҳури даврони мо Қ. Фединро водор карда буд, ки аҳамияти

¹ Русские писатели о языке. Учпедгиз. Л., 1954, стр. 691.

забонро дар адабиёт чунин таъин намояд: «Асоси услуб, ҷони онро забон ташкил мекунад»¹.

Аз рӯи эътирофи аҳли калам ҳар як асар пас аз таъин се давра — давраи андӯхтани материал; давраи муҳокама ва мулоҳаза; давраи ишро ба майдон меояд. Дар байни ин давраҳо мушкилтаринаш марҳилаи сеюм будааст. Дар воқеъ, ҳангоми таҳрир ба хотири нависанда дар ифодаи мафҳум ё баёни маъное якбора як силсилаи калима, ибора ва шаклҳои ҳаммаъно ё наздикмаъно меоянд. Ӯ мақому мавқеи ҳар кадоми онро фикр мекунад, андеша меронад ва пас аз тааммули зиёд онеро ба кор мебарад, ки дар айни ҳол барои беҳтар, қавиву пурратар, зебову дилнишинтар ифода намудани матлаб воситан аз вай муносибтаре набошад. Ин амал дар касби нависандагӣ ба кори рассом шабоҳати том дорад: рассом ҳам пеш аз тасвири лавҳае аввал бо тааммуки тамом хеле муддат онро муоина мекунад, чамен ҷузъиёташро ба мушоҳида мегирад, сипас ба рангҳои басо гуногунӣ назди худ дурудароз чашм дӯхта, рангеро хоста мегирад, ки бо хосияти предмети тасвиршаванда айнияти комил дошта бошад. Агар суратгар рангеро бечо ба кор барад, тамоми лавҳа осеб мебинад. Монанди ҳамин аз як калимаи бемаврид ҳусн ва назокати матн барбод меравад.

Лоиқ Шералӣ дар бораи фасоҳату зебони забон ва услуби рафиқи ҳамқалами худ Мӯъмин Қаноат суҳанронда, диққаткорӣ ӯро дар ин бора чунин тасвир кардааст:

«Як хусусияти бетакрори шоирии Мӯъмин Қаноат дар он аст, ки ӯ ҳамчун сарроф ҳар калима, ҳар мафҳумро, ки дар он бешубҳа маншани шеър ҳаст, бо ҳама тобишҳои асливу маҷозӣ ва мантикиву фалсафӣ бармекашад, паҳлуи ҳар калимаро пармосида, ё ҳар суҳанро мисли як пора маъдани ба сангу регу хок омехта рӯи каф гирифта, ба он дурудароз дақиқ менигарад, сангу регу хокашро чудо мекунад, навъи он маъданро муайян месозад ва баъд андеша мекунад, ки он сангро дар бунъеди кадом шеър метавон гузошт ва аз ӯ чӣ колое, чӣ хайкале, чӣ сурате метавон тарошид»².

Ин тарзи ишро фақат хоси услуби Мӯъмин Қаноат нест. Худи Лоиқ ва бисёр адибони дигари мо ҳам дар

¹ К. Федин. Писатель. Искусство. Время, М., 1961, стр. 380.

² Лоиқ Шералӣ. Рӯҳи қаҳрамонӣ назм. Газ. «Маориф ва маданият», 25 августи соли 1975.

тахрири асарҳои худ сарвати забони модариро аз ҳамин ҷиҳат таҳқиқ ва тафтиш кардаанд. Нависандае, ки ин таомулро риоя намекунад ва андак бошад ҳам, дар истифодаи воситаҳои забонӣ дар мавриди худ бепарвой зоҳир менамояд, дар талқини мароми эҷодӣ ба мурод нахоҳад расид. Забон дар адабиёти бадеӣ муҳимтарин омил таъинкунандаи сифати услуб аст. Дар ин маврид воҷиб аст, ки чунин гуфтаи А. Фадеевро ба хотир оварем: «Дар сурати баробарии дараҷаи идеявии ду асар аз онҳо ҳамоне арзиши бузурги бадеӣ дорад, ки дар он сифати сухан баланд мебошад. Ҷ (нависанда) вазифадор аст, ки дар асарҳои худ барои комёб шудан ба сифати баланд саъй намояд. Инро аз вай адабиёт, хонанда, давр талаб мекунад»¹.

Дар адабиёти бадеӣ забон дар як вақт ду вазифа — вазифаи коммуникативӣ ва эстетикиро адо мекунад. Вазифаи дуюми он вобаста ба вазифаи якумаш — ҷиҳати коммуникативӣ сурат мегирад. Аз ин ҷост, ки дар назди асари бадеӣ ҳамеша ду талаби муҳим меистад. Талаби аввал ин аст, ки вай бояд бо забони содда ва ҳамафаҳм ишро шавад, тарзе ишро шавад, ки ҳама аз он манфиат гирифта тавонанд. Талаби дуюм ҷиҳати бадеӣ эстетикӣ инро фаро мегирад. Аз рӯи ин дархост лозим аст, ки забони адабиёти бадеӣ фасеҳ ва образнок бошад. Ин ду тарафи услуби бадеӣ ҳангоми муқоисаи он бо услуби илмӣ барҷаста намоён мегардад. Дар услуби илмӣ, ки фикр ба воситаи факту рақам ва муҳокимаи мантиқӣ ифода меёбад, воситаҳои сухан барои таъсир расонидан ба фаҳму зеҳни хонанда сафарбар мешаванд. Барои ҳамин ҳам ин услуби сухан аз унсурҳои бадеӣ ва эмоционалӣ кам баҳравар аст. Баръакси ин дар услуби бадеӣ забон барои таъсир расонидан ба ҳиссиёти хонанда ё шунанда нигаронида мешавад. Ин ҷиҳат тақозо мекунад, ки услуби мазкур аз воситаҳои бадеӣ ва экспрессивӣ саршор бошад. Фарқи ин ду услуби нутқро мунаққиди бузурги рус В. Г. Белинский чунин шарҳ дода буд:

«Файласуф аз рӯи қисси мантиқӣ сухан меронад — шоир бо образ манзараҳо, аммо ҳар дуи онҳо як гапро меоянд. Иқтисодшинос бо далелҳои статистикӣ мусаллаҳ шуда, исбот мекунад, ки вобаста ба ину он сабабҳо аҳволи ин ё он синфи ҷамъият хеле бехтар шудааст ва ё хеле бад гаштааст. Шоир бо тасвири зинда ва дурахшо-

¹ Русские писатели о языке. Учпедгиз. Л., 1954, стр. 421.

ни воқеият мусаллаҳ гашта низ нишон медиҳад, ки... аҳ-воли ин ё он синф вобаста ба ину он сабабҳо дар ҳақиқат беҳ ё бад шудааст. Яке исбот мекунад, дигаре нишон медиҳад. Ҳар ду ҳам бовар мекунонад, аммо яке бо хулосаҳои мантиқӣ, дигаре бо лавҳаҳо. Вале навъи аввалро — иқтисодиётро қисми камӣ мардум мешунаванд ва мефаҳманд, аммо дуомиро ҳама мешунаванд ва мефаҳманд»¹.

Аз ин порча чунин чиҳати муҳимтарини адабиёт низ равшан хувайдо мегардад, ки дар он воқеа ва ҳодисаҳо на исбот, балки тасвир мешаванд. Айни ҳамин амал дар санъати рассомӣ низ ҷорист. Аммо адабиёти бадеӣ дар ин бобат хосияти худро дорост: дар он, бар хилофи санъати тасвирӣ, предмет ва ҳодисаҳои тасвиршаванда на дар ҳолати сукут ва оромӣ, балки ҳамеша дар ҳаракату амал, дар тақову ва задухӯрд тасвир мешаванд. Горький бузург дар ин хусус навишта буд: «Адиб бояд бифаҳмад, ки ӯ бо перо на фақат иншо меҷамояд, балки ба воситаи калимаҳо сураткашӣ мекунад ва суратгарии ӯ аз амали рассомӣ моҳир, ки одамонро дар вазъияти оромӣ тасвир меҷамояд, фарқ дорад, зеро ӯ кӯшиш мекунад, ки мардумро дар ҷунбӯҷули доимӣ, дар ҳаракат, дар задухӯрди муттасили байни ҳам, дар муборизаи синфҳо, гурӯҳҳо ва фардҳо тасвир наҷамояд»².

Тасвири пайғиронаи предмет ва ҳодисаҳо бо тамоми ҷузъиётҳои онҳоро зинда ва аёнӣ ба ҷилва оварда, бовари хонандаро ба ҳаққонияти ғояи асар зиёд мекунад. Нависандагонӣ бузург ба ин чиҳати санъати суҳангустарӣ ҷиддан эътибор дода, тасвири хурдтарин воқеа ва ё ноаёнтарин чиҳати предметро ба композицияи асар, олами маънавии персонаж саҳт марбут сохтаанд. Мисолӣ ин гуна лавҳанигории забардастона дар адабиёти мо фаровон мебошад. Барои намуна экспозицияи романи «Ғуломон»-и устод Айниро, ки тасвири работи Қилич-халифа ва портрети ӯро фаро мегирад, мисол овардан кифоя аст.

Работ дар биёбоне ҷой гирифтааст, ки дар он аз ободӣ осоре нест. Нависанда тасвири худро дар ин бора бо ҷумлаи унвонии «Саҳрои васеъ, биёбони хушк» сар мекунад ва дар ҷумлаҳои минбаъда ин нуктаро тавҷеҳ намуна мегӯяд, ки «хомаҳои регии равон ва гиёҳҳои саланг,

¹ В. Г. Белинский. Собрание сочинений, т. 3, М., 1948, стр. 798.

² А. М. Горький. О литературе. М., 1953, стр. 608.

шӯра, хоршутур, кавар, кавора, явшон манзараи табиин ин биёбон буданд». Работ, аз рӯи тасвири муаллиф, бо аломатҳои махсус аз работҳои муқаррарӣ фарқ мекунад. Вай навсохт ва зеботарин иморати ин маҳал мебошад. Ҳанӯз аён будани хуни ҳайвонҳои, ки дар вақти сохта шудани он куштаанд, дар болон дарвозааш барқарор будани устухонҳои сари шутур ва тагал, дар сари ду гулдастаи он гузошта шудани ду мундии бо ранги сиёҳ чапу килеб нақш кардашуда гувоҳи ин манзараанд. Нависанда дар чор абзаци дигар дар хусуси мавҷудияти ҷоҳе дар ин работ, тарзи обкашии бо шутур аз он, оғили махсуси дохили работ, хонаҳои сиёҳи он, ки бачагони хурдсол дар он ҷо ресмон мересанд, аз ин ресмонҳои торҳои қолин ва қолинҷаҳоро танидани занони ҷавони қолинбоф, катормех ва яккамехҳои тарафи рости работ, барои бастании аспҳои аз роҳи дур омада ва аспҳои қантариин парворӣ муқаррар шудани ин мехҳо батафсил сухан ронда, сипас хонаи истиқомати Қилич-халифа ва портрети ӯро тасвир кардааст. С. Айни бо зикри телпаки сафеди ӯстигӯсфандии он пирамард, як-ду печ саллаи сафеди ба даври телпак печондааш, мисвоки ба печи салла халонидаи ӯ ва тасбеҳи ҳазоруякдонагин аз донаки хурмо тартибдодаи вай... аз ҷумлаи сӯфиён-порсоён будани ӯро нишон дода бошад, дар девори хона овезон будани милтики шохдор, шоф, шамшер, сипар, зирех, найза, шашпар, каманд барин яроқҳои ҷангиरो барои он як-як ба қалам овардааст, ки аз сардорҳои собиқи ҷангӣ будани соҳиби хона, яъне Қилич-халифаро, дар назари хонанда зинда мучассам намояд.

Пирамард дар рӯи ҷойнамози пурнақшу нигор харчад машғули намозҳои намоёнд ҳам, дар асл дар ташвиш ва изтироб буда, ғалаёни фикр ваҷоҳати ӯро ба хар ранг тағйир медиҳад: ӯ «гоҳ рӯи худро турш карда, пешонаи аз камоли пирӣ пурчиншудаашро дарҳам кашада, гоҳо ҷашмони бенуршудаашро калон кушода дар лабҳои тағу боло мӯяшро тарошидаи худ табассуми гургона намоён мекард ва гоҳо (бо вучуди дар ҳолати намозҳои будан) риши якқабзагии бузвораашро ба даст пирифта нӯги онро ба даҳонаш андохта мехоид»¹.

Нависанда дар тасвири портрети Қилич-халифа ва муҳити ӯ ғайр аз унсурҳои мӯътадил, бетарафи сухан воситаҳои ӯро низ ба кор бурдааст, ки сарбории махсуси

¹ С. Айни. Қуллийет, ҷ. 3, сах. 9.

услугӣ доранд. Маҳз ҳамин воситаҳо муносибати муаллифро ба предмети тасвиршаванда равшан таъин намуда, алоқаи онро бо ғояи ӯ устувор медоранд. Устод Айни дар ин бобат ҳам маҳорати махсус нишон дода, бо истифодаи ду ҳодисаи услубӣ нияти худро амалӣ кардааст. Воситаи якум он аст, ки нависанда тарзи печ хӯрдани тасбехро ба мори ҳалқа зада хобида нисбат додааст. Ин образ барои маълум кардани тинати нопоки Қилич-халифа ишорати аввал буда, моҳиятан чандон саҳту сагин нест. Ҳодисаи дуюм калимаи гургона мебошад, ки дар тавсифи табассуми персонаж истифода шудааст. Ин воситаи услубӣ ниҳоят сагин буда, аз он гувоҳӣ медиҳад, ки «сӯфии порсо» шахси разил аст, аз ӯ касофатҳои зиёде сар хоҳанд зад.

Аз он чи гуфта шуд, равшан аён аст, ки устод Айни дар тасвири комил ва боварибахши предмети сухан, дар воқеъ, ҳунармандии тамом нишон додааст. Вай бо тасвири рассомонаи портрети персонаж ва муҳити ӯ асарро тарзе оғоз намудааст, ки хонандаро саҳт мафтун месозад ва ӯ саҳифаҳои дигарро бо рағбат мехонад, то бидонад, ки соҳиби табассуми гургона чӣ кирдорҳои ношоам содир хоҳад кард, дар ин работи аҷоиб чи ҳодисаҳо ба вуқӯ хоҳанд омад.

Аз хусусияти тасвири забон дар адабиёти бадеӣ сухан ронда, ҳамин ҷиҳатро ҳам хотирнишон бояд кард, ки ин усул фақат он вақт аҳамият касб мекунад, ки услубан зарур ва воҷиб бошад. Истифодаи он аз ғайри ин талаб боиси сергапӣ мешавад, ки ҳилофи эстетикаи забон аст. Барои ҳамин ҳам нависандагони бузург, аз як тараф, предмет ва ҳодисаҳои ҳартарафа тасвир намудани нависандагони ҷавонро талаб карда бошанд, аз тарафи дигар, маслиҳат доданд, ки ин равишро сӯйистеъмол накунад, мавриди услубиашро риоя намоянд. Барои ин матлаб ду мисол меорем.

Нависанда Д. В. Григорович дар китоби худ «Литературные воспоминания» дар бораи сабақи аввалине, ки аз Ф. М. Достоевский гирифтааст, нақли аҷибе дорад. Ӯ менависад, ки нависандаи бузург аз аввалин очерки вай, ки бо номи «Шарманканоавозони Петербург» нашр шуда буд, умуман қаноатманд намоянд ҳам, дар як маврид эрод гирифтааст. Д. В. Григорович ин мавридро эзоҳ дода навиштааст: «Ман ин тавр навишта будам: вақте ки шарманка хомӯш шуд, чиновник аз тиреза тангае партофт, ки ба пеши пой шарманканоавоз афтид».

Ин хел не, ин хел не,—бо оташинӣ якбора гап сар кард Достоевский,—тамоман ин хел не. Тарзи ифодаи ту бисъёр хушк аст: панҷ тин ба пеши пойҳо афтид. Бояд чунин гуфта мешуд: танга дар болои роҳи сангфарш чингирросзанон ва частухезкунон афтид. Ин гап, ки нағз дар хотирам ҳаст, барои ман як кашфиёти бузург буд. Оре, чингирросзанон ва частухезкунон аёнӣ воқеъ гашта, ҳаракатро тасвир менамояд... Ин ду калима ба ман кифоя буд, ки фарқи байни ифодаи хушк ва усули зинда, бадеиро дарк намоям»¹.

С. Улуғзода дар мактуби кушодаи худ ба Б. Ортиқов дар ҷумлае бе ҳеҷ зарурат суханро дароз намудани нависандаи ҷавонро хотирнишон карда, маслиҳат додааст, ки аз чунин нуқсони услубӣ худдорӣ намояд. Инак, он қайд: «Тоҷибой аробашро гардонда бурд». Шумо ҳамин маънии соддаро чунин ифода мекунад: «Тоҷибой қамчинро бардошта буд, ки асп худро ба пеш кашиду чархҳои аробаро ба ҳаракат даровард». Ин навъ услуб тақаллуфи адабӣ аст, ки табъ ва завқи солимро коҳиш медиҳад. Содда ва мухтасар бояд навишт. Аз сергапӣ ҳазар кунед»².)

Дар ин порча, ки таҳрири нависандаи баркамоли мост, яке аз ҷиҳатҳои дигари услуби бадеӣ низ акс ёфтааст: содда ва мухтасар бояд навишт. Зарурати зикр таъкиди ин масъала аз ин ҷо ба миён меояд, ки баъзе адибон (ин ҳолат бештар ба навқаламон ҳос аст) забонро зебо ва адабӣ мекунем гуфта калимаҳои бегона, номашхур ё архастиро ба қор мебаранд, ҷумлаҳои дарозу печдарпеч месозанд, ки бинобар нағз риоя нашудани муносибати маъноии ҷузъҳо вайрон, муғлақ ва нозеб сурат мегиранд. Асарҳои низ ҳастанд, ки сухан дар онҳо ба тарзи дилгиркунанда кашол ёфтааст. Баъзе қаламкашҳо мавзӯро, ки дар ҳикоя ҷойгир кунонидан мумкин аст, то ҳаҷми повесть сунъӣ васеъ мекунанд, аз матналии повесть бо дарозу ланҷ кардани лафз роман месозанд. Дар матбуот мо шеърҳои дучор мекунем, ки бисъёр мисраҳҳои онҳо дар талқини мундариҷаи ғоявӣ роле намебозанд.

Ин гуна адибон фаромӯш мекунанд, ки арзиши калом бо ҳаҷм не, балки бо он муқаррар мешавад, ки суханвар

¹ Д. В. Григорович. Литературные воспоминания. Л., 1928, стр. 131.

² С. Улуғзода. Мактуби кушода ба рафиқ Б. Ортиқов. «Шарқи сурх», 1961, № 1, саҳ. 122.

чи тавр дар шакли кӯтоҳ маъноӣ бузургро гунҷонидааст.
Низомии бузург дар ин хусус фармуда буд:

Бо ин ки сухан ба лутфи об аст,
Кам гуфтани он сухан савоб аст.
Об арчи ҳама зулол хезад,
Аз хӯрдани пур малол хезад.
Кам ғӯю гузида ғӯй чун дурр,
То з-андаки ӯ ҷаҳон шавад пур.
Як даста гули димоғпарвар
Аз сад хирман гиёҳ бехтар.
Ғар бошад сад ситора дар пеш,
Таъзими як офтоб аз ӯ беш.
Ғарчи ҳама кавкабе ба тоб аст,
Афрӯхтагӣ дар офтоб аст... ۛ

М. Горький ҳусн ва назокати забонро маҳз дар соддагӣ ва фаҳмони он дида, навиштааст: «Ҳикмати ҳақиқӣ ҳамеша содда ифода меёбад. Владимир Ильич Ленин далели равшани ин аст. Забон ҳар қадар содда, ҳар қадар образноктар бошад, ҳамон қадар шумо онро бехтар мефаҳмед»¹.

Нависандан номии мо Чалол Иқромӣ асари бадеиро ба иморат, забонро ба хишт монанд намуда, ба чунин хулосаи ҳаққонӣ омадааст: мисли он ки барои сохтмони иморат хиштро ба миқдори ногузир қор мефармоянд, дар таҳрири асари бадеӣ низ калимаҳоро маҳз аз рӯи зарурат бояд истифода кард. У навиштааст: «Ман сохти асари бадеиро чун як иморат тасаввур мекунам. Меъмор хишт болои хишт чида, деворро баланд месозад, агар барои имтиҳон яке аз он хиштҳоро гиреду ба девор осебе нарасад, маълум, ки он хишт нодарқор будааст. Пас, шумо хишт аз паси хишт гирифта партофта гиред, то ба он даме, ки дигар гирифта мумкин нашавад. Девори ҳамон асар бақодор ва пурқимат аст, ки аз он ягон хишт он тараф нест, ягон сангрезе ҷудо карда гирифта мумкин нашавад»².

Кӯтоҳ, пурмаъно ва таъсирбахш навиштан дар натиҷаи ҷустуҷӯи зиёд, меҳнати бурдборона, гаштаю баргашта қор қардани забони асар ба даст мебарояд. Рӯяи ҳикмати халқии «хуб қардан—аз пур қардан аст» дар ин соҳаи меҳнати эҷодӣ махсусан ниҳоят зарур ва судманд

¹ Русские писатели о языке, стр. 693.

² Ч. Иқромӣ. Дар борзи маҳорати насрнавис.— «Шарқи сурх». 1959, № 3, сах. 114.

мебошад. Устод Айнӣ, ки дар интиҳоб ва истифодаи воситаҳои забонӣ дар маҳалли худ истеъдоди комил нишон додааст, дар ин хусус мефармояд:

«Шоир бояд дар ишро кардани шеър на танҳо робитан сар то лои шеърро, на танҳо ҳар як банд ё байт ё мисраъро мулоҳиза намояд ва дар болояш кор кунад, дар айни замон бояд ҳар як калимаи чӯдогоноро чӯдоҷудо аз назар гузаронад ва робитан маънавӣ ва оҳанги лафзии онро ба мулоҳиза гирад, на танҳо як бор, балки борҳо ин корро такрор намояд. Дар он сурат шеър нағз мешавад, шоир пеш меравад, қобилияти шоирнаш ба камол мерасад, дар охир малакаи шеърна пайдо карда, мисли Лохутӣ бе ҳеч душворӣ сеҳрҳо, эҷозҳо ба вучуд оварда метавонад... Шоир баъд дар кор кардан дар болои шеър вақтро дарёғ надорад, то метавонад, димоғро кор фармояд, дар вақти хоб, дар нишаст, дар бархост — ҳамеша дар паи ёфтани он калима ё он мисрае бошад, ки шеърашро хубтар мекунад»¹]

Нависандаи серталаб асарӣ худро бо як бор навиштан ба ҷоп намесупорад, балки онро такроран таҳрир мекунад, мавқеи калимаҳо, таносуби маънавӣ ва зарурати услубии онҳоро батаанӣ ва ҳавсалаи тамои месанҷад, ҳар чизеро, ки дар ифодаи маънӣ, дар талқини мароми эҷодӣ даркор нест, бераҳмона хат мезанад, соқит месозад. Суханварони бузург дар ин хусус хотироти зиёде ба ёдгор гузоштаанд. Н. В. Гоголь, ки бо услуби сеҳрангези худ ҳамаро шефта ва мафтун кардааст, аз рӯи таҷриба чунин мегӯяд: дар навбати аввал он ҳама фикре, ки дар майна пайдо мешавад, сарфи назар аз ҳоми ва чизҳои зиёдатӣ доштаниш, бояд пурра ба рӯи қоғаз оварда шавад. Сонӣ, пас аз як моҳ, ду моҳ ё муддати бештаре он дафтарро аз сари нав чанд дафъа, ҳар бор баъди фосилае, таҳрир ва рӯнавис бояд кард. «Дар ин ҳол шумо ҳис хоҳед кард, ки дар баробари кавитар шудани калимаҳо, сайқал додан ва тоза намудани сухан, гӯё дасти шумо ҳам муктадир мегардад, харфҳо устувор ва қатъитар мешаванд. Ин корро, ба назарам, ҳашт маротиба кардан лозим аст. Барои баъзе, шояд, камтар, барои баъзеи дигар, мумкин аст, боз ҳам бештар. Ман ҳашт дафъа кор мекунам. Фақат пас аз ҳашт бор рӯнавис кардан, ки албатта бо дастони худам анҷом меёбад, асар

¹ Аз мақуби С. Айнӣ ба адибони тоҷик.— «Шарқи сурх», 1956, сах. 100.

комилан тамоғияти бадеи мегирад, ба дараҷаи гавҳари эҷод мерасад»¹.

Л. Н. Толстой, ки ҳар ҷумлаи асарҳои ҷовидонаи ӯ самараи меҳнати зиёд мебошад, чунин таълим додааст: «Бе тасҳеҳ навиштанро ба тарзи ҳамешагӣ аз хотири худ дур бояд андохт. Се-ҷор маротиба навиштан ҳанӯз кам аст». Худи ӯ асари машҳураш «Чанг ва Сулҳ»-ро, ки маҳсули заҳмати ҳаштсола аст, ҳашт бор покнавис кардааст. С. Улуғзода бо ранҷ ба даст оварда шудани ганҷҳои суҳанро дар эҷодиёти ин «Ҳимолои адабиёти ҷаҳон» аз рӯи архиви вай ин тавр тавсиф менамояд. «Толстойро як одами хориқулудда тасаввур мекардам, ки метавонад, бо як дастчунбонӣ нақши ҷаҳон ва табиатро бикашад. Аммо вақте ки дар Москва, дар музейи Толстой дастнависи «Эҳъё»-ро дидам, ки баъзе саҳифаҳоаш то понздаҳ бор рӯйнавис шудааст, фаҳмидам, ки тамоғият, мувозанат, нафосати аълои асарҳои ӯ ба чӣ гуна меҳнату заҳмат ҳосил мешудааст»².

Александр Фадеев меҳнати худро дар болои таҳрири романи «Торумор» ин тавр ба хотир овардааст: «Барои ёфтани калимаҳои даркорӣ бисёр меҳнат кардан лозим меояд. ...Ҳамон калимаро ёфта қор фармудан даркор аст, ки фикрҳои ҳаяҷоновари санъаткорро ҳар чи аниқтар ва нозуктар баён кунад. Ин қор чандон асон нест ва меҳнати бисёру ҷиддиро талаб мекунад. Ман дар болои ин романи бисёр меҳнат кардам. Бобҳои алоҳидаи онро гаштаю баргашта рӯйнавис мекардам. Бобҳои ҳас-танд, ки ман зиёда аз бист бор рӯйнавис кардам (масалан, бобҳои «Роҳҳо» ва «Бор») ... Ҳар як асари хурди бадеиро чанд бор гаштаю баргашта навиштан ва камаш панҷ бор рӯйнавис кардан даркор аст, зеро бе ин сифати баланди асар намешавад. Санъаткорони ҳақиқӣ — ба истиснои танҳо баъзе касон — ҳамеша ҳамин тавр қор мекарданд ва мекунанд»³.

2

Дар услуби бадеи воситаҳои забонӣ саросар тобен мароми эҷодии муаллиф мебошанд. Нависандаи суҳан-

¹ Русские писатели о языке, стр. 177.

² С. Улуғзода. Чашмаи хушкнашавандаи маҳорати бадеи.— «Шарки сурх», 1960, № 11, саҳ. 116.

³ Александр Фадеев. Як-ду суҳан аз таҷрибаи адабии худам.— «Шарки сурх», 1960, № 6, саҳ. 101, 106.

шинос ва нозукадо дар қатори унсурҳои бетарафи калом унсурхоеро низ ба кор мебарад, ки хусусияти экспрессивӣ ё вазифаи муайяни услубӣ доранд.]

Калимаҳои дорои маъно ва вазифаи услубӣ бори асосии мундариҷаи гоҷавиро ба дӯши худ гирифта, барои ҳарчи возеҳтар ифода ёфтани мақсади эҷодии муаллиф роли ҳалқунанда мебозанд. Ёфтан ва дар мавриди муносиб ба кор бурдани чунин вохидҳои эстетикӣ, ки моҳиятан асос ва рӯкни услубии матн ба шумор мераванд, қори зиёда меҳнатталаб буда, танҳо ба туфайли ҷустуҷӯ ва тадқиқи сухан муяссар мегардад. Дар ин хусус ба хотир овардани чунин гуфтаи М. Турсунзода бисъёр бамаврид аст: «...Нависанда ягон ибораи хеле саҳеҳ, ғаёлол ва образнокро бо душвории зиёде кофта меёбад, ки, мумкин аст, маҳз дар натиҷаи пайдо шудани он ибора образи тасвиршаванда зиндаю ҷоннок шавад»¹.

Заминаи пайдоиш ва тариқи истеъмоли унсурҳои экспрессивӣ ва услубӣ басо гуногун аст. Ҳоло барои намуна чанде аз онҳоро аз назар мегузаронем.

Бисъёр ҳодисаҳои экспрессивӣ аз такрори калима ва ё шакли воситаҳои грамматикӣ ба вуҷуд меоянд. Масалан, ин ҷумларо гирем: «*Фарҳод ба деҳа рӯй овард, ки аз ин ҷо чун дар қафи даст менамуд. Вале боз ҳамон якрангӣ: барф, барф, барф...*»². Дар ин мисол, чунон ки менинем, калимаи *барф* се бор такрор шудааст. Нависанда бо ин васила фаровонии *барф*, *барфпӯш* будани ҷор атрофро таъкид менамояд. Вай ин маъниро бо дигар роҳ, масалан, бо ҷумлаи «Ҳама ҷо пури *барф* буд» низ ифода намуданаш мумкин буд. Лекин ин ҳол хусусияти бадеӣ, экспрессивниро, ки дар натиҷаи такрори луғатӣ **барф** ва интонацияи таъкидӣ ба амал пайваستاаст, барбод меод.

Ҳамин усули офаридани воситаҳои экспрессивӣ дар ҷумлаи зерин низ истифода шудааст: «*Темурмалик дигар тоқати дидани ин фоҷиагоҳ надошт ва дастҳои худро дар пеши чашм кашида ба шаҳр рафт: қасрҳо, кӯшкҳо, кохҳо, саройҳо, корвонсаройҳо, растаҳо, бозорҳо, тимҳо, мадрасаҳо, китобхонаҳо, манораҳо, масҷидҳо — ҳама ва ҳама сӯхта хокистар шуда буданд*»³. Дар ин порча устод Айни тавассути бо ҳар исм ҳар дафъа ба тарзи алоҳида зикр намудани суффикси ҷамъбандии «ҳо» чунин маъни-

¹ М. Турсунзода. — «Шарқи сурх», 1956, № 2, саҳ. 26.

² Сагтор Турсун. Пайванд. «Садои Шарқ», 1976, № 8, саҳ. 62.

³ С. Айни. Куллиёт, ҷ. 5, саҳ. 197.

ро таъсирбахш ифода ва таъкид кардааст, ки чингизиёни ваҳшӣ тамоми осори маданияро несту нобуд ва ҳар ҷои ободро вайрону валангор кардаанд. Дар ҷумла, баръакси қондаи муқаррарӣ, пас аз аъзои ҷида ба ҷои як дафъа ду маротиба истеъмоли ёфтани калимаи хулосакунандан *ҳама* дар ин маврид бо хусусияти таъкидӣ-экспрессивии мубтадон ҷида пурра мусоидат намуда, маънои ҷамъро боз ҳам равшантар ва қувваи таъсиргузорию суҳанро бештар кардааст.

Нависанда гоҳо як калимаи муқаррариро дар муҳити нави калимаҳо, дар ғайри ҷои муқаррарии истеъмоли он ба кор бурда, маънои ин воҳиди луғавиро васеъ мекунад ва ё ба вай маънои тамоман нава бахшида, ба ҳамин маъно онро шоеъ ва умумӣ менамояд. Ин амал дар бисёр мавридҳо дар натиҷаи ба маънои маҷозӣ истеъмоли ёфтани калимаҳо сурат мегирад, ки аз ин ҳисоб захираи воситаҳои бадеии суҳан такмил меёбад. Шоирӣ шӯҳратманди мо Мирзо Турсунзода яке аз дostonҳои худро «Мавҷи табрикҳо» номида буд. Маълум аст, ки калимаи *мавҷ* дар маънои аслиаш бо калимаи *об* алоқаманд буда, ҷунбиши сатҳи онро ифода менамояд. Ин калима дар ибораҳои *мавҷи дарё*, *мавҷи баҳр* бо исмҳои меояд, ки қолиби аслиашон *мавҷи оби дарё*, *мавҷи оби баҳр* мебошад ва бо тақозои кӯтоҳ намудани суҳан аз онҳо калимаи *об* ғуруғзор шудааст.

М. Турсунзода, баръакси ин анъана, ба исми *мавҷ* калимаеро тобеъ кунонидааст, ки аз рӯи маънои асли ба ин тарз алоқа бастанӣ онҳо мумкин нест. Шоир дар ин ҷо ҷиҳати дигари калима — маънои маҷозии онро, ки заминаи реалӣ дорад, ба ҳисоб гирифтааст: табрикҳои зиёд аз тамоми ғӯшаву қанори мамлакат мисли қатраҳои бешуморе, ки дар як ҷо ба ҳам омада, дарё шуда мавҷзанон сӯи баҳр ҷорӣ мешаванд, ба як нуқта равона шудаанд. Ин *мавҷ* мавҷи эҳсосот, нидои қалби миллионҳо бани-башар аст.

Образи мазкур дар достони Мӯмин Қаноат «Мавҷҳои Днепр» бо ҷилои нави истифода шуд. Шоир дар фасли оғози дoston калимаи *мавҷро* ба маънои аслиаш истифода намуда, дар тамоми бобҳои дигар, ки «Мавҷи нур», «Мавҷ дар пешонаи поки Тарас», «Мавҷ дар саҳро», «Мавҷи одам», «Мавҷи пӯлод», «Мавҷи суруд», «Мавҷи ханда», «Мавҷи бародарӣ» ном доранд, ба маънои маҷозӣ ба кор бурдааст. Худи ӯ дар анҷоми асар ин маъноро таъкид карда меғӯяд:

Аз дили ман мавҷи бисъёре гузашт.
Мавҷхоро ром кардам андаке.
Тифлҳои шӯхи беоромро
Бо сухан ором кардам андаке.
Шеър гуфтам бо мачозӣ¹ мавҷҳо,
Мавҷхоро колиби тайёр нест...¹

Ҳамин тавр, достони «Мавҷҳои Днепр» ба чуз образҳои дуҷум, сеҷумдараҷа як образи асосӣ дорад, ки аз калимаи *мавҷ* иборат мебошад. Ин калима ҳамчун меҳвари услубӣ дар ҳар боб чандин бор такрор мешавад, бо калимаҳои нав ба нав ибора месозад ва ба ин минвол тамоми матнро дар «тасарруфи» худ нигоҳ дошта, мароми бадеии шоирро ба беҳтарин тарзе илқо мекунад.

М. Қаноат бо достони мазкурӣ худ маъноӣ калимаи *мавҷро* ба дараҷот васеъ кард.

Сухан, ки ҳоло дар бораи муҳимтарин воситаи услубии матн рафт, барои тақвияти фикр боз як далел — калимаи *харгурғеро* аз повести бисъёр аҷоиби Қӯҳзод «Андешаҳо дар танҳои» зикр кардан меҳохем. Нависанда ба зиммаи ин калима чавҳари ғояи худро дар бораи яке аз персонажҳои манфӣ — Талбаков гузошта, бо ёрии он ду ҷиҳати хислати ӯро хеле равшан ифода намудааст. Характери Талбаков, ки бо мазмуни мақоли «корашон афтад, ғулому корат афтад, хоҷаанд» мусоидати том дорад, ду ҷиҳати муҳимро дар бар мегирад: вай ба одаме, ки эҳтиёҷи ӯро мебарорад, хушонад мезанад, тайёр аст, ки ба ӯ чун хари боркаш хизмат кунад, аммо кори касе ба вай афтад, такаббур ва калонгирӣ менамояд, аз гурғвор даррондани ӯ ҳам худдорӣ намекунад. Нависанда характери Талбаковро аз ҳамин замина шарҳ дода, дар зиндагӣ гоҳ чун хар, гоҳ чун гурғ амал намудани ӯро ҷамъбастунон навиштааст: «Талбаков ҳаёти харгурғонае дорад. Вай ба одаме, ки кораш намеафтад, чунон бадвоҳимаю калонгирона муомила мекунад, ки гӯё як лаби замин ба дӯши ӯ бошад. Нози ӯро бояд бардоранд, вагарна китфаширо мегирад ва як гӯшаи дунёи обод футур хоҳад рафт. Вале ба касе, ки аз ягон ҷиҳат манфиатдор бошад, чунон бо мулоимативу фурутанӣ муомила мекунад, ки ба хоки сиёҳ яқсон мешавад монд. Акнун вай чизе нест, қурбе надорад. Фақат воситаи мухотаб, аз давлати ӯ ҳаёт ба сар мебарад. Набошад ӯ худ кист? Гарди роҳ аст. Агар соҳибмансабе ба мактаб корафтада шавад ва

¹ Мӯмин Қаноат. Сэрҷӯи сабз, Душанбе, 1975, с. 123.

муродаш ҳосил нагардад, зуд даст пеши бар мегирад, ки «маъмурият медонад. Мо дар ин чо як одами хурд, аз дастамон чӣ меояд?». Агар кораш барор гираду муродаш ҳосил гардад, зуд ваҷоҳати худнамоёнае мегирад, ки «мо кардем»¹.

Дар адабиёти бадеӣ дигар санъатҳои лафзӣ маънавӣ низ бо фаро гирифтани тобиши маъноӣ ва вазифаҳои мухталифи услубӣ барои ифодаи бадеии сухан ва талқини равшантари ғояи асар хизмат мекунад. Чанде аз ин воситаҳои образнокӣ забон, аз ҷумла тазод, ташбеҳ ва тавсифро аз рӯи мисолҳои алоҳида зикр мекунем.)

Санъати тазод, ки одатан, дар заминаи муқобала, ба воситаи калимоти зидмаъно — антонимҳо сурат мегирад, хангоми ба ҳам муқобил гузоштани ду сифат, ду ҳолат, ду тарзи ҳаракат, ки аз рӯи диди эстетикӣ муаллиф яке манфӣ, дигаре муқобат аст, истифода мешавад. Дар услуби бадеии ҷи классикӣ ва ҷи имрӯза ба тазодҳои ҳам дучор мешавем, ки ба сурати ҷида, пай дар пай воқеъ гаштаанд. Устодони сухан бо ин роҳ шахс ё предметро аз тарафи гуногун ба ҳам муқобил гузошта, бо ин роҳ бартариӣ якеро бар дигаре дар ҳама бобат таъкид ва зеҳнишин кардаанд. Чунончи, ин усул ба С. Айни имкон додааст, ки дар порчаи поён тарзи зиндагии ду гурӯҳи ҷамъият — аҳли истиқмор ва мардуми ранҷбарро бо тамоми ҷузъиёташ зикр намояд, ба ин восита усули иҷтимоии феодалиро, ки боиси ҷунин тафрикаи ҳаёт аст, сахт маҳкум кунад, шафқати хонандаро ба Одина ва ёрони ҳамсинфи вай, ки қурбони беадолатии сарватмандони давр гаштаанд, яке бар чанд афзояд:

«Не. ...Соҳибони завод ва гумоштагони онҳо ба ҳеҷ ҷиз мустаҳиқ нестанд. Ин гуна зиндагӣ ҳеҷ дуруст нест, ки онҳо дар неъмат бошанду мо дар фалокат; онҳо дар роҳат бошанду мо дар меҳнат; онҳо сер бошанду мо гурӯсна; онҳо шароб нӯшанду мо хуни ҷигар; онҳо лаби лаъли дилоромро бӯсанду мо хоки замини сиёхро биле-сем; занону духтарони онҳо дар боғчаҳои ирамоин, бо либосҳои рангини атрогин ба сад нозу карашма хироманду занони мо мисли мо дар меҳнати сиёҳ гирифтадор бошанд; фарзандони онҳо дар мактабҳои олӣ бо либосҳои нафис ва хӯрокҳои лазиз илми фиребандагиро омӯ-

¹ *Кӯҳзод*. Андешаҳо дар танҳои. «Садон Шарк», 1976, № 3, сах. 56. Таъбири харгурро ба маънои мазкур бори аввал устод Айни истифода намуда буд. *Кӯҳзод* дар ин бобат аз ӯ таъсир гирифтааст. Ниг. С. Айни. Қуллийет, ҷ. 7, сах. 594.

занду фарзандони мо бесавод монда дар хурдсолӣ ба меҳнатҳои сахт гирифта оянд, сиҳати худро барбод диҳанд ва бисъерттаринашон ба камол нарасида талаф шаванд...»¹.

Аз адабиёти имрӯзаи мо М. Турсунзода, чунон ки ҳамаш ҳам ишорат кардааст, ба истифодаи тазод ва муқобила рағбати махсус дорад. Ин санъати сухан дар системаи услуби бадеии шоир мавқеи намоёнеро ишғол менамояд. Барои намуна яке аз шеърҳои машҳури ӯ «Ман аз Шарқи озод»-ро мисол овардан мумкин аст. Ин шеър аз аввал то охир дар асоси тазод ва муқобала бунёд шудааст. Шоир ба ин восита ду навъ Шарқ — Шарқи озоду шуқуфони советӣ ва Шарқи мазлуму фалокатасар, ду табақан мардум — мардуми хушбахту саодатманди мо ва мардуми ҷафокашу мустаманди Шарқи хориҷиро бисъёр пайгирона ва ҳамачониба тасвир намуда, ғояи асосии худро дар бораи барҳам додани сохти феодали ва усули мустамликадорӣ басо равшан ва таъсирбахш талқин кардааст. Байти такрории ин шеър

Чунин аст фарқи ману фарқи ту,
Чунин аст Шарқи ману Шарқи ту,

ки пас аз ҳар банд чун ҷамъбасти тасвиrot воқеъ гаштааст, тазоди воқеа ва предмети тасвиришавандаро барҷаста ба ҷилва оварда, қувваи таъсири суханро зиёда меафзояд.

Ташбеҳ дар услуби бадеӣ аҳамияти калон дорад. Вай ягон ҷиҳати ҳислат ва аломати қасе, чизе ё воқеаеро дар заминаи қиёс равшан ва муайянтар ифода намуда, имконияте фароҳам меорад, ки лавҳаи тасвир зинда ва айни намудор гардад. Он ташбеҳ хуб ва шоиста мебошад, ки хусусияти ифодакунандааш назар ба хусусияти ташбеҳшаванда беҳ ва афзалтар бошад. Дигар аз талабҳои муҳим аз ин навъи санъати маънавӣ ин аст, ки вай бояд то ҳадди имкон возеҳ ва муайян ба зӯҳур ояд. Аз ин ҷост, ки ташбеҳе, ки дар роҳи ифодаи равшантари сухан чизе илова намекунад, барои зинда ва ҷозиб падида омадани лавҳаи тасвир саҳме намегузорад, ташбеҳи ноқобил, лафзи сақат ба шумор меравад. Сухансароёни дақиқназар ҳамеша аз пай ёфтани ташбеҳи сара ва комил шуда, аз истеъмоли ташбеҳҳои суст ва ношоам сахт парҳез кардаанд, то ки аз ҳисоби чизин нодаркор сухан ланҷ ва тира нагардад. Л. Н. Толстой ин нуқтаро таъкид на-

¹ С. Айни. Куллийет, ҷ. 1, сах. 224.

муда, навишта буд: «Ташбеҳ барои тасвир аз чумлаи табиитарин ва таъсирбахштарин воситаҳои тасвири бадеист, аммо лозим аст, ки дуруст ва бамаврид истифода шавад, вагарна тамоман баръакс амал мекунад»¹.

Маҳорати адиб ва сифати баланди услуби ӯ дар он ба зухур меояд, ки аз истифодаи ташбеҳҳои маълум ва обшуста худдорӣ намояд, мувофиқи талаби мундариҷаи асар ва лавҳаи тасвир худ ташбеҳҳои тоза офарид. Дар таърихи адабиёти пурсарвати мо чунин ташбеҳҳо фаровонанд. Ташбеҳ, чунон ки маълум аст, сохти мухталиф дорад ва воситаҳои грамматикӣ, ки барои сурат бастани он хизмат мекунанд, хеле зиёданд. Нависандагон чӣ дар таҳрири ташбеҳҳои гуногунсохт ва чӣ дар истифодаи адоти ташбеҳ майл ва услуби махсус зоҳир кардаанд. Масалан, дар услуби Р. Ҷалил ташбеҳҳои калима ва иборагӣ хосанд. Устод Айнӣ баробари ин хелҳо навъҳои ҳама фаровон истифода кардааст, ки ба сурати чумлаҳои мураккаб таҳрир шудаанд. Ин суҳанвари моҳир дар истеъмоли хели гуногуни адотҳо ва ба тавассути онҳо сохтани шаклҳои басо мухталифи ташбеҳҳои оличаноб забардастии тамом дорад.

Ташбеҳ дар адабиёти бадеӣ ҳамчун воситаи услубӣ ҳамеша тобон услуби асар ва мақсади эҷодии нависанда аст. Нависанда ба ӯҳдаи он вазифаи муайяни ғоявӣ, эстетикӣ гузошта, бо ин роҳ муроди бадеии худро ҳар чӣ возеҳтар, ҳар чӣ муассиртар талқин менамояд. Инак, як мисол. Дар романи С. Улуғзода «Восеъ» эпизоде ҳаст, ки дар он дар биёбони сӯхта бо тадбири оқилонае боғи сарсабз бунёд кардани Ятим ном деҳқоне, пас аз фавти ӯ ба писараш Саидалӣ мерос мондани ин манзил, сонитар бо баҳонае «офатеро бар болои ин боғ қоим» намудани Давлат-қаровулбеги таъсирбахш тасвир ёфтааст.

Нависандаи моҳир амалиёти бераҳмонаи сарбозони Давлатро дар ғуссаи нобуд кардани дарахтони пурсамар дар айни нашъунамои онҳо ягон-ягон баён намуда, манзараи ғамангези боғро ин тавр ба иштироқи расондааст: «Шоҳу навдаҳои пурбор ҳамчун шаҳидони майдони ҷанг ба хок сарнагун гаштанд, танаҳои дарахтони каллақшуда ба мисоли падарони модарони мусибатзадае, ки фарзандони дилбандашонро талаф дода бошанд, дастҳои худро боло намуда, гӯё ба фалаки қачрафтор лаънатҳо мефиристоданд». (С. Улуғзода, Восеъ, сах. 28).

¹ Русские писатели о языке, стр. 571.

Дар ин порча ду ташбеҳ ҳаст, ки ҳар ду ҳам бисъёр муносиб буда, дар роҳи ошкор намудани симои персонажи манфӣ, ғаддорӣ ва бераҳмии вай хизмати босазои ғоявию услубӣ иҷро кардаанд: муаллиф дарахтонеро, ки ба замин яксон шудаанд, ба шаҳидони майдони ҷанг нисбат додааст. Ин қиёс асоси реалӣ дорад. Ҳар як дарахти ин боғ, ки дар натиҷаи заҳмати зиёд, меҳнати тоқатшикан қомат рост кардааст, барои соҳиби худ аз ҳар чиз пурқиматтар мебошад. Дигар ин, ки ҳам соҳиби боғ ва ҳам ин дарахтон маъсуманд, дар ҳаққи Давлати зулм-пеша бадие накардаанд. Пас, байни онҳо ва шаҳидон шабохати том мавҷуд аст. Дар ташбеҳи дуҷум дарахтони каллакро ба падару модарони пас аз талафи фарзандон даст ба осмон карда доду фиғонкунанда монанд кардани нависанда низ баҷо ва муассир баромадааст: ин дарахтон барои соҳиби боғ, барои аҳли ин сарманзил ба қадри фарзанд азиз мебошанд.

Аз ин тафсир, аз як тараф, роли ташбеҳҳои мазкур дар тасвири аёнии манзара, аз тарафи дигар, хунармандии нависанда дар офаридани онҳо равшан намоён мегардад.

Дар мисоли боло барои тасвири як ҳодиса ду ташбеҳ истифода шудааст. Дар адабиёти мо дар баёни як воқеа ва ё предмет дар як вақт ба қор бурдани се, чор ё панҷ ташбеҳ низ бисъёр воমেҳӯрад. Ин равиш имкон медиҳад, ки хусусияти ташбеҳшаванда дар назари хонанда ҳаматарафа, бо тамоми ҷузъиёташ мучассам гардад. Дар ин бобат устод Айнӣ пешдасти беназир аст. Барои намуна аз байни нигоришоти сершумори ӯ аз очерки «Шерзод» мисолҳои поёнро овардан мумкин аст, ки дар натиҷаи комилан мувофиқ афтодан бо услуби романтикии асар хусусияти бадеӣ-эмоционалии онро яке бар чанд афзуданд: «Ин бача на аз об, на аз оташ, на аз бод ва на аз хок — аз ҳеҷ чизе наметарсид, ӯ ҳамеша тайёр буд, бо душманон мубориза кунад: ӯ гоҳо уқобмонанд ба фазои бепоёни фалакӣ парвоз менамуд; гоҳо самандвор худро ба оташҳои оҳангудоз мезад; гоҳо ҳамчун наҳанг дар баҳрҳои бепоён шиноварӣ мекард; гоҳо мисли сели беамон тӯдаҳои хокро, ки роҳи ӯро банд мекарданд, чаппаву роста карда мепартофт»¹.

Аз таҳлили иҷмолии баъзе аз воситаҳои тасвири бадеӣ, ва экспрессивӣ, ки барои намуна зикр кардем, шояд

¹ Садриддин Айнӣ. Аҳгари инқилоб. Душанбе, Нашр. «Ирфон», 1974, сах. 195.

як дараҷа аён гашта бошад, ки услуби бадеӣ дорон хусусиятхоест, ки дар услубҳои дигари функционалии шук, масалан, дар услубҳои илмӣ ва расмӣ, дида намешаванд. Ӯ барои услубҳои мазкур расм нестанд. Ин воситаҳо, қамчун унсурҳои дигари услубӣ, ба системаи умумии услуби асар дохил шуда, ҳар қадом вобаста ба шароит ва тақозои мароми адабии муаллиф ғояро талқин мекунад, боиси пайдоиши завқе, кайфияте мешаванд. Аммо бояд дар хотир дошт, ки дар адабиёти бадеӣ на фақат воситаҳои тасвири бадеӣ, балки калима ва ибораҳои муқаррарӣ низ алоқамандона бо бофти умумии забонӣ, инчунин ниятҳои эҷодии муаллиф хусусияти услубӣ зоҳир чамуда, барои ҳар чӣ хубтару равшантар тарғиб ёфтани мундариҷаи ғоявӣ кӯмак мерасонанд. Ин нукта масъалаи интихоб ва истеъмоли мавридшиносонаи воситаҳои суҳанро аз сарвати забони модарӣ пеш меорад, ки таҳқиқи он дар таъин кардани ҳамбастагии шакли мундариҷаи асар, ошкор намудани маҳорати нависанда ва услуби фардии ӯ дорон аҳамияти бӯзург аст.

Ҳар як нависанда дар иншои асарҳои худ ба захираи забони модариаш, ки қомилан дар ихтиёри ӯст, муроҷиат менамояд. Ин захира бағоят ғани ва дорон имкониятҳои беинтихоби услубӣ буда, ҳазинаеро менамояд, ки ҷавоҳироти он бо гирифтани адо намешавад. Лекин адиби хушсалиқа чун ҷавҳари пуртаҷриба аз ин ҳазина он гавҳар, он суҳанеро хоста ба қор мебарад, ки мавзӯи асар, нияти эҷодии ӯ тақозо мекунад. Ин аст, ки захираи забони модарӣ дар ҳар як асари бадеӣ аз ҷашмандозии махсуси адиб гузашта, хусусияти ҷудоғонаи услубӣ касб менамояд. Дар адабиёти имрӯзаи мо баъзан ҳатто дар як асар дар қатори унсурҳои ғайрӣ, ки ҳиссаи асосиро ташкил менамоянд, дучор омадани баъзе аз воситаҳои ғайриғайрӣ, аз ҷумла унсурҳои кӯҳнашуда ва таърихӣ, унсурҳои гуфтугӯӣ, шевагӣ ва нимшевагӣ, инчунин баъзе калимаҳои иқтибосӣ натиҷаи ҳамин қоида ва тамоюли эстетикӣ аст.

Офаридгор, соҳиби ва ҳокими забон халқ аст. Вай чӣ барои ифодаи хурсандию шодқомӣ, чӣ барои ифодаи ғаму андӯх, чӣ барои таърифу ситоиш, чӣ барои таъну танқид, чӣ барои ифодаи ҳазлу мутоиба — ҳулоса дар қамаи бобати зиндагӣ чунин суҳанҳои сара, шинам ва образнок офаридааст, ки маънии дилхоҳро дар ниҳояти равшанӣ ифода ва талқин месозанд. Қаломии халқ ҳамеша кӯтоҳ, мӯъҷаз ва зебост. Ин аст, ки аввалин сар-

чашмаи фасоҳат ва такмили забони ҳар нависанда маҳз забони зинда, забони оммаи халқ ба шумор меравад. Дар замони мо вобаста ба қаҳрамони асосии адабиёт қарор гирифтани халқ ин нукта аҳамияти боз ҳам бештаре касб намуд.

Забони халқ баробари ҷиҳатҳои қобил, баъзе унсурҳои хом ва номатлуб низ дорад. Бинобар ин, нависанда бояд аз забони зинда танҳо воситаҳои хуб ва умумишавандаро хоста гирад, ҷиҳзҳои нодурусти онро ислоҳ намояд. Адибоне, ки баръакси чунин дастур забонро халқӣ мекунем гуфта, аз паи нусхабардорӣ маҳз шуда буданд, дар кори эҷодӣ муваффақияте ба даст оварда натавонистанд. Аммо нависандагони хунарманд аз баҳри беканори забони зинда дурдонаҳои заруриро ҷидаву санҷида ба қор бурданд, аз ин ҳисоб забони адабиёро такмил доданд, назокат ва қудрати онро зиёд намуданд. Ҳамеша дар хотир доштан зарур аст, ки: «...забонро халқ меофарад ва нависанда бояд ба халқ ҳамаи тароват ва ҳусни ин забонро нишон диҳад»¹.

Устод Айнӣ аҳамияти забони зиндаро чи барои демократӣ кунонидани забони адабӣ ва чи барои ҳар чи хубтар ифода намудани маром нағз дарк намуда, дастовардҳои худро бо ҳавсалаи тамом дар дафтари хотир ғун намуд ва дар навиштаҳои фаровон истифода кард. Назар ба нишондоди ӯ, дар фарҳанги тартибдодааш «Луғати нимтафсилии забони адабии тоҷикӣ», ки 11400 калимаро дар бар мегирифтааст, 50 ғозашро калимаҳои фаро мегиранд, ки «аз забони зиндаи халқӣ тоҷикӣ гирифта шудаанд». Мураттиб як сабаби зарурати дохил кардани чунин калимаҳоро дар луғат ин тавр шарҳ додааст: «Ин қисм бештар барои он қасоне лозим аст, ки ҳаваси нависандагӣ доранд, аммо забони зиндаро камтар медонанд»².

Забони халқ баробари калимаҳои хушрӯву нишонрас ва ибораҳои мӯҷазу пурмаъно аз таъбири маҷозӣ, суҳанҳои ҳикматнок, ташбеҳу тавсифҳои сербуранг — ҳулоса аз воситаҳои гуногуни суҳани образнок саршор аст. Барои ҳамин ҳам М. Горький фольклорро «ибтидои санъати суҳан» шуморида ба нависандагон маслиҳат медод, ки аз ин манбаъ ба қадри имкон бештар фоида

¹ М. Турсунзода. Ҳаёт ва адабиёт, «Шарқи сурх», 1959. № 3, саҳ. 106.

² С. Айнӣ. Куллиёт, ҷ. 12, саҳ. 19.

баранд. У мегуфт: «Нависандае, ки фольклорро наме-
донад, нависандаи бад аст. Дар эҷодиёти халқ сарватӣ
бепоёне маҳфуз мебошад ва нависандаи боинсоф бояд
онро аз худ намояд. Танҳо дар ҳамин ҷо забони мода-
риро, ки вай дар мо ғанӣ ва шӯхратманд аст, метавон
омӯхт»¹.

А. Толстой бо «забони алмосӣ» навишта шудани
асари бадеиро таъкид намуда, нишон дода буд, ки сар-
маншай он забони халқ, эҷодиёти лафзии вай ба шумор
меравад. У дар дастури худ ба адибони ҷавон дар ин
бора гуфта буд: «Ба забони алмосӣ чӣ гуна метавон қар-
рин шуд? Онро чӣ тавр бояд ҳифз намуд? Қонуни ин
забон вучуд надорад, грамматикаиаш ҳам нест ва таъ-
лифи он низ муҳол аст.

Аммо чунин забони алмосӣ ҳаст. Ин забон фолькло-
ри халқи мост»².

Устод Айнӣ, ки дар байни мардуми меҳнаткаш ба
воя расида, аз онҳо, хусусан аз Тӯтапошшо барин за-
не, ки «ҳикояҳои ғалатӣ ва афсонаҳои аҷибро бо образ-
ҳои равшан ва тасвирҳои соддаи халқӣ бағоят дилчасп
нақл» мекард, асарҳои бисёре шунида, аз ин мактаби
эстетикӣ файзёб гаштааст, дар хусуси ин муаллими на-
хустини худ сипосгузори чунин ёдоварӣ менамояд:
«Дар ҳар ҳол ман он кампири 80-солаи бесаводно дар
ҳикоябандии воқеаҳо устои аввалини худ медонам ва
ӯро ҳар вақт бо некӣ ёд мекунам»³.

Ҷорӣ гаштани методи реализми социалистӣ дар ада-
биёт боиси он шуд, ки дар услуби бадеӣ сарвати забони
зинда то ҳадди имкон бештар истифода шавад. Ҳоло
нависандагони мо қисме аз унсурҳои ин манбаъро ба
сифати муродифи шаклҳои адабиашон ё чун шаклҳои
дорой тобиши маъноӣ истифода намоянд, қисми дигари
онҳоро ҳамчун ҳодисаҳои ғайриадабӣ бо мақсадҳои ҷу-
догонии услубӣ ба қор мебаранд. Ин масъала дар тад-
қиқоти ин соҳа ба исбот расидааст⁴. Ба илова ду мисо-

¹ Русские писатели о языке, стр. 725.

² Толстой А. К молодым писателям. Собр. соч., в 10 томах, т. X. М., 1961, стр. 412, 413.

³ С. Айни. Куллият ҷ. 6, саҳ. 53.

⁴ Чунончи, ниг.: Н. Маъсумӣ. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. Сталинобод, 1959, саҳ. 89—112; Р. Ғаффаров. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил. Душанбе 1966, саҳ. 22—36, Б. Қамолитдинов. Забон ва услуби ҳикоятҳои Ҳаким Карим. Душанбе, 1967, саҳ. 11—24; Х. Хусейнов. Забон ва услуби «Одина»-и устод С. Айни. Душанбе, 1973, саҳ. 38—42.

ли зеринро мехоҳем, зикр кунем, то ки матлаб боз ҳам равшантар ифода ёбад:

1) Достони машҳури М. Турсунзода «Ҳасани аро-бакаш», чунон ки маълум аст, бо сухани қаҳрамони асосии асар — Ҳасан оғоз меёбад. Ин сухан, ки дар чор мисраъ фароҳам омадааст, ду таъбири халқӣ-гуфтугӯй дорад: *пӯшт* ва нидои мурочиати *ҳой*. Суханвари моҳир мақсади услубии худро ба души ин ду калима гузошта, ба воситаи онҳо аз аввалин сатрҳои асар ба ошкор намудани характери қаҳрамони худ шурӯъ менамояд. Ба ин маънӣ, калимаҳои мазкур ҳамчун ҷавҳари услубии порча якҷоя бо интонацияи хитобӣ шӯру валвалаи гӯяндаи худро акс намуда, нишон медиҳанд, ки вай аробакаши оддӣ муқаррарӣ нест, балки соҳиби ғурур ва такаббури баланд аст:

Пӯшт, машқоб!

Бохабар мардум!

Ба қафоят нигоҳ кун, нонвой!

Ҳой, хезумфуруши варзобӣ!

Ҳари худро каш аз даруни лой!

2) Дар повести «Одамони кӯҳна»-и Фазлиддин Муҳаммадиев дар муколамаи зану шавҳар чанд калимаи халқии гуфтугӯй ва шевагӣ истифода шудааст, ки барои дилрабо сурат бастанӣ юмори нарм ва шӯҳихои намакии ёрии калон расонидаанд. Нависанда баъди дар чанд порчаи диалогӣ тасвир намудани гарданшахӣ Ойшахон ин хислати ўро ҷамъбаст карда, навиштааст: «...Маълум мешавад, ки занатон Ойшахони ман барин якраҳа ва қайсар набудааст».¹ Дар ин ҷумла калимаҳои якраҳа ва қайсар ҳар ду дар ифодаи як маъно — одами зўми инодкор истифода шудаанд. Калимаи яқум, ки нисбатан адабиёт, гӯё нависандаро қаноат кунонида натавонистааст, барои ҳамин ҳам вай ба калимаи нимшевагии қайсар мурочиат намудааст, то ки ба ин восита маънои мазкурро ҳар чи хубтар ифода намояд. Аён аст, ки ин равиш барои ифодаи маром имконияти хуб муҳайё кардааст.

Ҳамин гуна ҷиҳатҳои маъноӣ ва услубӣ дар воҳидҳои фразеологӣ ва калимоти шевагӣ низ мушоҳида мегардад, ки ин масъала дар поён, дар фаслҳои махсус, мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Ин ҷо ҳоло ҳамин

¹ Фазлиддин Муҳаммадиев. Одамони кӯҳна, Душанбе, 1964. сах. 7.

кадар гуфтан кифоя аст, ки дар ҷои худ истифода на-
мудани калимаҳои шевагӣ ва воҳидҳои фразеологӣ ҷид-
дан омӯхтани забони халқро талаб мекунад. Таъбирҳои
реҳта ва асил, ки забони зинда аз онҳо пуропур аст, дар
мавзӯҳои гуногун офарида шудаанд. Нависанда бояд
ин мавзӯ, ин шароити истеъмоли онҳоро нағз донад.
Барои дастгирӣ шудан ба ин дар байни халқ гаштан,
дар сӯҳбату маъракаи мухталиф ширкат намудан ва
бо рағбату ҳавсала омӯхтани нутқи мардум амри во-
ҷиб аст. Нависандаи номии мо Р. Чалил, ки дар исти-
фодаи сарвати забони зинда муваффақияти бузург ба
даст даровардааст, таҷрибаи худро дар ин бора ин
тавҷӯҳоварӣ менамояд: «Ба байни халқ, ба байни ан-
бӯҳи вай даромадан, зиракона ба ӯ нигаристан, гуфтори
ӯро дақиқона шунидан шартӣ муҳими асарнависӣ, омӣ-
ли асосии такмили маҳорати адабиёт. Инро ҳуди таҷри-
ба тасдиқ менамояд... Ман барои навиштани романи
«Одамони ҷовид» қариб ду моҳ ба он ҷойҳое сафар кар-
да будам, ки воқеаҳои тасвиршаванда ба вуқӯъ омада
буданд. Барои навиштани «Шӯроб» бошад, ғайр аз са-
фарҳои як-дурузаи бисёр ба ин ҳавзаҳои ангишти сарза-
минамон, ки, ба назарам, хонаи худам барини шудааст,
хеле муддат рафта истодам ва ҳоло барои навиштани
қисми дуюми ин асар ман ният дорам ба он ҷо боз бисёр
равам. Зеро ба навиштани асар ба нависанда аз ҳуди
халқ дида хубтар мададгӯро нест. Ба навиштани «Шӯ-
роб» ангиштканони кӯхансол, одамони касбу корҳои гу-
ногунни гирду атрофи ин маҳал, ки ҳар кадом ба сари
худ саргузашти аҷиб доранд, ҳар кадом монанди омӯз-
гӯри забон буда, чунон ки ба халқи мо хос аст, бе зар-
булмасалу мақолҳои пурҳикмат суҳан намекунанд, ёрии
қалон расониданд»¹.

Қалимаҳои таърихӣ, архаистӣ ва адабӣ-китобӣ ҳам
дар услуби бадеӣ бо мақсадҳои гуногун истифода ме-
шаванд. Муҳимтарини онҳоро ба тарзи зер метавон
шарҳ дод.

1. Барои нишон додани обурани, хусусияти ин ё он
дҷвр. Масалан, калимаҳои бурд (қарбоси дурушт), чо-
қир (навар), сарҳанг (сардори як қисми хурди лаш-
қар), шимну (дев, аҳриман, иблис), вағӣ (парастишгоҳ,

¹ Р. Чалил. Дар роҳи иҷрои вазифаи муқаддас. «Шарқи сурх»,
1959, саҳ. 79.

оташкада), мағунат (муғи калон, ниғаҳдорандаи оташи муқаддас), зайғат (мулк, замини зироат), муҳаддис (донандаи ҳадисҳои пайғамбар), харос (осиёе, ки бо қувваи ҳар гардонида мешуд), ихшид (подшоҳи Суғд), хочиб (дарбон), рабз (беруни девори гирдогирди шаҳр) ва ғайра дар «Ривояти суғдӣ» ном повести С. Улуғзода бо ҳамин мақсад, яъне ифодаи обуранги таърихӣ, ки бо саргузашти қаҳрамонҳои асар саҳт алоқаманд аст, ба қор бурда шудаанд. Дар асарҳои таърихӣ С. Айнӣ, С. Улуғзода, Ҷ. Иқромӣ, Р. Ҷалил ва дигарон дучор шудани як силсила калимаҳои таърихӣ, аз қабилӣ амир, қушбегӣ, миришаб, қозӣ, қозикалон, раис, амин, муаззин, даҳбошӣ, арбоб, фидоӣ, галаботур, мударрис, муллобача, аттор, баззоз, машқоб ва ғайра низ тақозои мавзӯи асар буда, нависандагон ба тавассути онҳо соҳаи мухталифи муҳити иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва маданияти охири асри XIX ва ибтидои асри XX-ро бо шаклҳои мансуби худашон айнан ба қалам овардаанд.

2. Барои шарҳи мансубияти иҷтимоии персонажҳо. Дар тасдиқи ин ҷиҳат аз «Одина»-и С. Айнӣ калимаи *танзилро* далел овардан мумкин аст. Танзил, ки маънояш ғоида гирифтани аз пул аст, истилоҳи юридикии пештара буда, ба мардуми авом маълум набуд. Халқ ин маъниро ба тарзи оммафаҳм *ғоида* меғуфт. Устод Айнӣ барои нишон додани фарқи ду табақаи ҷамъият — муллоён ва мардуми бесавод *танзилро* дар сухани имом ва *ғоидаро* дар гуфтори марди авом истифода намуда, дар зимни ин Арбоб Қамол ва аҳли дину шариятро, ки бо суханҳои номафҳум халқро фиреб дода истисмор мекарданд, фош намудааст. Инак, он диалог:

— Ҳамон даҳ тангае, ки Арбоб ба мурдаи падарат харҷ кардааст, ҳар моҳе як танга ғоида мезояд...

Мулло Хокироҳ сухани мӯйсафедро бурида: — Ғоида нагӯӣ, танзил бигӯӣ, — гуфта луқма дод.

Мӯйсафед ба сухани худ давом карда:

— Хуб, — гуфт, — ба қавли домолло гӯем, ҳар даҳ танга ҳар моҳе як танга танзил дорад, имсол ки соли панҷуми қарздорӣ туст, аз ғайри тани пул ба ҳисоби ғоидаи он...

Ин дафъа Мулло Хокироҳ саҳт шӯрида:

— Гӯш дорӣ? Як бор ба ту гуфтам ғоида нагӯ! — гуфт.

Мӯйсафеди дигаре ба гап ҳамоҳуш шуда ба Мулло Хокироҳ гуфт:

— «Ғараз аз тушбера — гӯшт хӯрдан» гуфтаанд, хоҳ ғайри, хоҳ танзил, мақсад он аст, ки болои даҳ танга моҳе як танга зиёд мешавад. Барои ин чанҷол лозим нест, домӯлло.

— Чаро лозим нест,— гуфт Мулло Хокироҳ,— ғайри, яъне риба аст, риба дар шарият бешак ҳаром аст; бинобар ин ҳар гоҳ судхӯрони тақводори Бухорои шариф барои хоҷабарории мардум ғайри хӯрдани шаванд, номашро «танзил» меноманд.

— Худат,— гуфт мӯйсафед,— судхӯри кардани шавӣ, «танзил» гуфта хӯрдан гир. Арбоб мисли мардуми Бухоро тақводор нашудааст ва аз ғайри гуфта хӯрдан ҳам рӯй намегардонад, агар ғайри ҳаром бошад, бо номашро «танзил» мондан ҳалол намешавад, ҳар бо номашро гӯсфанд мондан гӯсфанд намешавад. Бехуда ба ҷои «ғайри» аз падару бобо шунида омадаамон сухани номаълуми «танзил»-ро оварда чӣ мекуни?... (Куллиёт, ҷ. 1, саҳ. 196).

3. *Дар услуби лирикӣ ва эпикӣ барои таъмини муассирӣ ва оҳанги тантанавии сухан.* Ин ҳодиса дар наср бештар дар иншои пейзаж ва тасвири романтикӣ мушоҳида мешавад. Чунончи, калмаи *музайян* дар ҷумлаи: *Ин шаҳри қадима ва машҳури шарқзамин... ҳоло аз шиои сурхранги ғуруби офтоб музайян буд.* (Ҷ. Иқромӣ, *Духтари оташ*, саҳ. 5) барои таъсирбахштарифода ёфтани тасвири манзараи табиат хизмат карда бошад, калимаҳои *қодирандоз*, *қадарандоз* ва даҳҳо калимаҳои дигари архаистӣ зариф дар повести С. Айни «Қаҳрамони халқи тоҷик — Темурмалик» бо услуби романтикӣ асар мувофиқат намуда, барои тасвири азамат ва шукӯҳи амалиёти қаҳрамони асосӣ — Темурмалик ёри расонидаанд.

4. *Барои ҳаҷву танқид.* Инак, ду мисол: а) Дар повести «Одина»-и устод Айни дар нутқи табибе, ки бо доруҳои ношоями худ бемории Одинаро зиёд мекунад, калмаи *набз* ба сурати *назм* истифода шудааст. Нависанда ба ин восита ин нуктаро таъкид менамояд, ки табиб ҳарчанд «мо хат дорем, савод дорем» гӯён худро босавод ва ҳамадон вонамуд кунад ҳам, дар асл бесавод ва ноҳанда буда, ин гапҳои вай танҳо авомфиребист, вагарна шахси босавод ҳаргиз мумкин нест, ки *назм* аз *набз* фарқ накунад: «Табиб дасти худро ба

тарафи саройбон дароз карда,— канӣ дастатонро ди-
хед, «назма»-тонро бинам гуфт»¹.

Дар пьесаи Ф. Ансорӣ «Имтиҳон» Обид ном персо-
нажи манфӣ ҳаст, ки худро фозил ва ҳамадон нишон
доданӣ шуда, як силсила калимаҳои архаистӣ ва ада-
бӣ-китобиро донам-надонам истифода мекунад. Ин омил
имкон додааст, ки нависанда симои персонажи манфи-
ро нағз ошкор намояд. Инак, поре аз гуфтори ӯ бо
рафикони ҳамкурсаи:

Обид: — Як бор разилат кашида, аз ту хоҳишмандӣ
намудам, аз одамият маҳрумӣ шуда, чаҳолат кардӣ.

Зулфия: — Чӣ шуд, Обид?

Обид: — Эҳ, чӣ шуд?.. Ин кас фузало гуфта, мулта-
мас шудам, ки саволхати маро навиштаҷот карда ди-
хад, рад гардонд².

Далел ва мулоҳизаҳои мазкур нишон медиҳанд, ки
аз норман забони адабии давран худ берун рафта, ба
ҳодисаҳои ғайриадабӣ, масалан, истеъмоли унсурҳои
шевагӣ, нимшевагӣ, гуфтугӯӣ, кӯҳнашудаю таърихӣ, ин-
чунин суханҳои мутантан ва риторикӣ муроҷиат карда-
ни адибон ва ё баъзе калима, ибора ё таркиботи синтак-
сисиро ба шакли вайрон истеъмол намудани онҳо та-
содуфӣ ва бе вачҳ нест. Мундариҷаи ғоявии асар ва
мақсади эҷодии муаллиф гоҳо ҳаминро тақозо мекунад.
Тамоми ҳодисаҳои мазкур танҳо ҳангоми алоқамандӣ
бо композицияи асар ва кӯмак карданашон дар ҷамъ-
басти бадеии предмети баҳс аҳамияти услубӣ доранд.
Дар ҳолатҳои дигар онҳо ҳамчун вайрон кардани қон-
да ва норман забони адабӣ ба ҳисоб гирифта мешаванд.
Мутаассифона, гоҳо бар хилофи ин талабот амал наму-
дани баъзе аз адибонамон ба назар мерасад.

4

Асоси забон ва услуби ҳар як асари бадеиро забони
адабии муосир, нормаҳои услубии он, ки бузургтарин
сарвати маънавии халқ аст, ташкил менамоянд. Нави-
санда дар талқини мароми эҷодӣ, пеш аз ҳама, аз ҳа-
мин сарчашма истифода намуда, дар зимни шароити
мусоиди он услуби фардӣ зоҳир мекунад. Ин аст, ки ху-

¹ С. Айни. Куллиёт, ҷ. 1, сах. 258.

² Файзулло Ансорӣ. Имтиҳон. Сталинобод, 1961, сах. 129.

сусиятҳои услубӣ дар адабиёти бадеӣ маҳз дар доираи нормаи забони адабии муосир ба зуҳур меоянд. Ин гап чунин маънӣ надорад, ки тамоми нависандагон дар як қолиб, ба як сурати ҳамранг ва умумӣ асар меофаранд. Не, ҳаргиз ин тавр не. Майдони нормаи забони адабӣ бисёр фарох аст. Ҳар як адиб аз рӯи лаёқат ва ҷавда-ти таъб дар он ба тарзи худ метавонад ҷавлон занад. Аз ҳамин ҷост, ки адибони машҳури имрӯзаи мо, ҳарчанд ҳамаашон аз забони адабии муосир истифода кардаанд, дорои услуби фардӣ, тарзи баёни хосанд. Онҳо дар истифодаи забони адабии давр ва имкониятҳои эстетикӣ он муносибати фардӣ зоҳир кардаанд.

Масъалаи риояи нормаи забони адабӣ ва дар зимни он сурат гирифтани услуби фардӣ дар адабиёти бадеӣ аз муҳимтарин талаботест, ки дар назди шоҳан олии услубиёти забон — услуби бадеӣ меистад. Баръакси чунин қоидаи ҳатмӣ баъзан чунин суҳанҳое ҳам гӯшрас мешаванд, ки нависанда дар истифодаи забон озод аст, ӯ ҳақ дорад, дар ин соҳа мувофиқи хости худ амал намуна, баъзе қоидаҳоро шиканад. Дар ин бора чанд вақт пеш дар «Литературная газета» баҳси ҷиддие ба амал омад. Мувоҳида аз мақолаи Евг. Винокуров шурӯъ шуд, ки ӯ аз тарафи баъзе адибони рус вайрон шудани қоидаҳои ҷудоғонаро ҳодисаи мусбат маънидод намуда, маслиҳат додааст, ки нависандагон «аз амиқии забони халқ он чизҳоро, ки ҳанӯз ба норма надаромадаанд», гирифта умумӣ гардонанд¹.

Дар ин баҳс гурӯҳе чунин мулоҳизаи анъанавиро саҳт ҳимоя ва дастгирӣ намуданд, ки нависандаи ҳунарманд бидуни вайрон кардани нормаҳои ҷорӣ забон ҳам метавонад зебо ва муассир нависад. Чунончи, К. Горбачевич навишта буд: «...Тароватнок кардани забон, офаридани образҳои комилан эстетикӣ, пайдо кардани силсилаи ассоциацияи ғайриҷашмдошт бе ғалатҳои забонӣ ҳам имконпазир аст. ...Нависанда барои «ҷавон» кардани нутқ, истеъмоли ҳар чизи нав, чизи ба тозагӣ пайдошуда, ки бо рӯҳи замон мувофиқ аст, ҳақ дорад. Аммо вай бояд ин корро бо масъулиятшиносӣ иҷро намояд. Охир, адабиёти бадеӣ на фақат яроқи идеологӣ, балки дар баробари ин воситаи тарбияи эстетикӣ низ ба шумор меравад. Нутқи нависанда, шоир

¹ *Евг. Винокуров*. Со словами шутки плохи. «Литературная газета», соли 1972, № 7.

намунаи қиёс аст, хонандаи мо аз вай ибрат мегирад¹.

Ин мулоҳиза дар мавзӯи мазкур дар асл гапи нав нест. Онро хеле муқаддам М. Горький ба миён гузошта буд. Суханони зерини ӯ дар ин бора дар хотирхост: «Китобе нест, ки ба одамон чизеро ёд надихад. ...Барои он ки одамон фикри ҳамдигарро зуд ва хубтар фаҳманд, онҳо бояд ҳамеша бо забони ягона сухан ронанд»².

Пас, навангезии нависанда дар соҳаи забон бояд дар доираи нормаи забони умумихалқӣ сурат гирад. Истифодаи калима, ибора ва шаклу тарзҳои грамматикӣ нав бояд бо диди эстетикӣ халқ, қоидаи суханронии вай, ки дар арзи асрҳо шакл гирифтаанд, мувофиқ ояд.

Таъбироти бузург дар ҳаёти иҷтимоии ҷамъият ҳамеша боиси дигаргунии ҷиддии нормаи забони адабӣ мешавад. Дар ин давра нависандаи забардаст чун нобиғаи даврон сарвати услубӣ, анъанавиро мӯшикофона таҳқиқ намуда, имкониятҳои созгори онро ба шароити нав мутобиқ мекунад, ҳамаи унсурҳои наvero, ки бо тақозои муҳити тоза ба амал омадаанд, заргарона санҷида ба қор мебарад ва бо ин амал ба тамоюли нави инкишофи забон сарварӣ менамояд. Ин аст, ки дар чунин шароит дар осори нависандагони бузург ҷараёни инкишоф ва майли навангезӣ дар забон барҷаста ба зухур меояд.

Дар соҳаи забони адабии миллии рус ин хизмати шоиста ба зиммаи А. С. Пушкин афтада буд. А. Мицкевич дар таърихи адабиёти миллии халқи поляк айни ҳамин вазифаро ба ӯҳда гирифт. Дар ин бобат саҳми Христа Ботев ва Иван Вазов дар назди мардуми булғор сазовори ҳама гуна таърифхост. Мо тоҷикон аз асосгузори адабиёти советии худ Садриддин Айнӣ миннатдор ва шукргузорем, ки дар шароити бисёр пуртахлука, дар асное, ки тақдири халқи тоҷик ҳал мешуд, дар мавқеи сиёсати миллии партия истода, барои ҷимояи забон ва адабиёти халқи худ камар баст, дар муборизаи шадид бар зидди душманони идеологӣ ба зиёиёни пешқадами тоҷик роҳбарӣ намуд. Устод Айнӣ ҳам ба воситаи асарҳои бадеӣ ва ҳам мақолаҳои илмиаш усули истифодаро аз ҳар ду мабдаи асосии инкишофи забон — осори классикӣ ва забони зинда заковатмандона муқар-

¹ «Литературная газета», соли 1972, № 12.

² М. Горький. О литературе. М., 1953, стр. 271.

рар кард ва шогирду ҳамкасбонашро ба ин роҳ раҳнамун сохт. Тамоюли мазкур имрӯз ҳам ҳамчунон бомуваффақият идома дорад.

Ин ҷиҳатҳо нишон медиҳанд, ки услуби бадеӣ бинобар мансубияташ ба қалами устодони сухан дар рафти инкишофи забони адабӣ ва муқаррар шудани нормаҳои он ҳукми раҳнамоӣ, қонунгузорӣ дорад. Ба ин маънӣ, «адабиёти бадеӣ на танҳо муҳимтарин манбаи ҳартарафа инъикоскунандан процесси инкишофи умумии забони адабӣ аст, балки дар баробари ин лабораторияи эҷодӣ ҳам мебошад, ки дар он устодони сухан тамоми боигарии забонро ҳамчун дастраси умум истифода мебаранд, онро бо қувваи эҷодии худ, бо қувваи санъату маҳорати худ кор карда мебароянд. Маҳз дар натиҷаи ҳамин гуна кори эҷодӣ нависандагони бузург воситаҳои пурқуввати забон, навигариҳои забонӣ ва услубие низ ба вучуд оварда, ба ҳазинаи забони адабӣ дохил мекунанд ва дастраси умум менамоянд»¹. Ҳамаи ин масъулияти нависандаро ба сифати устод ва бонии забон дар назди халқи худ зиёда меафзояд.

Нормаҳои забон дар ҳамаи жанрҳои услуби бадеӣ як хел акс намеёбанд. Дар назм аз вачҳи хусусияти консервативӣ доштани он унсурҳои архаистӣ бештар маҳфуз мемонанд. Забони асарҳои саҳнавӣ гӯё аз омезиши шакли гуфтугӯӣ ва адабии забон иборат аст. Наср ба туфайли фароҳии майдони амалиёт ва фаровонии имконият ҳамаи услубҳои забони адабӣ, шаклҳои китобӣ ва халқӣ-гуфтугӯии нутқро ба таври махсус ба ҳам пайванд ва муттаҳид сохта, дар такмили забони адабӣ аз ҳисоби унсурҳои нав саҳми асосӣ мегузорад. Бинобар ин, «вазъияти умумии забони адабии давраро наср, асарҳои насри дар ҳамон давраи таърихӣ офаридашуда муайян менамоянд, зеро ки наср соҳаи ниҳоят васеъ аст ва ҳамаи хусусиятҳои забонро дар ҳолати табиӣ инъикос менамояд». Вай барои пурра нишон додани манзараи умумии забони адабӣ нисбат ба назм озодтар ва фароҳмайдонтар аст»². Дар насри тоҷик барои инъикоси забон бо тамоми хусусият ва шоҳаҳои услубиаш, махсусан, пас аз Революцияи Октябр шароити басо мусоид фароҳам омад. Аҳамият ва мартабаи

¹ Н. Маъсумӣ. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. Сталинобод, 1959, саҳ. 8.

² Носирҷон Маъсумӣ. Забон ва услуби Аҳмади Дониш. Душанбе, 1976, саҳ. 30.

ин жанри бадеиро дар адабиёти имрӯзаи мо Чалол Икромӣ ин тавр шарҳ додааст:

«Дар адабиёти советии тоҷик, чунон ки дар ҳамаи адабиётҳо, наср мавқеи муҳимро ишғол мекунад...»¹. «Охир, насри бадеӣ ҳам аз ҳамон сухан ва ҳамон калом бадеӣ сохта мешавад, ки Фирдавсӣ ва Низомӣ аз он шеър сохтаанд. Агар дурусттар таъриф кунем, насри бадеӣ сутуни асосии бинои адабиёт аст. Насри бадеӣ симои маданияти халқ ва адабиёт мебошад. Ман наср-нависро ба муҳаққиқи ҳаёти иҷтимоӣ баробар мекунам, муҳаққиқи, ки нозуктарин ҷиҳатҳои зиндагии инсонро, ҳодисаҳои ҳаётиро омӯхта, онро дар либоси бадеӣ орошта ба хонанда пешниҳод мекунад»².

Аз гуфтаҳои боло маълум мегардад, ки дар услуби бадеӣ ду ҷиҳати асосӣ — яке образнокӣ, дигаре мувофиқи нормаи умумӣ (албатта, ба истиснои лаҳзаҳои услубӣ) таҳрир шудани асари бадеӣ пайваста воқеъ мегардад. Адабиёти имрӯзаи мо дар ин бобат баробари комёбиҳои зиёд нуқсонҳо низ дорад. Ин иллат дар осори адибони ҷавон, бештар ба назар мерасад. Мо баъзан дучори порчаҳои адабие мешавем, ки аз бадеият тамоман маҳрум, аз бобати таҳрири адабӣ хом, дурушт ва пурнуқсон мебошанд. Дар ин ҳол талабе, ки дар назди адиб — устоди сухан меистад, қатъи назар мегардад, фаромӯш мешавад, ки қадри гавҳари сухан дар назди гавҳаршинос — нависанда басо баланд аст. Ба ин муносибат бисёр бамаврид аст, ки гуфтаҳои зерини суханвари машҳурамон Чалол Икромӣ дар ҳақиқи ин гуна адибон ба хотир оварем:

«Агар ба дасти шумо зарферо дода гӯянд, ки эҳтиёт бошед, мабодо аз даст наафтад, ки зарф аз гуҳару зарбарҷад сохта шудааст ва баҳои мамлакатро дорад, шумо, албатта, он зарфро бо камоли эҳтиёт нигоҳ медоред. Аммо чаро суханро, ки аз ҳазорон ин гуна зарфҳои забарҷадин гаронбаҳотар аст, ёдгории асосии одамизод аст, баъзан хор мекунем?! Донистаю надониста, баҷою бечо қор мефармоем, ҳусну ҳаловати онро нест мекунем, бо алфози бемаънӣ оғушта мекунем ва мепиндорем, ки ҷаҳон оростаем»³.

¹ Чалол Икромӣ. Дар боран маҳорати наср-навис. «Шарқи сурх», 1959, № 3, саҳ. 142.

² Чалол Икромӣ. Насихат ба рафиқи ҷавонам. «Тоҷикистони Советӣ», 27 феввали соли 1975.

³ Чалол Икромӣ. Насихат ба рафиқи ҷавонам.

Камбудихои чиддӣ дар ин бобат фақат дар таҳрири ҷавонон не, балки гоҳо дар навиштаҳои адибони ботаҷриба ва калонсол низ мушоҳида мегарданд¹. «Ва ҳол он ки чунин бедикқатӣ ва саҳлангорӣ комилан хилофи анъанаҳои бузурги адабиёти классикии форсу тоҷик буда, ба оддитарин тасаввуроти халқ, ки асрҳо боз дар назди сухани оӣ, нозук ва беғилуғиш сари таъзим фуруд овардааст, ҳаргиз мувофиқ намеояд. Ҳасоҳату балоғат, муносибати заргарона ба сухан, ки ба принципҳои наво асос ёфтааст, дар адабиёти реализми социалистӣ ҳам аз талаботи асосист»².

Сабаби рӯй додани ин ҳодисаи нохуш то як дараҷа ба сусти танқиди адабӣ низ вобаста аст. Дар мо ҳанӯз чунин мақола ва асарҳое, ки ҳар як асар ба бадеӣ ё эҷодиёти нависандаеро аз бобати забон ва услуб ҳартарафа таҳлил намоянд, кам навишта мешаванд. Баъзе рисолаҳое, ки дар ин бобат таълиф шудаанд, савияи пасти илмӣ дошта, ба талаботи имрӯзаи услубиёт (стилистика) ҷавоб дода наметавонанд. Ин аст, ки дуруст ба роҳ мондани омӯзиши забону услуби адабиёти бадеӣ на фақат барои илмҳои услубиёт, грамматика ва адабиёт, балки барои пешрафти нависандагон, такмили маҳорати адабии онҳо низ бисёр зарур мебошад.

---

¹ Дар матбуот дар ин хусус бисёр навиштаанд. Чунончи, ниг.: *Т. Зеҳнӣ*. Бояд забонро омӯзем. «Газетаи муаллимон», 11 ва 25 май с. 1957; Сухан бояд ба дониш дарҷ кардан. «Тоҷикистони советӣ», 14 апрели 1959; Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад. — «Маориф ва маданият», 13 март с. 1971; *Р. Ғаффоров*. Дар бораи забони достони «Асрор»-и Ғаффор Мирзо — «Газетаи муаллимон», 9 феврари 1957; Баъзе мулоҳизаҳо оид ба забони адибони навқалам. — «Маориф ва маданият», 2 июли с. 1960; Дар бораи забони як маҷмуа. «Маориф ва маданият», 22 августи 1964; Нависанда ва лаҳҷаҳои забон. — «Садон Шарқ», 1975, № 7, саҳ. 113—124; *Эм. Муллоқандов*. Дар бораи забони ҳикоя ва очеркҳои навқаламони мо. «Шарқи сурх», 1961, № 6, саҳ. 130—148; *Соҳиб Табаров*. Нависанда — муаллими забон. — «Маориф ва маданият», 27 ва 29 феврари соли 1969. *Раҳим Хошим*, Сухандонӣ ва суханронӣ. — «Маориф ва маданият», 16 ва 19 ноябри соли 1963; *Муҳаммадҷон Шукуров*. Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад. Душанбе, 1966; *А. Сайфуллоев*. Саргузашти Ширмоҳ. «Маориф ва маданият», 3 апрели с. 1975 ва ғайра.

² *Муҳаммадҷон Шукуров*. Паҳлуҳои тадқиқи бадеӣ, Душанбе, 1976, саҳ. 33.

Таҳқиқи забони асари бадеӣ, усули таҳлили он ҳа-
нӯз, чунон ки бояд, ба таври илмӣ асоснок нашудааст.
Аз солҳои панҷоҳ, хусусан пас аз нашри чанд асари
монументалии акад. В. В. Виноградов¹, дар ин соҳа
чунбиш ва пешрафти намоён ба амал омада бошад ҳам,
бисёр проблемаҳои ин соҳа ҳамчунон норавшананд.
Бахс дар ин бобат идома дорад².

Мағзи мувоҳисаро таъин намудани усули таҳлил,
муқаррар кардани принципи омӯзиши забон ва услуби
асари бадеӣ аз лиҳози мавзӯоти ду илми бародар —
забоншиносӣ ва адабиётшиносӣ ташкил менамояд. Ҳар-
чанд проблемаҳои ин шохаҳои илми филология кайҳо
муайян гаштааст, вале дар таҳқиқи категорияҳои услу-
би бадеӣ онҳо чунон ба ҳам қарин мешаванд, ки гузош-
тани ҳудуде дар байнашон басо душвор аст. Ин ҳолат
аз табиати адабиёти бадеӣ ба миён меояд: забон дар
он дар як вақт ҳам вазифаи коммуникативӣ (ифодаи
мундариҷаи ғайриэмоционалӣ) ва ҳам вазифаи эстети-
киро адо мекунад. Ба ин маънӣ, тамоми тору пуди забон-
ӣ дар асари бадеӣ бо мундариҷа ва композицияи он
сахт марбут аст. Аз тарафи дигар, ҳар як муаллиф дар
иншои асар ба забони адабии муосир такя карда, им-
кониятҳои онро аз рӯи доиша ва малакаи худ ба қор
мебарад. Дар ҳамин асос гуфтан мумкин аст, ки забони
ҳар асари бадеӣ поре аз забони адабии давр аст. Ус-
луби хоси нависанда ҳам дар интиҳоби сухан падида ме-
ояд, зеро вай аз анбӯхи калимаю ибораҳои ҳаммаъно,
аз силсилаи муродифоти грамматикӣ, ки дар забони
умумихалқӣ мустақиман, вобаста ба лаёқат ва доиша
калимае ё шаклро хоста ба қор мебарад ва дар зимни
маҷмуи ин воситаҳои забонӣ услуби фардии худро зо-
хир менамояд.

¹ В. В. Виноградов. О языке художественной литературы. М., 1959; Проблема авторства и теория стилей, М., 1961; Стилистика. Теория поэтической речи. М., 1963; Сюжет и стиль. Сравнительно-историческое исследование. М., 1963, О теории художественной речи. М., 1971.

² В. В. Перцов. Искусство слова и пути его изучения. — «Литературная газета», 31 март соли 1960; Л. Поляк. Мастерство критика. — «Вопросы литературы», № 9, 1959; А. И. Ефимов. Стилистика художественной речи. М., 1961; Л. Тимофеев. Советская литература. Метод, стиль, поэтика. М., 1964, стр. 284—285 ва ғ.

Ин ду тарафи як масъала боис шудааст, ки ҳам забоншиносон ва ҳам адабиётшиносон асари бадеиро мавриди омӯзиш қарор диҳанд ва забону сабки онро аз рӯи талаб ва проблемаҳои илми худ шарҳу тафсир намоянд. Дар натиҷа ду шоҳи стилистика — стилистикаи лингвистӣ ва стилистикаи адабиётшиносӣ якдараҷа сурат гирифт, бо саъи олимони забоншинос ва адабиётшинос мавзӯ ва проблемаи ин илмҳо то андозае муқаррар шуд. Вале ҳанӯз ҳам бисёр масъалаҳои баҳсталаб ҳастанд, ки ҳалли онҳо бе иттифоқ ва амалиёти дастҷамъонаи намояндагонӣ ҳар ду соҳа — забоншиносон ва адабиётшиносон муҳол аст.

Ақидаи тарафдорони услубшиносии лингвистӣ дар бораи усули тадқиқоти услуби бадеӣ якранг нест. Баъзеҳо вазифаи ин навъи стилистикаро бо шарҳу эзоҳи ҷиҳати коммуникативӣ ва маънавӣ-интеллектуалӣ маҳдуд намуда, омӯзиши тарафи бадеӣ ва эмоционали суханро аз доираи проблемаҳои он соқит мекунанд. Ба фикри ин гурӯҳ, услубшиносии лингвистӣ бояд, асосан, бо таъин кардани муносибати нависанда ба забони адабии давр ва омӯзиши услубҳои функционалии нутқ саруқор дошта бошад. Гурӯҳи дигар домани вазифаро фарохтар ба қалам гирифта, чунин ҳисоб мекунанд, ки илова ба масъалаҳои мазкур таҳқиқи услуби фардин нависанда, ҷараёнҳои адабӣ ва ошкор кардани хусусиятҳои бадеию эстетикӣ сухан низ аз муҳимтарин мавзӯҳои услубшиносии лингвистӣ мебошад. Тарафдорони он ақида талқин менамоянд, ки боғи сухан дар ҳар як асари бадеӣ бояд дар ҳамбастагӣ бо мундариҷа ва композицияи он таҳлил ва таҳқиқ шавад. Масалан, акад. Л. В. Щерба навишта буд, ки вазифа ва мақсади шарҳи лингвистии адабиёти бадеӣ «нишон додани он вобастаҳои лингвистӣ, ки бо ёрии онҳо ғоя ва алоқамандона бо он мундариҷаи эмоционалии асари бадеӣ ифода меёбад. ...худ аз худ маълум аст, ки барои фаҳмидани асарҳои бадеӣ фақат маълумоти танги лингвистӣ кофӣ нест: асари бадеӣ дар муҳити иҷтимоии муайян, дар шароити таърихӣ муайяне ба вучуд меояд ва ҳамсолу гузаштагон дорад, ки бешак маҳз дар партави онҳо метавонад дарк гардад. Аммо забоншиносе, ки ин масъалаҳоро ҷудо ва фарқ карда наметавонад, забоншиноси бад аст».¹

¹ Л. В. Щерба. Избранные работы по русскому языку. М., 1957, стр. 97.

Акад. В. В. Виноградов ин масъаларо боз ҳам амиқтар шарҳ дода, гуфтааст: «Баръакси адабиётшинос, ки метавонад, аз маром ё мафкура ба услуб ояд, забоншинос бояд маромро дар асоси таҳлили батааннии худӣ бофти сухани асари бадеӣ пайдо ва муоина намояд. Мазмуни асари бадеӣ, ки бо кӯмаки воситаҳои забонӣ баён ё ифода мегардад, ба сари худ предмети тадқиқи лингвистӣ ҳисоб намеёбад. Забоншиносро бештар усули ифодаи ин мундариҷа ё муносибати воситаи ифода ба мундариҷа ба худ ҷалб менамояд. Охир, воқеияте, ки дар асари бадеӣ зоҳир мешавад, дар тору пуди забони он таҷассум ёфтааст; предметҳо, шахсҳо, амал, ки ин ҷо номбар ва тасвир мешаванд, ботинан муттаҳид ва марбут буда, дар муносибатҳои мухталифи функционалӣ гузошта шудаанд. Ҷамеи ин дар тарзи алоқа, истеъмол ва амали сершумори мутақобили калима, ифода ва конструкцияҳо бо ягонагии дохилии композиционӣ услубии асари забонӣ-бадеӣ таъсир мекунад ва акс меёбад. Таркиби воситаҳои сухан дар структураи асари бадеӣ бо мундариҷаи он алоқаи узвӣ дорад ва ба характери муносибати муаллиф ба он тобеъ мебошад»¹»

Аз гуфтаҳои боло маълум мешавад, ки доираи мавзӯҳои стилистии забоншиносӣ бисёр васеъ аст. Ин ҷо баробари ҷихати маънавӣ тарафҳои бадеӣ-эстетикӣ забони асари бадеӣ низ омӯхта мешавад. Аҳли тадқиқот дар ин ҳол бофти суханро яклухт, ба сифати системаи ягона алоқамандона бо таърихи забони адабӣ ва тараққиёти анвои воситаҳои бадеии он аз назар мегузаронанд.

Дар стилистикани адабиётшиносӣ забон ҳамчун яке аз муҳимтарин унсурҳои шакл дар иттиҳод ва ҳамбастагӣ бо мундариҷа ва тамоми унсурҳои дигари шакл таҳлил мешавад. Вазифаи адабиётшиносро дар ин бобат проф. А. И. Ефимов чунин шарҳ додааст: «Адабиётшинос метавонад ва бояд як қисми воситаҳои нутқро гирад, ки онҳо ба вай аз вазҳи гуногун лозиманд: кушодани мароми ғоявӣ асар ё таъкиди аломати характерноки иштироккунандагон, нишон додани махсусияти муаллиф ҳамчун ҳаҷвнигор ва пейзажист. Ба ин маънӣ, ба вай маҳз он воситаҳои сухан заруранд, ки барои ошкор

---

¹ В. В. Виноградов. О языке художественной литературы. М., 1959, стр. 90—91.

намудани моҳияти маҳорати нависанда мадад мерасонанд. Вай дар бораи забон дар мавридҳои мухталифи тадқиқоташ метавонад гап занад... Вақте ки адабиётшинос ҳангоми ҳалли вазифа ба забони нависанда дахл намуда, воситаҳои забониро мавриди таҳқиқ қарор медиҳад, бояд муваққатан суҳаншиноси қордон ва соҳибхуқуқ бошад».¹

Дар филологияи тоҷик ҳар ду шоҳаи услубшиносӣ дар роҳи ташаккул аст. Аввалин шахсе, ки дар рӯзгори мо ба масъалаи услуби бадеӣ эътибор додааст, устод Айнист. Вай дар ин бобат асари махсус таълиф накарда бошад ҳам, дар зимни тадқиқи эҷодии адибони гуногун услуби фардӣ онҳоро борикбинона муқаррар намуда, дар ин бора маълумоти мухтасар, аммо хеле фондабахш ва пурмаъно додааст. Мушоҳидаҳои устод Айни дар хусуси услуби фардӣ ба умдатарин аломатҳо дахл дошта, дар заминаи таҳлили яклухт ва системаҳои воситаҳои забонӣ, ошкор намудани моҳияти бадеӣ-эстетикӣ онҳо, ки ҷавҳари услубшиносӣ ба шумор меравад, сурат нагирифтаанд. Чанде аз адабиётшиносони мо равиши С. Айниро андак такмил дода, дар қушодан ва муқаррар сохтани вазифа ва хусусияти услубӣ баъзе воситаҳои забонӣ осори классикӣ муваффақият ба даст дароварда бошанд ҳам, таҳлили мукаммали услубӣ ва тадқиқи системаҳои ҷанбаи бадеӣ-эмоционалии асари бадеиро ба ӯҳда нагирифтаанд.²

Беҳтарин намунаи таҳлил ва таҳқиқи забони осори бадеӣ аз рӯи талаботи стилистикаи адабиётшиносӣ, ба фикри мо, дар таълифоти М. Шуқуров мушоҳида мешавад. Ӯ дар мақола ва асарҳои пешинааш ҳам ба масъалаи забон ва услуби эҷодӣ диққат дода буд.³ Аммо дар асарҳои охиринаи вай «Диди эстетикаи халқ ва насли реалистӣ» (с. 1973), «Паҳлуҳои тадқиқи бадеӣ» (с. 1976) ин масъала хеле батафсил маънидод шудааст. Назари борикбине, ки ба ин адабиётшиносии номӣ хос аст, имкон додааст, ки ривож ва таҳаввулоти услуби нависандагонӣ алоҳидаро дар роҳи ҳар ҷи беҳтар ва фа-

¹ А. И. Ефимов. *Стилистика художественной речи*. М., 1961, стр. 67.

² Барон муфассалтар ошно шудан бо ин масъала ниг. Р. Фафоров. *Забон ва услуби Раҳим Ҷалил*. Душанбе, 1966, сах. 10—19.

³ Ҷунончи, ниг.: М. Шуқуров. *Анъана, халқият ва маҳорат*. Душанбе, 1964, Инчунин: *Хусусиятҳои ғайвӣ бадеии «Ёддоштҳо»-и устод С. Айни*. Душанбе, 1966 ва ғ.

ровонтар истифода намудани имкониятҳои бепоёни забони модарӣ алоқамандона бо тақмили маҳорат ва дидаэстетикӣ онҳо кашф намояд. Омӯхтани хусусият ва вазифаҳои услубии воситаҳои сухан дар ҳамбастагӣ бо омилҳои дигари услуб барои ноил шудан ба чунин комёбӣ ба муаллиф имконияти хубе фароҳам овардааст. М. Шукуров дар таҳлил аз шарҳ ва маънидодӣ мундариҷа ва ғояи шуруъ намуда, сипас роль ва хизмати воситаҳои забони дар сиришти онҳо нишон медиҳад. Ин равиш барои ошкор намудани моҳияти эстетикӣ воситаҳои сухан ва дар зимни он таъин кардани маҳорати бадеӣ нависанда аҳамияти аввалиндараҷа дорад. М. Шукуров бо асарҳои мазкури худ дар инкишоф ва ба низоми муайян даромадани стилистикаи адабиётшиносӣ саҳми арзандае гузошт. Умед аст, ки ин усул дар тадқиқоти минбаъдаи адабиётшиносӣ боз ҳам тақмил хоҳад ёфт.

Услубшиносии лингвистӣ дар мо назар ба стилистикаи адабиётшиносӣ ба андозае пеш рафтааст. Вай дар охири солҳои 1950 аз як силсила мақолаҳои Носирҷон Маъсумӣ шуруъ шуда, зеро роҳбарӣ ва шафоати ӯ пай дар пай тақмил ёфт. Н. Маъсумӣ на фақат дар мақола ва асарҳои махсусаш, балки дар он рисолаҳои хам, ки таҳлили умумии эҷодиёти нависандагон ё асарҳои алоҳидаи онҳоро дар бар мегиранд, ба масъалаи забон ва услуб аҳамияти калон додааст. Чихати хуб ва қобил дар таълифоти ин олими нуктасанҷ иборат аз он аст, ки ӯ ҳамеша услуби фардии адиб ва маҳорати сухангустарии ӯро алоқамандона бо тамоюли инкишофи забони адабӣ дар давраҳои алоҳидаи таърихӣ, дар ҳамбастагӣ бо мавзӯ, мундариҷа ва композицияи асар таҳлил ва тафтиш кардааст.

Ин хусусият дар монографияи ҳаҷман калони вай «Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик», ки дар он забон ва услуби повести «Марги судхӯр»-и С. Айни мавриди баррасӣ қарор гирифтааст, махсусан хеле барҷаста ба назар мерасад. Н. Маъсумӣ дар ин асар бофти забонро ба фаслҳои лексика, фразеология, морфология ва синтаксис тақсим намуда, онҳоро чун системаи яклухт аз назар мегузаронад, донишмандона нишон медиҳад, ки фалон калима, ибора ё шакли грамматикӣ дар ташкили услуби фардии устод Айни ва талқини мароми бадеӣ ӯ чи хизмати ғоявиро адо кардааст. Асари мазкур бо номи «Роль ва мавқеи С. Айни дар инки-

шофи забони адабии тоҷик баъд аз Революцияи Октябр» фасли муқаддимае дорад, ки дар он хизмати ҷонсупоронаи устод Айнӣ дар роҳи ҳимояи маданияти миллӣ, муборизаи шадиди ӯ бар зидди ҷамагуна душманони забон ва адабиёти халқи тоҷик бо далелҳои барҷаста хеле батафсил таҳлил ва тасвир шудаанд. Дар ин фасл ҳамчунин дар бораи кӯшишоти С. Айнӣ барои демократӣ кунонидани забони адабӣ, аҳамияти асарҳои ӯ дар ташаккули забони адабии миллии мо маълумоти муфассале мазкур аст.

Дар «Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмади Дониш дар хусуси ба ҳам марбут будани шаклу мундариҷа чунин фикри Ҷалалӣ дучор мешавад: «Алфоз қаволаби маъниҳост. То лафз хуб наёяд, маънии баланд аз вай сар барназанад». Н. Маъсумӣ дар навиштаҳои худ доир ба забону услуб ин нуктаро борҳо ёдовар шуда, таъкид намудааст, ки ягона роҳи дуруст дар таҳлили забон ва услуби асари бадеӣ ва дар зимни он таъин намудани маҳорати адабии нависанда ҳамоно дар пайвастигии ҳамдигар маънидод шудани шаклу мундариҷа аст. Дар ин бобат гуфтаҳои зерини вай бисёр ҷолиби диққатанд: «Оид ба забони адабӣ ва адабиёт дар мо хеле мақолаҳои илмӣ-адабӣ-тадқиқотӣ навишта шудаанд. Афсӯс, ки аксарияти баромадҳо ва мақолаҳо дар бораи забони адабиёт гап зада истода маҳорати адабиёро бо он кам вобаста мекунад... Омӯхтани забону услуби нависанда ва шоирро маҳз аз нуктаи назари кушода додани моҳияти мундариҷавии асар ва образҳои он ташкил кардан зарур аст. Дар он сурат мо фикри худро танҳо бо архаизм ва диалектизмҳо банд накарда, ба масъалаи истеъмоли воситаҳои тасвирии ифода ва умуман материали забонӣ низ қордор мешавем».¹

Омӯхтани хусусияти бадеии воситаҳои суҳан масъалаи тадқиқи забони асари бадеиро аз доираи забонишиносии сирф берун оварда, ба адабиётшиносӣ ва поэтика наздик мекунад. Воқеан ҳам, дар адабиёти бадеӣ ҳодисаҳои бисёре ҳастанд, ки илми забон аз шарҳ додан ва кушодани моҳияти онҳо очиз аст. Дар ин хусус дар фаслҳои боло мисолҳои даркорӣ зикр шудаанд. Ҳоло барои тақвияти мулоҳиза боз овардани ду мисоли зеринро лозим медонем.

---

¹ Н. Маъсумӣ. Адабиёти советии тоҷик ва баъзе масъалаҳои танқиди адабӣ.— «Шарқи сурх», 1954, № 12, сах. 117.

1) Дар манзумаи «Қиссаи Ҳиндустон»-и Мирзо Турсунзода порчае ҳаст, ки дар қолиби аъзоҳои чидаи ҷумла сурат гирифтааст. Муаллиф барои таъмини алоқаи синтаксисии воҳидҳои чида аз муродифоти пайвандакҳо шакли *на-ро* муносиб дидааст:

Нагӯям ман дар ин як шеъри кӯтоҳ
Зи ҳар чизе, ки мо гаштем огоҳ.
Нагӯям ман на аз ҷодугаронаш,
На аз чашмони тарсӯдухтаронаш,
На аз осорҳои мармаринаш,
На аз мумтозҳои нозанинаш,
На аз раққосаи товусхиромаш,
На аз овозҳои хушқаломаш,
На аз оҳуи кӯҳии раманда,
На аз қабки ғазалҳои паранда,
На аз фили сафеди кӯхвора.
На аз ғоратгарони киштзораш,
На аз рикшу на аз ҳиндуи бадбахт.
На аз оғову давлатманди дилсахт,
На аз бабру паланги даҳшатаңгез,
На аз хашму адоватҳои хунрез.
Ҳикоят мекунам бо қалби пуршӯр
Ҳаёти мардумони зинда дар гӯр.

Забоншиносон аз нуқтаи назари грамматика ин порчаро ба он тарзе, ки дар боло арз шуд, эзоҳ медиҳанд. Баъзе аз онҳо, агар ҳиммат кунанд, ба ҷиҳати услубии пайвандаки *на* ва пешоянди *аз* дахл намуда, нишон медиҳанд, ки дар ин маврид маънӣ ба воситаи такрори ин ҳодисаҳои грамматикӣ таъкид шудааст. Ин шарҳ, ки аз моҳияти услубии воситаҳои грамматикӣ ба миён омадааст, категорияи грамматикиро ба категорияи услубӣ наздик ва маҳлут месозад. Услубшинос ба замми тафсири мазкур боз ба чанд масъалаи дигар дахл мекунад, ки аз қоидаи грамматика шурӯъ шуда, дар доираи категорияи илмҳои адабиётшиносӣ ва поэтика анҷом меёбанд. Муҳимтарини ин тавзеҳот иборат аз инҳост: 1. Аъзоҳои чида дар порчаи мазкур на дар қолиби маъмул ва муқаррарӣ, балки дар шакли андаке дигар сурат бастаанд: дар онҳо ҳиссаи дуҷуми пайвандак — қалмаи *балки*, ки дар қолиби маъмул ҳатман истифода мешавад, соқит шудааст. Ин ҳодиса хусусияти нутқи шеърӣ буда, аз талаби вазн ба миён омадааст; 2. Ин ҷо санъати такрор ҳаст, ки ҳосияти таъкидии пайвандаки *на-ро* афзуда, ба он тобиши маҳсуси экспрессивӣ зам кардааст; 3. Такрор дар зимни тазод ва муқобила шакл гирифтааст. Дар натиҷаи ин предметҳои мусбату манфӣ

ва хислатҳои бо онҳо алоқаманд ҳаматарафа намоён гаштаанд. Масалан: *ҳиндуи бадбахт — давлатманди дилсахт* ва ғ; 4. Дар он монанди *чашмони тарсодухтарон, осорҳои мраммин, мардумони зинда дар ғӯр* ва ғ. ибораҳои номие истифода шудаанд, ки чузъи тобеи онҳо моҳияти тавсифӣ доранд; 5. Дар зимни ин шеър як навъ таҷоҳули ориф ҳам ба назар мерасад.

2) Дар повести С. Айнӣ «Марги судхӯр» чунин порча истифода шудааст: «Қозикалон дар даруни меҳмонхоначаи худ дар пеши дари боло менишаст. Ӯ рӯи борики мургӣ, риши тунук ва ками бузӣ, чашмони танги бемижғони милқсурхи маймунӣ, гӯшҳои дарози ба пеш ҳам хӯрдаистодаи харгӯшӣ ва бинии дарози нӯкхами какликӣ дошт».

Н. Маъсумӣ дар тадқиқоти худ дар бораи ин порча сухан ронда, ду хел истилоҳро ба қор бурдааст: аз як тараф, истилоҳи соф забоншиносӣ *сифатҳои хосагӣ* ва *нисбӣ*, аз тарафи дигар, истилоҳи забоншиносӣ ва адабиётшиносӣ, ки ба сурати *муайянкунанда — тавсифҳо* дар як таркиб воқеъ гаштаанд¹. Сабаби ин амал яқинан дар он аст, ки муҳаққикро истилоҳи забоншиносӣ қаноат кунонида натавонистааст, вай дар категорияи грамматикӣ хусусияти услубиро низ дарк намуда, хостааст, ки ин ҷихатро бо истилоҳи хоси соҳаи худ ифода намояд. Дар воқеъ, дар порчаи мазкур калимаҳои сифатӣ дорони хусусияти бадеии эмоционалӣ буда, ҳамчун як омили услуби ҳаҷвӣ барои тасвири шамоили хандаовари персонажи манфӣ хизмати муҳимми услубию ғоявиро адо кардаанд.

Ин ҳодиса, яъне душвории шарҳи порчаи бадеӣ аз бобати соф грамматика, акад. Л. В. Щербаро водор намуда буд, ки дар чунин ҳолатҳо истилоҳи «грамматикаи поэзия»-ро (грамматикаи поэзии) ба қор барад. Проф. Р. О. Якобсон ба ин равиши олими номӣ пайравӣ намуда, яке аз тадқиқоти худро бо унвони «Грамматикаи поэзии ва поэзияи грамматикӣ» ба таъби расонид².

Мулоҳизаҳои муфассалро, ки гуфта шуданд, нишон медиҳанд, ки порчаи адабиро танҳо аз як бобат — аз бобати соф забоншиносӣ ё соф адабиётшиносӣ шарҳу тавзеҳ намудан душвор аст, зеро дар ин ҳол вай ба тарзи матлуб таҳ-

¹ Нят: Н. Маъсумӣ. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик, 1959, саҳ. 245.

² Барои муфассалтар ошно шудан бо ин масъала ниг. В. В. Виногоградов. О теории художественной речи. М., 1972, стр. 48.

лил намешавад. Агар дар ин маврид муҳаққиқ имкониятҳои ҳар ду шоҳи илми филология — забоншиносӣ ва адабиётшиносиро ғойа барад, ба мурод расидани вай муқаррар хоҳад буд. Чунин зарурат В. В. Виноградов барои мутахассиси намоёнро ба ҳулосае овардааст, ки таҳлили воситаҳои бадеӣ суханро ба ӯҳдаи илми нав, илме, ки дар пайвандҳои забоншиносӣ ва адабиётшиносӣ бояд сурат гирад, ҳавола намояд. Ӯ навишта буд: «Назар ба боварии комили ман, тадқиқи «забон»-и (ё худ беҳтараш услубҳои) адабиёти бадеиро бояд як фанни алоҳидаи филология фаро гирад, ки ба забоншиносӣ ва адабиётшиносӣ наздик буда, дар баробари ин, ҳам аз ин, ҳам аз он фарқ мекунад»¹.

Чунин ақидаи олими машҳур ва чанд асари ҷиддие, ки ӯ дар тадқиқи назариёти худ офарид, пайрав ва ҳаводорони зиёде пайдо карданд. Проф. А.Е. Ефимов мулоҳизаҳои В. В. Виноградовро ҳаётарафа тарафдорӣ намуда, бо номи «Стилистика художественной речи» барои донишқадаҳои олии китоби дарсие таълиф кард, ки ду маротиба нашр гардид.

Тадқиқоти сершуморе, ки доир ба нутқи бадеӣ дар тӯли солҳо дар забоншиносӣ ва адабиётшиносии рус сурат гирифт, барои пайдоиш ва инкишофи босуръати илми услубшиносӣ дар филологияи рус имконияти хубе фароҳам овард.

Дар мо дар ин соҳа қадамҳои нахустин гузошта мешаванд. Он чанд мақола ва рисолае, ки ба майдон омад, дар қисми осори қадим ва бисёр ғани ҳеле ночиз ва кам аст. Гузашта аз ин, савияи илми баъзе аз навиштаҳои мо бағоят паст мебошад. Баъзе муаллифон забони асарии бадеиро сирф аз мавқеи забоншиносӣ маънидод намуда, аз таҳлили ҳосияти бадеии он сарфи назар кардаанд. Баъзеи дигар ба ғояи асар зиёда саргарм шуда, ба ҷои ошкор намудани ҷиҳати услубии воситаҳои сухан ба нақли мазмуни ғоявии порчаи адабиёти пойбанд гаштаанд. Мақола ва асарҳое ҳам ҳастанд, ки дар онҳо ҳодисаҳои умумихалқӣ ба сифати унсурҳои услубӣ фардӣ, вобаста ба ин ҳамчун саҳми нависанда дар инкишофи забони адабиёти қаламдод шудаанд.

Ин нуқсонҳо водор мекунанд, ки мо барои ҳалли проблемани омӯзиши забон ва услуби адабиёти бадеӣ ба

¹ В. В. Виноградов. О языке художественной литературы. М., 1955, стр. 5—6.

таври чиддӣ машғул шавем. Лозим аст, ки усулҳои навтаринро, ки дар илми халқҳои дигар, пеш аз ҳама филологияи рус, қорӣ гаштаанд, омӯзем ва онҳоро дар амалиёти худ эҷодкорона татбиқ намоем. Тадқиқи порчаи бадеӣ бояд дар ҳама маврид барои ошкор намудани моҳияти образи бадеии асар ва маҳорати адабии нависанда хизмат намояд. Дар ин бобат вочиб аст, ки чунин суҳанони ҳаққонӣ ҳамеша раҳнамои мо бошанд: «Ба ҳазинаи образи бадеӣ, ба ин олами аҷоибӣ одамони зинда, фақат як дар — забон ҳидоят мекунад. Дар остона истода намонда, ба ин дар даромада тавонистан лозим аст»¹.

с. 1976

---

¹ В. В. Перцов. Искусство слова и пути его изучения. «Литературная газета», 31 март соли 1960.

ЗАБОН ВА ХАРАКТЕР

1

Омӯхтани нутқи персонажҳо яке аз масъалаҳои муҳими илми адабиёт ва услубшиносӣ мебошад. Аҳамият ва мақоми вай дар илмҳои мазкур аз ин ҷо ба миён меояд, ки тафаккур, савияи дониш, маданият, ахлоқ ва психологияи одамон, пеш аз ҳама, дар нутқи онҳо зоҳир мегардад. Ин масъала ба таълимоти марксистӣ-ленинии алоқаи ҷудонашавандаи забон ва тафаккур мэрбут аст, ки аз рӯи он реалии фикр дар забон зоҳир шуда, ба воситаи вай ҷамъбаст ва мустаҳкам мешавад. Бинобар ин дар адабиёти бадеӣ тасвири нутқи персонажҳо ҳамчун муҳимтарин воситаи ба вуҷуд овардани образҳои типӣ дорои аҳамияти бузург мебошад. Нависандаи бомаҳорат ба зимман ҳар як сухани персонажи асари худ вазифаи муайяни услубӣ гузошта, бо ин роҳ ҷиҳатҳои асосии характери ӯро ифода мекунад. Дар ин ҳусус зикр намудани нишондоди зерини К. Маркс бамаврид аст: «Дар бошишгоҳ ва забони ҷинояткорон характери ҷинояткор акс меёбад, онҳо қисми ҷудонашавандаи ҳастии ӯро ташкил мекунанд ва тасвирашон ба тасвири ҷинояткор дохил мешавад»¹.

Масъалаи аз нутқ маълум шудани хислатҳои неку бади инсон аз қадимулайём диққати донишмандони забонро ба худ ҷалб карда меояд. Дар қатори бисёр суҳанварони дунё классикони адабиёти форсу тоҷик ҳам ба ин дахл карда, хеле суҳанҳои ҳикматнок гуфтаанд. Чунончи, Саъдӣ нигоштааст:

То мард сухан нагуфта бошад,
Айбу хунараш нуҳуфта бошад².

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. III, М.-Л., 1929, стр. 7—8.

² Саъдии Шерозӣ. Мунтахаби куллийет, Сталинобод, 1956, сах. 51.

Абдурахмони Чомӣ мегӯяд:

Хар чӣ ба дил ҳаст зи поку палид,
Дар сухан ояд асари он падида¹.

Гуфтаҳои боло собит мекунад, ки тасвири нутқи персонажҳо дар адабиёти бадеӣ дар талқини мароми эҷодии нависанда ва офаридани образҳои бадеӣ роли муҳим мебозад. Устод Айнӣ аҳамияти ин масъаларо дар адабиёти советии тоҷик аз ҳама пештар ва хубтар фаҳмида, дар асарҳои худ намунаи хуби нутқи фардиро ба вучуд овард ва бо ин ҳуқуқи комил пайдо кард, ки дар ин бобат ҳам дар адабиёти мо шоёни тақлид шуда, маҳкам устодиро ишғол намояд. Аз хамин ҷост, ки омӯхтаи тарзи фардикунонии нутқи персонажҳо дар асарҳои устод Айнӣ на фақат барои таъин кардани маҳорати адабии муаллиф, балки барои амиқтар дарк кардани мундариҷаи ғоявии асарҳои ӯ, инчунин барои тарбияи адибони ҳавон аҳамияти бузург дорад.

Дар романи «Ғулумон», ки аз калонтарин романи Садрриддин Айнӣ ба шумор рафта, дар он саргузашти се ҳафт дар давоми бештар аз сад сол акс ёфтааст, ба масъалаи тасвири нутқи персонажҳо аҳамияти ҷиддӣ додани муаллиф аз ҳар як диалог равшан ба назар мерасад. Санъати баланди устод дар ин бобат, пеш аз ҳама, дар он зухур ёфтааст, ки вай ҳаёти объективиро ҳамчун асоси муайянкунандаи шуури синфии табақаҳои гуногуни ҷамъияти тасвир карда, ба воситаи нутқи намоёндогони синфҳои зидди ҳамдигар муносибати онҳоро ба рафти тараққиёти ҷамъият возеҳ нишон додааст. Аз ин ҷост, ки нутқи персонажҳо дар асар на танҳо ҷиҳатҳои фардии характерҳо, балки хусусиятҳои умумии ҳодисаи тасвиршавандаро низ ошкор мекунад.

Дар роман ҳар се насли душманон бо як ният — истисмори бераҳмонаи халқ амал мекунад. Аммо характери ҳамаи онҳо як хел нест. С. Айнӣ ба воситаи нутқи золимон нишон медиҳад, ки онҳо дар ҷамъ кардани сарват хислатҳои ҳосе доранд. Чунончи, аз насли якуми душманони халқ Қилич-халифа фосиқи рӯёкор, Абдурахмон-сардор ҷаллоди золим, Абдурахимбой хунхори маккор мебошанд, ки ҳамаи ҷиҳатҳои мазкур дар суханҳои худ онҳо равшан инъикос шудааст.

Ҷойнамоғии ҷаҳонӣ бардавом ва суханони сӯфиёнаи Қилич-халифа оид ба «бевафои дунё» ва «давлати охи-

¹ Абдурахмони Чомӣ. Панду ҳикматҳо. Душанбе 1965, саҳ. 141.

рат» ба зулму шиканчаҳои ӯ дар ҳаққи ғуломонаш, аз чумла даҳ нафар занонаш, ки аз 15-сола то 60-сола ҳама бо шиками гуруснаву меҳнати тоқатшикан барои вай сарват меғундоранд, тамоман муқобил меистанд. Қилич-халифа ҳамчун сардор ва муршиди «сайёрони одам» ба ғумоштағони худ дар тоҳти ғуломон бо чунин суханон хайри сафар металабад: «Ба даст дароред, ба даст наафтед; пахш кунед, пахш наشاءед; Хизру Ильёс ёратон, чоръёр мададгоратон бод!»¹.

Қилич-халифа дар хонаводаи худ сардори мутлақ аст. Вай ба пурсиши занҳояш «гӯе ки аз санг сохта шуда бошад», вазъияташро дигар накарда, бо каме турш кардани пешона ҷавоб мегардонад. Умуман, занҳояш дар назди ӯ ба дараҷаи хайвонҳои вай қурбу манзалат надоранд. Аз ҳамин сабаб ӯ дар вақти ба ҳисоб гирифтани онҳо, чунон ки молҳояшро шуморад, ба ҷои «нафар» калимаи «сар»-ро истифода мекунад: «Акнун ман ин даҳ сар занро гӯе муфт — ройгон парво мекунам» (с. 18).

Дар роман риёкорӣ ва ҳирси молчамъкунии Қилич-халифа ба замири нутқи ҳуди персонаж дар суханҳои тасвирии нависанда низ инъикос шудааст. Устод Айни дар ин маврид бо калима ва ибораҳои нешдор он нуктаро маҳсус таъкид мекунад, ки тоату ибодатҳои давомнокӣ Қилич-халифа танҳо кори мунофиқона ва зоҳирфиребист. Чунончи, ӯ бо таъбири «амри маъруф фурӯхт» ба худҷӯй ва пархезгории сохтаи халифа теги киноя зада бошад, бо иборати «табассуми гургона» шодмонии вайро аз муваффақиятнок анҷом ёфтани тоҳти фарзандонаш дар шикори одам таъкид намуда, ӯро ҳамчун хайвони дарранда, ки аз тӯъмаи муфт хурсандӣ мекунад, фош кардааст.

Абдурахмон-сардор золимтарини золимон мебошад. Ӯ монанди Қилич-халифа дар сухан порсой зоҳир намекунад, балки рӯйро ба гап зада, амалиёти худро дар сайди инсон ва ғуломфурӯшӣ аз рӯи шарият ҳақ мебарорад. Вай ба саволи зани Қилич-халифа дар хусуси ҳабаре шунидан ё нашуниданаш аз омадани писарҳои ба сайди ғуломон рафтаи ӯ бо оташинӣ ин тавр ҷавоб мегардонад. «Агар зинда бошанд, ғозӣ шуда меоянд, агар

---

¹ Садриддин Айни. Қуллийет, ҷ. 3. Сталинобод, 1960, саҳ. 17. Минбаъд рақами саҳифаи иқтибос бевосита пас аз он дар қавсайн зикр мешавад.

бо фармони худовандӣ ачалашон расида бошад, шахид мешаванд, пурсидан чӣ хоҷат!» (с. 10).

Дар нутқи Абдурахмон-сардор чиҳати асосӣ ҳукму фармони мутлақ аст. У ғуломони худро бо дағдаға метарсонад. Фармонҳои вай ниҳоят мухтасар ва қатъианд. Ин одамдузди бешараф ба асирон дар боғи худашон ин гуна фармон медиҳад: «Хезед! Пеш дароед! Аз боғ бароед!» (с. 209). Бераҳмии Абдурахмон-сардор, дӯғу пӯси-саи ба Некқадами ҳафтсола кардаи ӯ ба воситаи суханҳои зерини худӣ вай равшан ошкор гардидааст. Ин лавҳа симони Абдурахмон-сардорро ҳамчун сайёр ва савдогари нисон бо тамоми манфуриаш ба чилва меорад: «Уй ба-чан шум! Ҳеҷ гардантобӣ ва ноӯҳдабароӣ нишон надода чизҳоеро, ки ба ту ёд медиҳанд, омӯхтан гир. Ханӯз аз хотир бояд набароварда бошӣ, ки дар боғи худат дар вақте ки ба сухани ман гӯш надода тирья кардӣ, қариб буд, ки туро бикушам. Агар боз гарданкашӣ карда, ба сухан гӯш надиҳӣ, на ин ки танҳо забонатро кашида мегирам, ҳатто саратро ҳам канда ҳаво медиҳам» (с. 44).

Абдурахимбой золим, ҳасиси лаин ва макқори гузарост. Вай барои ҷамъ кардани боигарӣ баъзан дурӯғ гуфта, фиребгарӣ ҳам мекунад. Нависанда ин се хусусияти асосии характери ин персонажи манфии асарро, ба замири нутқи тасвирии худ ва диалогии персонажҳои мусбат, бевосита бо суханҳои худӣ ӯ ҳам таъкид менамояд. Муаллиф мумсикӣ ва ҳасисии Абдурахимбойро дар се маврид дар лавҳаҳои диалогии хурд тасвир кардааст, ки яке аз онҳо ин аст:

Ашӯр ҷароғи сиёхро аз рафҷаи он хона гирифта бароварда ба бой:

— Гӯгирд дихед, инро даргиронам,— гуфт.

— Гӯгирд? Гӯгирд? Ҳама вақт гӯгирд,— гуфт бой худ ба худ шӯрида ва ба Ашӯр нигоҳ карда бо оҳанги даҳшатноке гуфт:

— Магар барои даргирондани ҷароғ ҳам гӯгирд даркор аст? Ба роҳрав бар, ба дарун дех, аз алави оташдон ҷароғатро даргиронда медиҳанд!» (с. 68).

Макру фиреби Абдурахимбой дар хариди пахтаи дехқонон аз тарафи худӣ ӯ чунин шарҳ ёфтааст: «Ту ханӯз содда будай, Полвон,— гуфт бой,— аввал он ки ман Ортукро ба сари тарозу монда худам бекор нанишастаам. Агар ба Ортук пули якуним ман ғузуро дода бошам, аз вай зиёдтар пулро аз ҳисоби бо дехқонон кардаам бароварда гирифтаам, ки ин қорро ғайр аз худӣ ман каси ди-

гаре жарда наметавонист; дуввум он ки, агар худам ба сари тарозу меистодам, ҳар деҳқоне, ки кам омадани ғӯзаашро баралоина медид, аз ман муомилаашро ҷанда мегурехт ва хӯроки бойҳои пахтачии дигар мегардид. Ҳоло ҳар коре, ки шуда бошад, ба гардани Ортуқ бор мекунам, ман бошам як одами ҳалоли рости аз ҳаққи мардум парҳезкунанда шуда мемонам» (с. 74).

Абдурахимбой ба воситаи суханҳои худ худашро тарзе нишон медиҳад, ки муродаш аз зиндагӣ танҳо ҷамъ кардани сармоя аст. Дар ин роҳ ӯ ҳатто аз ҳамроҳ кардани занҳои худ ба ғуломонаш ҳам рӯ намегардонад. Пастӣ ва разолати ин персонажи манфири С. Айни дар сӯхбати маҳрамонаи вай бо «саги бовафои даргоҳаш» — Набӣ-Полвон санъаткоронакушода медиҳад: «Яке аз марҳаматҳои қалони шариат ба мо,— гуфт бой,— ғулом ва канизакӣ «хоназод» шудани фарзандони ғулом ва канизакон аст ба мирзоҳшон. Бинобар ин ман мехоҳам, ки ғуломони солашон аз ҷиҳил гузаштаамро бо канизони солхӯрдаам ва аз ин ҷумла ғумоҳоям, ки аз ман фарзанд наёфтаанд ва ё агар фарзанд ёфта бошанд ҳам, фарзандашон мурдааст, хонадор кунам. Агар ман 25 ҷуфт ғулом ва канизакони миёнсолаамро бо якдигарашон қатӣ жарда фиристонам, худо диҳад, дар даҳ сол аз инҳо 150 нафар ғулом ва канизакони хоназод мерӯяд» (с. 115).

Дар ин порча қалимаи «хоназод» ва таъбири «қатӣ жарда фиристодан» вазифаи махсуси услубиро адо намуда, муносибати Абдурахимбойро ба ғуломонаш равшан ифода кардаанд. Ин қалимаҳо дар забони зинда одатан нисбат ба ҳайвон қор фармуда мешаванд. Абдурахимбой онҳоро барои он дар сухани худ бейқор қор мефармояд, ки ғулом ва канизонаш барои ӯ аз ҳайвон фарқе надоранд.

Ба ин тариқа, Абдурахимбой бо воситаи суханҳои худ се хусусият — ҳасисӣ, золимӣ ва фиребгариашро ягон-ягон намоиш медиҳад. Ӯ ҳамчун ҳамаи ҳамақидаҳояш тамоми сарвати худро бо ҳамин се «хунар» ба даст даровардааст. Вай аз рӯи таҷрибаҳои ҳаётии худ тасдиқ мекунад, ки барои сарватманд шудан ғайр аз ба қор даровардани ҳамин се «хунар» роҳи дигаре нест. Ӯ мегӯяд: «Барои бой шудан ҳамаи ҳаромзодагиҳои дунёро доништан ва ҷардан лозим аст. Вагарна танҳо худӣ шул ба сари худ ҳеч қор жарда наметавонад. Ҳатто ба дасте,

ки дуздӣ ва харомзодагӣ накунад, пул чамъ намешавад» (с. 74).

Ҳамин тавр, Айнӣ нутқи се намояндаи мазкури насли якуми истисморкунандагонро вобаста ба ахлоқ ва психологияи синфӣи онҳо устокорона фардӣ кунонида, симои манфури онҳоро ба воситаи забони худашон пурра муҷассам кардааст.

Гуруҳи дуюми душманони халқ дар замони шайдо шудани унсурҳои муносибати капиталистӣ дар Бухоро ва солҳои аввали ғалабаи революцияи Бухоро зиндагӣ мекунад, ки характери онҳо ҳам мувофиқи ҳамин шароити таърихӣ мебошад. Ба ин гуруҳ Урмон-Полвон, Ҳаит-Амин, Бозор-Амин, Абдулло-бойбача барин феодалҳо дохил мешаванд, ки дар байни онҳо писари гумоштаи Абдурахимбой Урмон-Полвон мавқеи намоёнро ишғол менамояд. Урмон-Полвон бо чанд ҷихати махсус аз пешгузаштагони худ фарқ мекунад. У ҳам, ки ҳариси сарват аст, барои андӯхтани он аз ҳеҷ гуна пастӣ ва разолат даст намекашад. Аммо вай, баръакси ҳамҷинсонӣ собики худ, ҳамеша як хел, рӯи рост амал намекунад, балки бо фишори замона баъзан маҷбур мешавад, ки ба рӯ ниқоб кашада ҷосусӣ, муросо ва дурӯягӣ кунад. Урмон-Полвон нағз дарк мекунад, ки деҳқонон ва чорьяккорони замонаш ғуломони мазлум ва деҳқонони хонабардӯши давраи падару бобоҳояш нестанд. Онҳо ақибун фаллоҳоне мебошанд, ки барои оташ задан ба хирмани истисмори бойҳо омода шудаанд ва хуруҷҳои ҷудогона аз ошӯби тамоми деҳқонон дар ояндаи наздик башорат медиҳад. Сеҳри қалами устод Айнӣ дар эҷоди образи типӣи ин персонажи манфӣ аз он иборат аст, ки тағйирҳои характери ӯро дар ҳар шароит пурра ба ҳисоб гирифта, симои вайро бо суханони худаш дар назари хонанда равшан намоён кардааст. Инак, чанд далел.

Урмон-Полвон ҳамчун оқсақол ба амалдорони аз худ калон мурданивор хушомад ва тамаллуқ карда «тақсир, тақсир» гуфта меистад. Аммо деҳқононро монанди падару бобоҳои худ бо калимаҳои сахттарин, аз қабилӣ «гушнапурзӯр», «бадраг», «хар» ва ғайра, таҳқир мекунад; баъзан аз эътирозҳои ҷиддии деҳқонон ба шӯр омада, ба шогирдпешагони худ мефармояд, ки онҳоро сахт ҷазо диҳанд. Дар ин маврид вай ба назари хонанда ҳамчун падари худ Набӣ-Полвон, ки ғуломонаш ҷаллод номидаанд, қомат рост мекунад. Масалан, вай мефармояд, ки Сафарро барои қабул накардани молияте, ки амлоқ-

дор муайян кардааст, ба ин тарз чазо диҳанд: «Ҷро,— гуфт Ҷрмон-Полвон овозашро баланд карда ба шогирд-нешагон, — ба дарахти ғучуми серсоя наовезед, балки ба дарахти тути каллакшуда овозед, ки офтоби саратонро хӯрда, майнааш ҷӯшида пазад» (с. 165—166).

Ҷрмон-Полвон монанди падараш дар сари тарозу истода, аз ҳаққи деҳқонон налезанад. Вай роҳи дигари ба даст даровардани моли деҳқононро пеш гирифтааст: ҷосусӣ карда, ба ҳоким хабар медиҳад, ки деҳқонон пеш аз муайян шудани молияти подшоҳӣ аз ғаллаи худ гирифта хӯрдаанд. Амлоқдор барои ин кор ба вай посираи бисёре медиҳад. Нависанда ин хусусияти Ҷрмон-Полвонро ҳам ба воситаи диалогӣ байни Сафар ва Ҷулмуҳайдар ва ҳам ба воситаи суханони худӣ ӯ нишон додааст. Ҷрмон-Полвон дар ҷосусӣ бисёр маккорона амал карда, ҳам ба наъл ва ҳам ба пошна мезанад. Ҷунончи, ӯ дар мавриди муайян кардани молияти подшоҳӣ ба ғаллаи деҳқонон, аз як тараф, ба амлоқдор бо ғӯшаи чашм лӯбиёшӯраки ёғлоғуро нишон дода, оташи ғазабӣ ӯро аланга дода бошад, аз тарафи дигар, барои дар назди деҳқонон нағз карда нишон додани худ мунофиқона меғӯяд: «Нобудагӣ-дия, таксир,— гуфт оқсақол ба амлоқдор овози худро ба ҳамаи деҳқонон шунавонда,— бо як бандча лӯбиё хазинаи подшоҳӣ пур ҳам намешавад, ҳолӣ ҳам намешавад» (с. 159).

Пас аз революцияи Бухоро мунофиқӣ ва дурӯягии Ҷрмон-Полвон ба дараҷаи олии мерасад. Вай акнун барои дар шароити нав мувофиқ кунонидани нутқи худ ҳатто машқ ҳам мекунад, то ки аз бетачрибагӣ сирраш фош нагардад. Нависанда ин хусусияти Ҷрмон-Полвонро дар диалогӣ байни вай ва Бозор-Амин барҷаста кӯшида додааст:

«Дар вақти фотиҳахонӣ Ҷрмон-Полвон масҳара дошта:

— Илоҳӣ теги ҳукуматҳо бурро шавад, сафарашон беҳатар шавад, ҳазрати шери худо ва Баҳоваддини балогардон камарашонро банданд,— гӯён даст ба рӯ кашид.

— Шумо дуруст-ку, — гуфт Ҷаит-Амин ба Ҷрмон-Полвон,— дар замони пеш ҷаноби олиро ҳамин тариқа дуо мекардед. Акнун ки ба кор даромада гирифтед, ҳукуматҳо ҳам ба ҳамон тавр дуо мекунад.

— «Дуруст» шудан даркор аст,— гуфт Ҷрмон-Пол-

вон, «Замона бо ту насозад, ту бо замона бисоз» гуфтаанд» (с. 320).

Ҳамин тавр, Ҷрмон-Полвон ҳамчун душмани ниқобпӯш ба сифати вақил ва мудирӣ андоз дар солҳои аввали революция дар суҳан худро «ҷонсупори ҳукумати шӯроӣ халқии Бухоро» вонамуд карда, дар амал хиёнаткорҳои бисёр мекунад, ки С. Айни тамоми ин ҷиҳатҳои характери ӯро дар қатори дигар воситаҳо бо суҳанони худӣ вай низ устакорона қушодааст. Образи Ҷрмон-Полвон аз ин ҷиҳат аҳамияти калони тарбиявӣ дорад. Вай талқин мекунад, ки хонандаи ин асар дар муборизаҳои синфӣ фирефтаи суҳанҳои зебо ва пурдабадаи душман нашавад, балки бо хушёрӣ синфӣ аз суҳанҳои ӯ моҳияти мақсадашро ошкор намояд ва ба муқобили он мубориза барад. Ин маънӣ аслан аз таълимоти марксист-ленинии фаш кардани суҳанҳои рӯкорунаи душмани синфӣ ба миён меояд, ки В. И. Ленин донишҷӯи онро аз вазифаҳои асосии коммунистон шуморида, навишта буд: «Барои социал-демократ шудан коргар бояд табиати иқтисодӣ ва сими социал-сиёсии помещик ва пол, соҳибмашсаб ва деҳқон, студент ва пойлучро равшан тасаввур кунад, ҷиҳатҳои қувватнок ва заифи онҳоро донанд, он ибораҳои забонзад ва софизмҳои ҳамарангаро, ки бо онҳо ҳар синф ва ҳар табақа ҷаҳду кӯшишҳои худбинона ва «ботинӣ» ҳақиқии худашро рӯпӯш мекунад, фаҳмида тавонад»¹.

Нутқи Ҷрмон-Полвон ва шарикони вай на танҳо барои ба вучуд овардани образи типӣ, балки барои қушодани моҳияти ҳодисаҳои тасвиршаванда ва нишон додани муносибати муаллиф ба онҳо низ хизмат кардааст. С. Айни воқеаҳои таърихӣ аз забони шоҳидони зинда нақл карда, ҳар он ҷизеро, ки мусбат ва пешқадам аст, бо ҷону дил тарафдорӣ, аммо ҷизҳои манфиро фаш ва маҳкум менамояд. Ҷунончи, нақли Набӣ-Полвон дар бораи революцияи буржуазии Россия ва ҳаракати ҷадидҳо аз ҷумлаи ҳамин гуна воситаҳои услубӣ ба шумор меравад. Бояд инро ҳам таъкид кард, ки нақли персонажҳои манфӣ оид ба фактҳои таърихӣ баъзан ба дараҷаи худфашкунии мерасад ва дар ин маврид қалами ҳаҷвнависи забардаст ба кор мебарояд. Нақли Абдулло бойбача дар хусуси бо ҳоли табақ ва ниҳояти шармандагӣ ба Афғонистон гурехтани амир як намуна аз ин

¹ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. V, саҳ. 435.

аст: «Чаноби олі, ки аз Ғиждувон то кӯҳи Қарнаб ба асп савор шуда гурехтанд, қадкашакҳои муборакашон пӯст партофта монанди қадкашакҳои маймун сул-сурх гардид. Фарқ танҳо дар ин ҷо буд, ки агар сурхии қадкашаки маймун аз пӯсташ омада бошад, сурхии қадкашакҳои хумоюн аз гӯшт гардиданаш пайдо шуда буд» (с. 408).

Амалиёти зиддиҳалқии насли саввуми душманони синфӣ дар роман дар шахси Қутбия ва Ҳамдам-Фӯрма тасвир шудааст. Тағбирот дар ҳаёти иҷтимоӣ, чун синф барҳам дода шудани кулакҳо, ғалабаи сохти колхозӣ ва амсоли инҳо Қутбия ва Ҳамдам-Фӯрма барин душманони синфиро маҷбур мекунанд, ки дар муносибат бо мардуми меҳнаткаш ба рӯ ниқоб кашанд ва суҳанҳои худро низ ба амалиёти фиребгаронашон мувофиқ намоянд. Устод Айни дар қушодани характери ин гуруҳи душманон низ бисёр мушикофӣ карда, услубро пеш гирифтааст, ки бо мундариҷаи умумии роман ва инкишофи воқеаҳои тасвиршаванда пурра мутобиқат дорад. Ҳамдам-Фӯрма ва Қутбия монанди падару бобоҳои худ дар ҳаққи мардуми заҳматкаш рӯйрост алфози қабех намегӯянд, балки то ҳадди имкон бо онҳо муомиланеи хуш карда, танҳо дар сӯҳбатҳои хоса кинаву адовати ниҳони ба «ғулумони бадрағ» ва «ятимони тушнапурзӯр» доштаи худро берун мекунанд.

Қутбия роли шахси дурӯяро ба дараҷаи аъло бозӣ мекунад. Дар ҳузури Ҳасан барои истифодаи ӯ ба мақсадҳои разили худ ҳар қадар бо ишваҳои дилфиреб дар ҳаққи Ҳасан ва ёрони ӯ суҳанони нек гӯяд, хангоми дар оғӯши Ҳамдам-Фӯрма буданаш ҳамон андоза Ҳасан ва ҳаммаслакони вайро ҳақорату сарзаниш намуда, Ҳамдам-Фӯрмаро таърифу ситоиш мекунад. Суҳанони навозишкоронаи Қутбия дар ҳаққи Ҳасан ва нозу истиғноҳои шайдокунандани вай саросар доми тазвиранд, дар онҳо заррае ҳам самамият нест. Аз ин ҷихат, дар изҳори мухаббату вафодории худ ба Ҳасан калима ва ифодаҳои китобии пуртакаллуф ва риторикиро истифода кардани Қутбия ба мароми эҷодии нависанда вобаста аст. Ба ин васила ӯ чи андоза дар паси суҳанҳои муассир пинҳон шудани дили сиёҳ ва нияти ботили Қутбияи айёрано қушода додааст: «Ҳасанҷони ман,— гӯён Қутбия дасти худро ишвакорона ба гардани ӯ дароз карда, давом намуд,— ман барои ту, барои ин чашму абрӯи сиёҳи ту, барои ин рӯи моҳи ту, барои ин дасту бозуи тавоноии ту, барои ин суҳанҳои қатъии бурроии ту тайёр ҳастам, ки

худамро дар як деги ҷӯшон, дар оташи сӯзон, дар кӯраи тафсон, дар даръеи хурӯшон андозам» (с. 530).

Қутбия бо айни ҳамин гуна суханҳои зебову таъсирбахш ба Ҳамдам-Фӯрма низ изҳори муҳаббат ва садоқат карда, дар бобати зарбаҳои қалон задан ба колхоз аз ӯ ваъдаҳои дилхоҳ мегирад. Хиёлати пай дар пай Ҳамдам-Фӯрма (чунончи, ба пунбадонаи сара ҳамроҳ кардани пунбадонаи тучак, гум кардани культиватор, вайрон кардани ҷӯй ва ғайра) дили аз адоват лабрезии Қутбияро нисбат ба колхоз фақат андаке таскин медиҳанду бас. Вай ҳамин он зарархоеро, ки Ҳамдам-Фӯрма ба колхоз овардааст, кори нокифоя ва ғайриқаноатбахш мешуморад ва бо сад нозу ишва Ҳамдам-Фӯрмаро далолат мекунад, ки барои аз реша нобуд кардани колхоз чораҳо андешида, аз пай зарбаҳои боз ҳам ҷиддитар шавад. У мегӯяд: «Ба колхоз чунон зарба задан даркор аст, ки вай аз беҳаш вайрон шуда равад. Дар ҳамон вақт мо ором мешавем» (с. 574).

Суханони ошиқонаи Қутбия дар бораи Ҳамдам-Фӯрма, баръакси гапҳои вай дар бораи Ҳасан, бисёр самимӣ ва меҳрубонаанд. Онҳо ҳам аз замири қалби ӯ ба забон меоянд. Сабаби ин дар он аст, ки Ҳамдам-Фӯрма ҳам аз ҷиҳати хуси ва ҳам аз ҷиҳати ақида ба ӯ мувофиқ мебошад. Махсусан, ҳаммафкурагии онҳо Қутбияро ниҳоят шайдо ҷардааст. Бинобар ин, ӯ аз ёфтани ин гуна ёри мувофиқ бисёр меболад ва барои ҳамсар шудан ба вай бо хурсандии тамом арзи муддао мекунад. Масалан, Қутбия баъди шунидани сухани Ҳамдам-Фӯрма «чашму абрӯю рӯи ӯро хорумолкунон» мегӯяд: «Ман туро аз аввал ҳам дӯст медоштам, лекин на танҳо ин чашму абрӯи сиеҳ ва мӯйлаби чун холаи моҳи туро, балки ғайр аз ин зебоҳои зоҳирият, дар ту як зебоеро, ки чи будани ӯро муайян карда наметавонистам, дӯст медоштам. Акиун ман муайян карда истодаам, ки ту ҷавоне будай, ки тамоман мувофиқи хоҳишҳои дарунии ман ҳаракат мекардай... Бо як тир ду нишона задан — ин ягона мақсади ман аст». (С. 552).

Устод Айни дар бобати фардӣ кунонидани нутқи Қутбия ва ба ин восита офаридани образ ва характери ӯ маҳорати бузурге зоҳир кардааст. Лавҳаҳои диалогии байни Қутбия ва Ҳамдам-Фӯрма (с. 545—552; 569—577) аз ҷумлаи муқолаҳои адабиёти бадеӣ мебошанд, ки бе эзохи ғайр аз имон ҳақиқии гуяндаҳои худро ҷоннок муҷассам мекунанд. С. Айни Қутбия ва Ҳамдам-Фӯрмаро

ба воситаи сухани худашон ва амалиёти зараррасониашон, ки чун натиҷаи аҳду шаймон воқеъ мегардад, шайгирона фош мекунад ва дар охир аз гуфтору кирдори худ саҳт ба ваҷд омада, ҳамдигарро ба канор гирифта ни онҳоро бо ташбеҳи муносиби «морвор ба якдигар часпида буданд», чамъбаст менамояд, ки ҳамчун воситаи характеристикаи яклухти бадеӣ барои муайян кардани моҳияти муҳовараи ин ду персонажи манфӣ аҳамияти қалони услубӣ дорад: «...Нури чароғе, ки аз тарафи ҷойхонаи сурх намоён гардид, ин ду фитнакорро, ки морвор ба якдигар часпида буданд, маҷбур кард, ки аз ҳам ҷудо шаванд» (с. 552).

Дар роман нутқи ҷадидҳо ва рӯхониёни ислом низ хуб фардӣ кунонида шудааст.

Шокирғуломи ҷадид дар сӯҳбатҳои худ бо ҷӯнон муносибати ҷадидҳоро ба воқеаҳои иҷтимоии замони бисёр равшан баён мекунад. Аз нутқи вай маълум мегардад, ки ислохотталабни ҷадидон аз манфиати оммаи меҳнаткаш фарсангоҳе дур буда, ба соҳти сиёсӣ ва иқтисодии мамлакат қариб даҳле надорад. Ҷадидизм ҳамчун ҳимоякунандаи манфиати буржуазияи маҳаллӣ на табaddулотӣ революционӣ, балки ислохоти амир ва атрофиёни вайро талаб мекунад ва гумон дорад, ки бо нағз шудани амир ва амалдорони дарбори вай бойҳои дигар ҳам одил мешаванд. Нависанда ин ақидаи зарарноки ҷадидҳоро дар гуфтугӯи Шокирғулом ва Қулмурад мекушод. Қулмурад шахси ноҳонда бошад ҳам, зиддиятҳои синфиро аз Шокири шаҳрии хондагӣ ва «сиёсатдон» хубтар мефаҳмад. Аз ин ҷост, ки суханҳои вай нисбат ба гапҳои Шокир бамаънӣ ва мантиқан пурқувватанд:

«...— Агар амир ва одамони ӯ нағз мебуданд, инҳо ҳам (бойҳо ҳам — Р. Ғ) нағз мешуданд. Дар китобҳо «мардум ба дини подшоҳон мешаванд» гуфтаанд. Маънии ин он аст, ки агар подшоҳ одил бошад, бой, арбоб ва оқсақолони дар дасти ӯ буда ҳам одил мешаванд, агар золим бошад, инҳо ҳам золим мешаванд.

— Ман,— гуфт Қулмурад,— як одами ноҳондаам, китоб-митобатонро намедонам. Бо ақли кӯтоҳи худ дигаргунатар фикр мекунам. Ман фикр мекунам, ки «гӯшти нағз—шӯрбон нағз, шири нағз—чурғоти нағз. Агар гӯшти нағзро ҷӯшонед, шӯрбояш ҳам нағз мешавад, агар шири нағз хобонед, чурғоташ ҳам нағз мешавад. Аммо шӯрбон гӯшти бад ва чурғоти шири бад ҳам мувофиқи худааш мешавад. Амир ва одамони ӯ ҳам як чизанд, ки

онҳоро ҳамин бойҳо, ҳамин арбобу оқсақолҳо бардошта баровардаанд, яъне шӯрбои гӯшт ва чурғоти ҳамин шираид. Бинобар ин агар аз дастатон ояд, аввал ҳаминҳоро дуруст кардан ё ин ки барҳам додан даркор аст» (с. 226).

Дар нутқи Шокир чизи аз ҳама муҳим ин аст, ки даъвоҳои вай шуч ва бемантиқанд. Ӯ дар хусуси масъалаҳои гап мезанад, ки ба аҳволи иқтисодии меҳнаткешон дахле надорад, балки барои онҳо хандаоваранд. Чунончи, фикри вай дар бораи бо қорд буридани нон, бо қошуку косаи алоҳида хӯрок хӯрдани ҷадидон ва ғайра мисоли ин шуда метавонад. Аммо ин суханони бачагонаи Шокир ба эътирозҳои саҳти мардумони оддӣ дучор мешаванд. Аз ҳамин ҷост, ки вай ба саволҳои ҷунонҷавобе ёфта наметавонад ва «тираш ба санг бархӯрда», аз латифаҳои «Думаш дар хӯрчин», «Қаллаи гов дар хум», ки Қулмурад ва Сафарғулом киноятан дар ҳаққи ӯ мегӯянд, «дар шашдари ҳайрат монда», саҳт мулзам мешавад.

Дар ҳар қисми роман нависанда амалиёти зиддиҳалқии имом, домолло, сӯфӣ, мулло барин мафкурабардорони синфи ҳокимро тасвир мекунад. Дар тасвири ӯ рӯҳониён шахсоне мебошанд, ки мардумро риёкорона ба шукр ва ризомандӣ аз пешомаду тақдир илқо намуда, бо роҳи гич кардани майнаи онҳо синфи ҳоким ва истисмори онро ҳимоя мекунанд. С. Айнӣ ин хусусияти рӯҳониёнро вобаста ба инкишофи ҳалқҳои сюжетӣ асар ба воситаи нутқи худашон устакорона ошкор намуда, нишон медиҳад, ки онҳо дар ҳар шароит аз ҳақиқат чашм пӯшида, тарафи аҳли истисморро мегиранд, зулму тааддӣ онҳоро ҳақ мебароранд ва ба қуръон истиснод карда, «исбот» мекунанд, ки бой ва камбағал шудан дар ҷамъият мувофиқи хости худост ва чуну чаро гуфтан ба ин аломати бадаъмолий ва кофирист. Ин масъала дар диалогҳои пахтакешони Абдурахимбой ва имом хеле возеҳ тасвир ёфтааст:

— Ин чӣ гуна бедодист, тақсир?— гӯён яке аз пахтакешон ба имоми деҳа дарди дил кард.

— Зарар надорад,— гуфт имом,— ноҳақ бошад, худо ба шумо аҷрашро хоҳад дод. Ба ҳар ҳоле ки бошад, шукр кардан даркор аст. Вазифаи банди мӯъмин шукр гуфтан аст... Аз худо донед, ношукрии худатон гузаштааст, тавба гӯед. Дар ҳаққи бой бад наандешед. Каму

беш намаки ўро хўрдаед. «Ҳаққи нону намак баробари ҳаққи худо» гуфтаанд дар китобҳо.

— Намаки бойро шумо муфт хўрдаед,— гуфт як пахтакаш ба имом,— бинобар ин тарафи ўро мегиред. Мо бошем барои як каф намак кор жардаем.

— Забонатро нигоҳ дор, беадаб,— гуфт имом оташин шуда ва овозашро баланд карда илова намуд:

— Агар аҳволат ҳамин бошад, ба рӯзҳои аз ин бад хоҳӣ афтод. Ба бой давлатро худо додааст, магар ту бо худо даст ба гиребон мешавӣ? (с. 96—97).

Муллоён мардуми мунофиқ ва дурӯяанд. Онҳо мувофиқи хоҳиш ва раъи амалдорон «ҳилаҳои шаръӣ» месозанд, як чизро дар як маврид чоиз, дар мавриди дигар чоиз гӯён маънидод мекунанд. Ин хислати онҳоро нависанда дар суханҳои дар хусуси чилимкашӣ гуфтаи имом (с. 359—360) тасвир менамояд. Рӯҳониён фақат дар сухан сӯфии покдоман буда, дар амал аз онҳо зишттар одаме нест, «амри маъруффурушиҳои» онҳо то расидани фурсати мувофиқ аст. С. Айнӣ ин ҷиҳати характери рӯҳониёнро дар эпизоди чилимдихии маҳрамбачаи зебо ва ба рӯи ӯ «бо табассум як назар андохта мондани» домullo фош карда, барои то охир расво кардани вай дар сухани тасвирии худ ташбеҳи зерини ҳаҷвиро низ қор фармудааст. «Аммо дар ин чапакзанӣ, чунон ки дар чапакзании аввалии шуда буд, мулло ба ғазаб наёмед, лекин рӯяш монанди зери думи маймун қадре сурх шуд» (с. 359).

С. Айнӣ бесаводии муллоёни саллакалонро низ бо суханҳои худашон фош кардааст. Гуфтугӯи байни Ўрмон-Полвон ва муллоҳо дар хусуси «дар хона мондани айнак» (с. 200—201) ҳаҷвияи фошкунандаест дар ҳаққи ҳамаи муллоҳои боқарруфари чоҳили давраи феодалии. Худфошқунии муллоён дар масъалаи мазкур дар боби шашуми қисми дуюм, ки дар он мунозираи онд ба вақф, вақфқору вақфдорон тасвир шудааст, ба дараҷаи олий мерасад. Муллоҳо бе ҳеч шарму ҳаё иқро мекунанд, ки барои муллои хату савод шарт нест. «Пайғамбарамон ҳам бе хату савод буданд», мегӯяд яке аз онҳо, то ки барои бесаводии худ ва ёронаш шарикӣ мӯътамад ва бообрӯе ёбад.

Ҳунарнамоии устод Айнӣ дар сохтани лавҳаҳои диалогии нутқи рӯҳониён дар боби шашум фақат дар он нест, ки риштаҳои бисёр нозуки суханро ёфта, арбобони динро чун яке аз табақаҳои истисморкунандаи чамъ-

пяти феодалӣ беамон фош кардааст, балки дар ин ҳам мебошад, ки баробар ва бо як бетартибӣ беодобии муллоёна гап задани онҳоро тасвирунон, бе он ки дар хусуси қиёфаи онҳо чизе гуяд, овозҳои фардӣ ва дар ин мунозира чӣ тавр тағбир ёфтани шаклу шамоили ҳар яке онҳоро аёнӣ ва зинда ба назари хонанда намоён мекунонад. Ин корест, ки танҳо устодони забардасти суҳаи аз ӯҳдаи он мебароянд. Мутолиаи диалогӣ мазкур он баҳои пурқиматеро, ки М. Горький дар хусуси хунармандии Бальзак дар бобати нишон дода тавонистани овозҳои фардӣ аз ғалоғулаи анбӯҳи мардум ба ӯ додааст¹, ба хотир меорад.

Аз гуфтаҳои боло равшан мешавад, ки С. Айний ба масъалаи фардӣ кунонидани нутқ ҳамчун воситаи асосии ошкоркунандаи хислат, психология, ақидаи синфӣ ва мавқеи иҷтимоии персонажҳо эътибори ниҳоят ҷиддӣ додааст. Дар ин бобат ӯ, пеш аз ҳама, мутобикати ва ягонагии пурраи тафаккур ва забонро ба назар гирифта, аломатҳои устувор ва асосии характери персонажро дар нутқи онҳо ҷамъбааст кардааст. Нутқи ҳар як персонажи манфӣ иқтибос аз гуфтугӯи табақаи ҷамъиятиест, ки нависанда тасвири онро мақсади худ қарор додааст. Аз ҳамин ҷост, ки персонажҳои манфӣ ба воситаи нутқи фардии худ ҳар кадом ҳамчун намояндаи ягон гурӯҳи иҷтимоӣ, чун одамони зинда, чун шахсоне, ки хонанда ба мавҷудият ва амалиёти онҳо боварии комил дорад, бо тамоми пастӣ ва разолати худ ҷилвагар мешаванд.

Асоси фардӣ кунонидани нутқро дар романи «Ғуломон» ҳам монанди асарҳои дигари С. Айний мутобикати тафаккур ва забони персонажҳо ташкил менамояд. Дар ин бобат нависанда аз тамоми сарвати забони тоҷикӣ, ки барои ҳамаи тоҷикон умумист, истифода бурдааст. Баробари ин ӯ баъзе калимаву ибораҳои низ қор мефармояд, ки махсуси ягон соҳаи фаъолияти меҳнатӣ ва гурӯҳи иҷтимоии одамон мебошанд. Ин гуна воситаҳои махсуси забонӣ ҳамчун унсурҳои муҳими услубӣ дар таъин кардани хулқу аъвоҷ ва мавқеи ҷамъиятии персонажҳо хизмати бисёр босазое кардаанд. С. Айний чун нуктасанҷи моҳир ва донандаи ҳаёти халқ аз анбӯҳи калимаҳои махсуси соҳавӣ унсурҳои интиҳоб карда қор мефармояд, ки барои гурӯҳҳои муайяни иҷтимоӣ умумӣ буда, бо характери персонаж мутобикати пурра

¹ Ниг.: Русские писатели о языке. Л., 1954, стр. 340.

доранд. Воситаҳои махсуси луғавӣ дар роман категорияҳои басо мухталифи лексикиро дар бар мегиранд, ки ҳамоно ба гуногунии мавқеи иҷтимоӣ, характер ва хислатҳои шахсии персонажҳои манфӣ алоқаманд аст. Дар поён ба тариқи намуна мухтасаран баъзе аз ин категорияҳои лексикиро аз назар мегузаронем.

1. *Калимаҳои гуфтугӯии дурушт ва ифодакунандаи дашиному ҳақорат.* Ин гуна калимаҳо дар нутқи персонажҳои манфӣ мавқеи хеле намоёнро ишғол менамоянд. Нависанда бо ёрии онҳо муносибати душманонаи синфи ҳокимро ба халқи меҳнаткаш равшану возеҳ ошкор карда, ба онҳо ҳамчун ҳокимони мутлақи ҷамъият ва мардуми золиму хунхор характеристика додааст. Ба ин ғурӯҳ, калимаҳои **калтабон, ғуломони бадраг, ҳаромзода, игвогар, вайронкор, гурусначашм, шӯрапушт, саг, хар, гушнапурзӯр, осӣ, дузд** ва амсоли инҳо дохил мешаванд, ки персонажҳои манфӣ дар таҳқир ва мазаммати меҳнаткашон ба қор бурдаанд. Хусусияти муҳими услубии калимаҳои мазмур дар он аст, ки онҳо дар матн на хислати одамони таҳқиршуда, балки рафтори тўхматкоронаи ғўяндаи худро кушода медиҳанд; амалдорон ҳамчун ҳокими ҷамъият аз рӯи одати худ ин калимаҳоро тамоман беасос ба забон гирифта, мардуми бегуноҳро ҳақорат мекунанд. **Аз** ин ҷост, ки ин калимаҳо дар асар акси маънӣ дода, на хислати таҳқиршудагонро, балки зулму золимӣ, тўхмат ва игвогарӣҳои ғўяндаи худ, яъне синфи истисморкунандаро нишон дода, нафрати хонандаро нисбат ба онҳо дуболо мекунанд. Барои мисол калимаи «дузд»-ро мегирем. Нависанда ин калимаро се маротиба дар мавридҳои дар нутқи персонажҳои манфӣ қор фармудааст, ки ҳудашон моли мардумро талаву тороҷ намуда, дар айни ҳол беҳаёёна онҳоро бо калимаи «дузд» ҳақорат мекунанд. Чунончи, сардори сайёдонии одам — Абдурахмон Ҳасан ва аъзонии онлай ӯро дар боғи ҳудашон асир карда, дар айни ҳол ба онҳо хитобан меғўяд: «Қалтабонон, дуздон! Магар свозатонро набароред, нагуфта будам?» (с. 28).

Ин хусусияти услубӣ дар калимаи дигари *дурушт-маъноӣ* боло низ дида мешавад.

2. *Калимаҳои кўҳнашуда ва таърихӣ.* Романи «Ғуломон», чунон ки маълум аст, асари бадеии таърихист. Бинобар ин калимаҳои кўҳнашуда ва таърихӣ дар вай хеле фаровонанд. С. Айни ба сифати шоҳиди зиндаи ҳокимияти амирии охири асри XIX терминҳои иқтисодӣ, маданӣ

ва снѣсни ин асрро чи дар сухани тасвирии худ ва чи дар нутқи персонажҳо бисъёр муносиб ва мохирона кор фармуда, бо ин восита ҳақиқати таърихии воқеаҳо ро нишон додааст. Чунончи, «ғулом», «каниз», «сӯфӣ кардан» (аз никоҳ бароварда дар хонаи худ нигоҳ доштани зан) дар нутқи Қилич-халифа, Абдурахмон-сардор ва Абдурахимбой, аз як тараф, давраи ғуломдориро чун воқеаи таърихий ифода карда бошанд, аз тарафи дигар, муносибати ба ин ҳодисаи нангин доштаи персонажҳои мазкурро низ ошкор карда, дар бобати фардӣ гирифтани нутқи онҳо кӯмак кардаанд. Калимаҳои «чоройна», «муштак», «молият», «кафсан», «доруға», «бардор», «ӯлпон» ва боз даҳҳо воҳидҳои дигари луғавии таърихий дар асар низ ҳамин гуна вазифаи услубиро адо намуда, як қисми бисъёр муҳими воситаи лексикии фардикунонии нутқи персонажҳо ро ташкил кардаанд.

Дар байни луғатҳои таърихий ва кӯҳнашудаи асар монанди «дӯзах», «арасот», «ғозӣ», «шаҳид» ва ғайра чандин калимаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои динӣ дучор мешаванд, ки муаллиф онҳоро асосан дар нутқи рӯхониёни ислом ба кор бурдааст. Нутқи ин табақа на танҳо бо ин калимаҳо, балки бо луғат ва ибораҳои ба омма номафҳуми махсуси китобҳои динӣ низ фарқ карда меистад. Онҳо бо зиёда кор фармудани чунин калимаҳо, аз як тараф «соҳибмаърифатии» худро намоиш диҳанд, аз тарафи дигар, бо истинод кардан ба гуфтаҳои пайғамбар ва «китобҳои шариф» фикри худро онд ба ягон масъала «асоснок» менамоянд. Чунончи, «лонусаллим» (қабул намекунам), «саббӣ набӣ» (тахқири пайғамбар), «муҷоҳиди фӣ-сабилиллоҳ» (ҷангкунандаи дар роҳи худо), «алъаёзу билроҳ» ва ғайра. Дар роман дар нутқи амалдорон баъзе таъбирҳои арабии ғайридинӣ низ дучор мешаванд, ки ба мардуми меҳнаткаш тамоман нофаҳмоанд. Нависанда бо ин роҳ дурии синфи ҳокимро аз халқ, дар фуреби аҳли захмат аз жаргонҳои синфии худ истифода бурдани онҳоро таъкид менамояд. Масалан, «ашарата амнон» дар сухани амлокдор, ки бо ин таъбир андози ба Эргаш Бобоғулом кардашро аз ӯ махфӣ медорад: «Нависед, мирзо, ин гандумро «ашарата амнон»,— гуфт амлокдор (с. 162).

3. *Калимаҳои китобӣ.* Устод Айнӣ чун беҳтарин до-нишманди забони адабиёти классикӣ дар асарҳои худ ғайр аз калимаҳои адабии нормативӣ, калима ва иба-

раҳои адабии китобиро низ кор мефармояд, ки асосан ба тасвири ҳодисаҳои бошукӯҳ ва тантананок алоқаманданд. Ин гуна калимаҳо дар ҳамаи асарҳои ӯ, аз ҷумла дар романи «Ғуломон»-и вай бо моҳияти предмети сухан созиш ва мутобиқат карда, барои хубтар талқин шудани мароми эҷодӣ ёрии калоне расонидаанд. Калимаҳои адабии зарифу поэтикӣ дар «Ғуломон» ҳам дар нутқи персонажҳои мусбат ва ҳам дар нутқи персонажҳои манфӣ дучор мешаванд. Онҳо дар нутқи персонажҳои мусбат барои ифодаи ҳиссиёти самимӣ, аммо дар нутқи персонажҳои манфӣ чун воситаи фиреб ба кор бурда мешаванд. Масалан, Қутбия дар изҳори муҳаббати худ ба Ҳасан як силсила аз ин қабил калимаҳоро кор мефармояд, то ки дар паси ин суханҳои зебову таъсирбахш нияти ифлоси худро пинҳон дорад. Айнан монанди ҳамин мактуби ба ғуломчаллобон навиштаи Акрамбой низ бо мақсади ба шавқ овардани онҳо тартиб дода шудааст. Худи ӯ ҳам ин мақсадашро пинҳон надошта, ба мирзояш ошкоро мегӯяд: «... Хатро чунон дилчасп ва ҳушибора нависед, ки хонандаи он хат ба шавқ омада, «ҳарчанд маро фикри ғуломхари нест, як рафта он ғуломбача ва канизакони хушандомро тамошо кунам» гӯён ба тарафи шаҳр нигоҳ карда давад, то ки одам бисъёр шуда бозор гарм шавад» (с. 50). Аз ҳамин ҷост, ки нависанда барои айнан ифода кардани ин мақсади Акрамбой ба воситаи кор фармудани калима ва ибораҳои адабии зариф ва серобурангу дилчасп порчаи поёнро тартиб додааст:

«... Пас аз дуои фаровон ва саломи бепоён чунон расонида шавад, ки ҳамин рӯз бо корвони Хева ба сарои мо бисъёр ғуломбачагон ва канизакон омадаанд. Бештарини онҳо абрукамон, мӯрчамиён, pistaдаҳон, садафдандон, гули хандон, сарви равон, моҳи тобон, офати ҷон, номехрубонанд. Агар ғулом ва канизе даркор бошад, аз бозор намонед. Бинобар кадрдонӣ ба шумо ифода карда шуд...» (с. 77).

4. *Калимаҳои русӣ.* Дар романи «Ғуломон», монанди асарҳои дигари С. Айнӣ, бисъёр калимаҳои русӣ-интернационалӣ кор фармуда шудаанд. Аксарияти калимаҳои русӣ-интернационалӣ калимаҳои нави умумишудае мебошанд, ки дар забони тоҷикӣ муродиф надоранд ё худ шаклҳои тоҷикӣ он маъниеро, ки дар калимаҳои маъур мавҷуд аст, пурра ва ба тарзи дилхоҳ ифода

карда наметавонанд. Дар истеъмоли ин қабил калимаҳо нависанда равиши умумии тараққиёти забони адабии тоҷикро дар солҳои сӣ ба назар гирифтааст. Дар баробари ин дар роман калимаҳои русие низ воমেҳуранд, ки ба забони тоҷикӣ дохил нашудаанд ва тоҷикон ба ҷои онҳо калимаҳои тамоман дигарро кор мефармоянд. Ин гуна калимаҳо дар асар дар нутқи персонажҳои манфии русзабон, аз қабилҳои Петров ва Котов, бо мақсадҳои муайяни услубӣ истеъмол шудаанд. Нависанда бо ин восита таъкид менамояд, ки ин ду шахс гарчи забони тоҷикиро ба хубӣ донанд ҳам, аммо дар нутқҳои тоҷикиашон рӯҳи умумии забони модарии худ ва он тарзи суханрониро, ки махсуси аристократияи рус аст, пурра нигоҳ медоранд. Ҳунармандии устод Айнӣ дар ин бобат иборат аз он аст, ки бо калимаҳои миқдоран каме, ба монанди *вот, господин, ну ничего, ладна, недай бог, крайҳо, да, рабочий, вопрос, приказ, например* ва ғайра ҷиҳатҳои фардии гуфтугӯи ин табақаи одамонро муайян намуда, портрети пурраи нутқи онҳоро ба вучуд овардааст.

5. *Воҳидҳои фразеологӣ.* Дар романи «Ғуломон», чунон ки худи нависанда ҳам ба ин ишора мекунад, фольклор хеле бисёрро кор фармуда шудааст. Унсурҳои фольклорӣ баробари сухани муаллиф ва нутқи персонажҳои мусбат дар нутқи персонажҳои манфӣ низ мавқеи намоёнро ишғол менамоянд. Ҷиҳати фарқкунандаи забони персонажҳои манфӣ дар ин бобат, пеш аз ҳама, дар соҳаи истеъмоли мақолу зарбулмасалҳо ба назар мерасад. Амалдорон ва рӯҳониёни ислом баробари мақол ва зарбулмасалҳои умумӣ мақолу зарбулмасалҳоеро низ кор мефармоянд, ки манфиати синфи табақаи болои ҷамъият дар онҳо барҷаста ифода ёфтааст. Чунончи, «ҳаққи подшоҳӣ баробари ҳаққи худост» (с. 121). «Зар маталаб, дуо талаб, магар дуо тилло нест» (с. 46) ва монанди инҳо.

Ҳаминҳоянд муҳимтарин воситаҳои лексикӣ фардикунонии нутқи персонажҳои манфии романи «Ғуломон». Аз мисолҳои боло равшан ҳувайдост, ки С. Айнӣ дар бобати фардӣ кунонидани нутқ мутобиқати тафаккур ва забони персонажҳоро комилан ба назар гирифта, дар қатори суханҳои умумихалқӣ ҳамчун ҳиссаи асосии нутқи персонажҳо калима ва ибораҳоро низ кор фармудааст, ки махсуси гуфтугӯи гурӯҳи

истисморкунандаи чамъияти феодалӣ мебошанд. Бо ин роҳ нависанда хислатҳои хос ва оригинали нутқи персонажҳоро таъкид намуда, онҳоро чун одамони зинда мучассам кардааст.

2

Дар роман нутқи персонажҳои мусбат низ, ҳамчун нутқи персонажҳои манфӣ, воситаи муҳими тасвири хусусиятҳои синфию шахсӣ ва муҳити иҷтимоӣ ба шумор меравад. Асар персонажҳои мусбати бисёре дорад, ки дорои хислатҳои фардианд ва ин хислатҳо дар муқолимаи онҳо зоҳир шудааст. С. Айнӣ ҳамчун донишманди забон мувофиқи хислат ва ҷаҳонбинии ҳар як персонаж сухани махсусе ёфта, портрети фардии нутқи персонажҳоро ба вуҷуд овардааст. Дар ин бобат нависанда, пеш аз ҳама, мутобиқати забон ва тафаккурро риоя намуда, нутқи персонажҳоро тарзе тартиб додааст, ки андеша ва муносибати онҳоро ба муҳити иҷтимоӣ ва ҳодисоти тасвиршаванда равшану возеҳ ифода кардаанд.

Дар асар хислатҳои синфӣ ва фардии се насл алоқамандона бо муҳити иҷтимоӣ ва сиёсӣ, ки муддати бештар аз сад сол — давраи инқирози феодализм ва тантанаяи чамъияти социалистиро фаро мегирад, тасвир ёфтаанд. Ҳар як насл хусусият ва тарзи тафаккури махсус дорад, ки нависанда ба воситаи гуфтори он тасвир ва таъкид кардааст. Насли якум — Неқадам ва ёрони ӯ ҳамчун ғуломони зархарид комилан фармонбардор буда, барои чуну чаро гуфтан ба муқобили ҷавру зулми ғуломдорон ҷуръате надоранд. Соҳибони бераҳмашон онҳоро ниҳоят хору залил кардаанд. Ғуломон бо вуҷуди нафрат ва адовати бепоён ҳамаи супориши хӯчанҳои худро бо «хӯш», «лаббай» гуфтанҳо фармонбардорона иҷро мекунанд. Лекин онҳо дар ҳузур соҳибони худ лаб фуру банданд ҳам, дар мусоҳибаҳои ҳаёли ва ё дар сӯҳбатҳои маҳрамона аз зулму тааддии соҳибонашон шикоят карда, бо қабехтарин суханҳо дашном мекунанд. Инро мо ҳам аз муқолимаи канизони Қилич-халифа, ки ӯ аз онҳо ба сифати зан низ истифода мебарад, ҳам аз гуфтори ғуломони Абдурахимбой возеҳ мушоҳида мекунем. Чунончи, занҳои 15—16-солаи Қилич-халифаи 75-сола ҷаво-

бан ба таънаву маломатҳои палончи худ — Кумриби-
бӣ инодкорона чунин мегӯянд:

— Замин ба комаш фуру барад халифаи туро,—
гуфт худ ба худ Соҳибчамол.

— Бо монанди ту бибисаркораш,— гуфта илова кард
ба вай Янғоқгул (с. 37).

Шикоятҳои ғуломон тадричан ранги хеле чиддӣ ме-
гирад. Онҳо аз сирри сарватчамъкуниҳои соҳибони худ
воқиф гашта, аз таҷрибаи зиндагӣ сарфаҳм мераванд, ки
дар байни сухан ва кирдори бойҳо фарқи азиме мавҷуд
аст. Неқадам дами пирӣ ба чунин хулоса меояд, ки Аб-
дурахимбой ва писарони ӯ бо суханбозиҳои айёрони та-
моми умр ӯро фиреб додаанд. Вай дар бистари марг дар
ин хусус чунин мегӯяд:

«Фирефта шудам, сахв кардам! — гуфт Неқадам.—
Ман инҳоро бардошта калон карда будам, ҳанӯз бӯи
мезаки онҳо аз биниам ва доғи он аз либосҳоям на-
рафтааст. Инҳо маро на бо номам, балки «Бобоғулом»
гуфта ҷеғ мезаданд. Ҳатто ҳамаи аҳли деҳа ҳам аз за-
бони онҳо гирифта, маро «Бобоғулом» мегуфтанд. Ман
аз кучо медонистам, ки дар зерини ин суханҳои мехро-
мез қаҳр ва ба нӯги он забони морвор захр будааст...
Фирефта шудам... сахв кардам... (с. 142).

Ин хулосаи персонажи мусбати асар дар хусуси
айёри ва фиребгари синфи ҳоким аҳамияти калони
тарбиявӣ дорад: нависанда аз забони персонаже, ки
муддати мадиде хизмати феодалҳоро кардааст, таъкид
менаояд, ки ҷамеи синфи ҳоким ҳамин хел мардуми
фиребгаранд ва бинобар ин набояд фирефтаи суханҳои
меҳромези онҳо шуд. Аз ин ҷиҳат нутқи Неқадам ҳам-
чун васият ба наслҳои оянда имрӯз ҳам қимати худ-
ро нигоҳ доштааст. Вай барои онҳое, ки дар кишвари
сармоя баҳри озодӣ мубориза мебаранд, ибрати хубе
ба шумор меравад.

Агар ғуломони зархарид ба муқобили хӯчаинҳоя-
шон рӯйрост чизе гуфта натавонанд, баъзе аз деҳқо-
нони озод ва мустақил дар вақтҳои зарурӣ ба онҳо
беибо кӯфтугӯ карда, барои ҳаққу ҳуқуқи худ мубориза
мебаранд. Нависанда ба воситаи нутқи чунин деҳқо-
нон фарқи онҳоро аз ғуломоне, ки бинобар асирӣ ба
ҳалокат маҳкум шудаанд, нишон медиҳад. Фарқ танҳо
дар ин ҷост, ки деҳқонони озод фикру мулоҳизаҳои
худро дар хусуси зулму ситам ва торочгариҳои феодал-
ҳо рӯйрост ва бисёр беибо баён мекунанд. Нависан-

да ба воситаи нутқи чунин деҳқонон боло рафтани шуури синфии аҳли меҳнат ва ба муборизаи зидди истибдод омода шуда истодани онҳоро тасвир кардааст. Ҳамлаи нотарсонаи Рустам ба муқобили Абдурахимбой, ки дар баркаши пахта ўро фиреб додааст, дар ин бобат хеле қобили тавачҷўҳ мебошад. Рустам ҷавобан ба суханҳои таҳқиркоронаи Абдурахимбой, ки бо тўҳмат ўро асир кунонидааст, мегўяд:

«Ту дузд! — гуфт Рустам,— аммо ту монанди дуздони муқаррарӣ силоҳ бардошта, ба касе шабона муқобилат карда мардона дуздӣ карда наметавонӣ, балки ту як дузди номарде хастӣ, ки рўзона дар пеши чашми ҳама кас, бе он ки ба касе фаҳмонӣ, ҳам аз ош, ҳам аз мош, ҳам аз тор медуздӣ...» (с. 97).

Аз ин гуфтаҳо ҳувайдост, ки нутқи ғулумон ва деҳқонони давраи ғулумдорӣ мувофиқи муҳит, шароити зиндагӣ ва муносибатҳои моддию истеҳсолии онҳо тасвир шудааст. Чихати асосии гуфтори персонажҳои қисми якуми асар, ҳамчун ҷамъбаस्तкунандаи характери онҳо, аз хомўшӣ ва шикоятҳои пинҳонӣ иборат мебошад. Агарчи баъзе аз деҳқонон бар зидди аҳли зулм ғоҳи суханҳои рўирошти ҳақ мегўянд, аммо онҳо ранги фардӣ ва номустақил доранд.

Персонажҳои насли дуум, ки дар қисмҳои минбаъда тасвир ёфтаанд, аз ин чихат аз персонажҳои насли якум фарқ мекунад. Эргаш — писари Неқадам бо вучуди ба суханҳои бойҳо фирефта набояд шуд, гуфта васият карда рафтани падараш, аввалҳо ба «одамгарни онҳо бовар мекунад. Аммо муоинаи ҳавлии боҳашамату боғи сарсабзи Ўрмон-Полвон, сўхбат бо саисон, ҷанҷоли молияти замин ва ғайра чашмони ўро ба ҳодисоти зиндагӣ боз мекунад. Аз ҳамин ҷост, ки Эргаш ҳангоми ба ў дўғу дағдаға кардани Ўрмон-Полвон мисли падараш гапҳои ўро «хўш лаббай» гўён маъқул намекунад, балки барои ҳаққу ҳуқуқ ва шарафи инсонии худ талош карда, бо ҳақоратҳои қабех Ўрмон-Полвонро шармсор мекунад. Ў мегўяд: «Падари ту гумоштаи Абдурахимбой шуда падарони моро дар зерии қамчин кор фармуда омада буд. Акнун ту одами амлоқдор шуда меҳохӣ, ки моро дар зерии қамчин пўст кани, морбача!...» (с. 170).

Шуури Эргаш вобаста ба пешрафти зиндагӣ пай дар пай такмил ёфтаи мегирад. Шунидани кори хайри большевикон дар ҳусуси тақсими замин ба деҳқонон,

ошно шудан бо мазмуни варақаҳои большевикӣ, сӯхбат бо меҳмони «хатирчигӣ» ва ғайра дар дили ӯ нисбат ба большевикон муҳаббати ҷӯшонеро бедор мекунад. Эргаш тарғиботгари ғояҳои большевикон мешавад. Суханҳои ӯ акнун хеле пурмаъно ва ҷозиб буда, рӯҳи сиёсӣ ва публицистӣ доранд. Эргаш дар давраи советӣ ҳамчун коммунисти бошуур ва роҳбари ботачрибаи омма амал мекунад. Ин персонажи мусбат, ки 50 соли умри худро дар олами пурзиллати феодализм гузаронида, дар шароити социалистӣ дубора ҷавон гаштааст, аз рӯи таҷрибаи ҳаёти ба чунин хулоса меояд, ки пояи зулм бебақост ва охируламр бешак вожгун хоҳад шуд. Чунин хулосаи фалсафӣ натиҷаи мушоҳидаи чандинсолаи шахсест, ки дар кӯраи зиддиятҳои ҳаёт ва муборизаҳои синфӣ обутоб ёфтааст. С. Айни ҳамчун санъаткори бузург пешрафт ва ташаккули шуури ин персонажи марказии асарро бо воситаи нутқи ӯ бомаҳорат ва пайгириона тасвир намуда, образи типие офаридааст, ки аз ҳар ҷиҳат шоистаи таҳсин мебошад. Нутқи Эргаш, зуҳури фикри ӯст, оинаи шаффофест, ки аз он моҳияти амалиёт ва тағйироти характери ӯро дар давоми бештар аз панҷоҳ сол равшан мушоҳида намудан мумкин аст. Эргаш дар ҷавоби таънаву маломатҳои Ҳамдам-Фӯрма, арз менамояд, ки ҳалокати синфи ҳоким, синфи истисморкунанда ногузир аст. Инак, он лавҳаи диалогӣ.

Ҳамдам-Фӯрма: Ғулумони бадраг ва ятимони гушнапурзӯр, ки бо ошу нони мо зиндагӣ мекарданд, оқибат ба сари мо об рехтанд,— гӯён ғур-ғур мекард.

— Ғулумон, ятимон, ҷӯпонон ва деҳқонони меҳнаткаш, ки бо роҳбарии Партияи Коммунистӣ ва Ҳукумати Шӯроӣ як шудаанд, ба сари бойҳо ва кулакҳо об рехта бошанд, ба сари боқимондан онҳо оташ хоҳанд зад,— гуфт дар ҷавоби ӯ Эргаш писари Бобоғулом, ки номи аслии падараш Раҳимдод буда, лақабаш Неқаддам буд (с. 609).

Нутқи персонажҳои авлоди сеюм — нутқи Ҳасан, Фотима ва Муҳаббат бо хусусиятҳои махсус аз забони ду насли аввал фарқ мекунад. Ин фарқ, пеш аз ҳама, дар мазмуну мазияти умумии гуфтори онҳо ба назар мерасад. Фотима, Ҳасан ва Муҳаббат ҷавононе мебошанд, ки шуури онҳо дар давраи бунёд ва мустақкам шудани сохти советӣ, муборизаи зидди муштзӯрон ва душманони ниқобпӯши синфӣ ташаккул ёфтааст. Ин

ҷавонон ҳамчун шогирдони мактаби комсомоли ленинӣ виҷдони соф ва иродаи устувор доранд. Маҳз барои ҳамин ҳам ба маслаки ленинии худ устувор истода, манфиатҳои ҷамъиятиро аз манфиатҳои шахсии худ боло мегузоранд, камбудииҳои ҳамдигарро коммунист-вор рӯи рост танқид мекунанд. Ин тарзи суҳанронии одамони ҷамъияти нав, одамони ҷамъияти социалисти мебошад, ки қавли онҳо аз кирдорашон фарқе надорад.

Ҳамин тавр, ҳар се насли персонажҳои мусбати роман аз рӯи мазмуни умумии нутқ ва тарзи мулоҳизаронӣ аз яқдигар тафовут доранд. Ҷиҳати муҳим ва ҷолиби диққат дар нутқи онҳо иборат аз он аст, ки ҳар як гурӯҳ мувофиқи ҷаҳонбиние, ки аз таъсири муҳити иҷтимоӣ ҳосил шудааст, суҳан меронад. Дар ин бобат устод Айнӣ ягонагии забон ва тафаккурро пурра риоят намуда, ҳаминро ба назар гирифтааст, ки «забон воқеияти бевоситаи фикр», «тафаккури амалӣ, ҳақиқӣ мебошад»¹.

Нутқи персонажҳо воситаи муҳимест, ки ба воситаи он нависанда муносибати худро ба предмети тасвир баён мекунад. Роли суҳани персонажҳои мусбат дар ин бобат махсусан хеле бузург аст, зеро нависанда ба воситаи гуфтори онҳо ба амалиёти шахсони алоҳида, воқеа ва ҳодисоти зиндагӣ баҳо медиҳад, ҷизҳои мақбул ва шоиностаро тарафдорӣ ва ҳамаи он чиро, ки бар зарари инсон аст, маҳкум менамояд. Дар ин маврид нутқи персонажи мусбат, аз як тараф, характери ӯро равшан намояд, аз тарафи дигар, муносибати муаллифро ба ҳодиса ва воқеаи тасвиршаванда таъин мекунад. С. Айнӣ ҳамчун нависандаи забардаст аз ин воситаи услуби бадеӣ дар ғояти хунармандӣ истифода бурда, нақли шохидони ҳолро бехтарин ва таъсирбахштарин воситаи тасвир ва баҳодихӣ қарор додааст. Ба воситаи суҳани персонажҳои мусбат задани тамғаи лаънат ба соҳти пӯсидаи феодалӣ, фош ва расво кардани душманони синфӣ аз намоёнтарин ҷиҳатҳои услуби фардии С. Айнӣ ба шумор меравад. Инак, чанд мисол:

1. Дар қисми якуми асар дар диалогҳои занҳои коллѐбоф С. Айнӣ дар синни 75 ба духтарҳои 15—16-сола хонадор шудан ва қувваи ҷисмонии онҳоро ба як

---

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Сочинения, изд. т. 3. Немецкая идеология, стр. 29.

тарзи вахшоният барои афзудани сарвати худ истифода бурдани муршиди савдогарони инсон — Қилич-халифари тасвир намуда, табиати ҳайвонии ин худочӯи фосиқ ва дар зимни он як соҳаи манфури сохти феодализмро кушода мепартояд. Масалан, Чоргул ном зани халифа дар хусуси тақдири худ ва палонҷҳояш дар дасти халифа чунин мегӯяд:

«Ман аз падари худ сағир монда будам, амакам маро ба халифа фурӯхта хӯрд. Ман дар вақте ки ба дари хонаи халифа омадам, 15-сола будам, ҳозир ба 35 даромадам, яъне барои халифа 20 сол нури чашм рехта кор кардам. Дар ҳар соли ин 20 сол камаш ба халифа ҳазор тангагӣ кор карда дода бошам, бист ҳазор танга мешавад... танҳо панҷ соли ин бист солро ман дар никоҳи халифа гузаронидам. То бистсола шудани ман халифа боз якчанд духтар харида гирифт. Ман ба сӯфигӣ баромада мондам...» (с. 34).

2. Эргаш дар назди синфи доро аз сағ ҳам пасттар будани қурбу эътибори мардуми меҳнаткашро таъкид намуда бо ҳасрату надомат мегӯяд: «Ин сағ нест, ин одам аст! Ин назар ба писари Абдурахимбой зиёдтар ба одамигарӣ соҳиб аст. Ӯ дар ҳолате, ки ба сағ баррабириён фиристонидааст, гуруснагии маро доништа истода ба ман як бурда пои қоқ ҳам нафиристодааст...» (с. 154).

3. С. Айнӣ бо воситаи як қисми сухани Қулмурад тарзи пулу мол чамъ кардани бойҳо ва ин боигариро дар роҳи бадахлоқӣ сарф кардани онҳоро баён намуда, зимнан моҳияти амалиёти синфи истисморгар ва сардори онҳо — амиро ифшо мекунад: «Чавру чафо ва фисқу фасодкунандагон танҳо одамони амир не, — гуфт Қулмурад ва барои қувват додани сухани худ давом дод. — Чунончи, хӯчаини ман дар муддати ҳамин даҳ-понздаҳ сола, ки ман ёд дорам, аз қишлоқи худ заминҳои бист-сӣ деҳқонро ба дасти худ дароварда, онҳоро ба дари худ ятим, чореккор ва мардикор кард... Аввал бо баҳонаи тӯй, азо, чанҷол, ки ҳамаи инро худӣ ӯ ба сари онҳо оварда буд, онҳоро қарздор кард, баъд ғоида болои ғоида зам карда, маҷбур кард, ки онҳо заминашонро ба ин фурӯшанд. Мо тобистону зимистон дар барфу борон, дар офтоби сӯзон гурусна ва ташна, сару по бараҳна дар ҷӯлу биёбон аз паси ғусфандон мегардем. Хӯчаин бошад, ҳар сол пӯст фурӯхта хӯрчин-хӯрчин тиллову тангаро ба хонаи худ мека-

шонад... (ӯ) боз гӯсфандонашро зиёд мекунад, боз заминашро зиёд мекунад. Амир ҳар сол ба Ялта рафта чӣ кор мекарда бошад, ин ҳам бо ҳамин пулҳо ба Мавлонобод ва Сим рафта ҳамон корхоро мекунад. Фисқу фучураш то ба дараҷаест, ки ҳозир синнаш аз панҷоҳ гузашта, чор зани никоҳӣ дошта бошад ҳам, ба зани ятими дари хонаи худаш часпидааст...» (с. 225—226).

Аз гуфтаҳои боло маълум мегардад, ки С. Айни дар фардӣ кунонидани нутқи персонажҳо, пеш аз ҳама, мутобиқати забон ва тафаккурро риоя намудааст. Дар баробари ин дар асар воситаҳои махсуси забонӣ низ кор фармуда шудаанд, ки баробари мавқеи иҷтимоӣ ва ҷаҳонбинии персонажҳо касбу кор, синну сол ва хислатҳои фардии онҳоро низ муайян менамоянд. Устод Айни ҳамчун бузургтарин устоди суҳан ва шахси донандаи забон ва ҳаёти халқ дар ин бобат ҳам бисёр хунарнамоӣ карда, бо ёфтаи кор фармудани воситаҳои зарурӣ соҳиби муваффақиятҳои намоёни эҷодӣ шудааст.

Дарвоқеъ, персонажҳои мусбати романи «Ғуломон» ҳама бо забони содда, раво ва оммафаҳм гап мезананд. Онҳо ҳар як суҳанро бомулоҳиза, аз самими қалб мегӯянд ва барои пурраву таъсирбахш ифода кардани мақсад аз маъноӣ маҷозии калимаҳо, ташбеҳу тавсифҳои халқӣ, воҳидҳои фразеологӣ, латифаю мазҳака, мақолу зарбулмасал, порчаҳои шеърӣ ва амсоли инҳо бисёр фаровон ва бо маҳорати калон истифода мекунанд. Проф. И. С. Брагинский ин ҷиҳати забони «Ғуломон»-ро аз хусусиятҳои миллии он шуморида, гуфтааст: «Романи «Ғуломон» хосиятҳои миллии дорад. Ин роман бо забони бои адабии тоҷик навишта шудааст, дар он тарзи ифодаҳои адабии гуногуни хоси адабиёти тоҷик мавҷуд аст (ривоят кардани латифа ва ҳикоят, ба матн дароварда шудани шеър ва сурудҳо), дар сар то сари он зарбулмасал ва мақолҳои ҳикматомези тоҷикӣ ҷо дода шудаанд, дар он унсурҳои фольклори тоҷик зиёд аст»¹.

С. Айни сарвати забони халқро асоси фардикунонии нутқи персонажҳо қарор дода, унсурҳои онро на ба тарзи нусхабардорӣ оддӣ, балки бо интиҳоби заргарона, бо роҳи «пухта» кардани ҷиҳатҳои «хоми» он ва мувофиқ кардани вай ба талаботи забони адабӣ ба кор

¹ Очерки таърихи адабиёти советии тоҷик, қисми 2, саҳ. 55.

бурдааст. Аз ин ҷост, ки забони тамоми персонажҳои асар, ба истиснои баъзе лаҳзаҳои услубӣ, ба нормаи забони адабии имрӯза мутобиқат дорад. Ҳатто персонажҳои кӯҳансол ҳам аз истеъмоли унсурҳои маҳаллию шевагӣ худдорӣ мекунанд. Умуман, дар асоси нормаи забони умумихалқӣ фардӣ қунонидани нутқи персонажҳо аз барҷастатарин хусусиятҳои фарқкунандаи услуби С. Айни мебошад. Мунаққид ва адабиётшинос М. Шукуров ин хусусияти услуби устод Айниро аз рӯи забони персонажҳои «Ёддоштҳо» чунин шарҳ додааст:

«Нависанда забони персонажҳои худро ниҳоят бо эҳтиёт таҳрир кардааст, аз ҳамаи унсурҳои тасодуфӣ ва ноустувор, аз шаклҳои вайрон тоза кардааст... Вай забони ҳамаи персонажҳои худро ба нормаи забони адабӣ даровардааст, лекин дар айни замон кӯшиш намудааст, ҳам лексика ва ҳам синтаксиси нутқи онҳо ба хислатҳои комилан мувофиқ бошад, ба воситаи калимаву истилоҳоте, ки хоси шевае, ё маҳалле ва ё касбест, конкрет кардани забони персонаж дар асари С. Айни қариб дида намешавад»¹. }

Интиҳоби чунин усули тасвир дар С. Айни ду сабаб дорад. Аввалин ин ки, вай барои фардӣ қунонидани нутқи персонажҳо ҷиҳатҳои оддӣ ҷудоғонаро не, балки хусусиятҳои умумиро ба назар мегирад. Аз ҳамин сабаб ӯ аз ҳодисаи ҷузъӣ, тасодуфӣ ва муваққатӣ катъи назар карда, лаҳзаҳои умумии устувореро, ки хоси нутқи гуруҳи муайяни одамон аст, интиҳоб мекунад. Дар ин бобат С. Айни талаботи эстетикӣ марксистӣ-ленинӣро комилан риоя мекунад ва чунин мешуморад, ки забони адабиёти бадеӣ дараҷаи олии забони умумихалқӣ буда, ҳар як асар на барои мардуми ягон район, шаҳр ё вилоят, балки барои оммаи васеъ, барои тамоми аҳли миллат навишта мешавад. Сониян, С. Айни ҳаминро ба назар мегирад, ки нависанда унсурҳои «хоми» забони халқро дар кӯраи ақл ғудохта, сайқал дода, бо хусну таровати махсус баргашта ба халқ тақдим мекунад, то ки ба ин восита ҳам вайро тарбият намояд. } Худи устод ба М. Горький пайравӣ карда, ин масъаларо чунин шарҳ додааст: «Вазифаи нависанда ва шоирон дар хусуси забон ин нест, ки бо

¹ М. Шукуров. Хусусияти ғоявию бадеии «Ёддоштҳо»-и устод С. Айни, Душанбе, 1966, сах. 230. Дар ин хусус инчунин ниг.: А. Сайфуллоев. Романи устод Садриддин Айни «Дохунда», Душанбе, 1966, сах. 149—156.

забони вайрон аз паси касони забоннодон раванд, балки бояд онҳо дар хусуси забон оммаро аз паси худ кашанд»¹.

Ин масъала аз қайдҳои зерини С. Улуғзода, ки дар вай ёддоштҳои ӯ доир ба ақидаи устод Айни дар хусуси тозагии забони адабиёти бадеӣ ва аҳамияти тарбиявии он дар роҳи баланд бардоштани маданият ва савияи забонии халқ зикр шудааст, боз ҳам равшантар ба назар мерасад. «Китоб гуфтани чиз,— ба хотир овардааст нависанда маслиҳати устодро,— барои як раён, як шаҳр ё як вилоят навишта намешавад, барои тамоми халқе, ки дар ҳамон забон гуфтугӯ мекунад, навишта мешавад. ...«тип месозам» гуфта қаҳрамонро бархилофи қоидаю қонунҳои умумии забон вайрон гап занондан дуруст нест, «тип» ин хел сохта намешавад. Тип бо хулқу атвор, савия ва фикру ақидаҳои ба худаш хос тип мешавад. Агар асари нависанда ба хонанда забон ёд надиҳад, забони хонандаро бой ва маданӣ накунад, вай чӣ хел асари бадеӣ мешавад?»².

Воситаҳои забоние, ки ҳамчун унсурҳои гуфтори халқ дар характеристикаи нутқи персонажҳои мусбат хизмати муайяни услубиро адо кардаанд, хеле гуногунанд. Устод Айни ҳамчун беҳтарин донишманди забон дар ин маврид ҳам камоли ҳунармандӣ зоҳир намуда, аз имкониятҳои бепоёни забони зинда санъаткорона истифода кардааст. Дар бобати кор фармудани сарвати луғавии забони халқ ду ҷиҳати асосӣ ба назар мерасад. Яке ин аст, ки нависанда калимаҳои ба кор бурдааст, ки махсуси ин ё он касбу ҳунаранд. Вазифаи услубии ин гуна калима-истилоҳҳо дар он аст, ки намояндаи кадом касб ва табақаи ҷамъият будани ғӯяндаро нишон медиҳанд. Чунончи, *ғӯзаи сунбулагӣ*, *алоқарақ*, *кокула*, *кӯкбош*, *гардондан* (бо каланд рӯгардон кардани замин) дар нутқи деҳқонон (с. 98, 99, 242), *рисола* (урфу одати навишта ё нонавиштаи оид ба ягон касаб), *навча* (шогирди саис, ки то ришдор шуданаш дар назди устоди худ кор мекардааст), *бобохона* (хонаи сайдон), *кучан*, *аспи тӯруқ* дар гуфтори сансон (с. 245, 246) ва ғайра.

Дигар ин ки, аз забони халқ баробари унсурҳои

¹ С. Айни. Куллиёт, ҷ. 11, китоби дуюм, саҳ. 379.

² *Сотим Улуғзода*. Аввалин мулоқот. Садриддин Айни дар хотироти дӯстон ва шогирдон. Душанбе, 1968, саҳ. 25.

маъмули лексикӣ, калима ва ибораҳои низ интиҳоб шудаанд, ки доираи истеъмолашон нисбатан маҳдуд буда, махсуси услуби гуфтугӯӣ мебошанд. Ин гуна калимаҳо, аз як тараф, боиси хусусияти гуфтугӯӣ ҳосил кардаши нутқ шуда бошанд, аз тарафи дигар, ҳамчун муридифи маҷозӣ ва образноки калимаҳои умумистеъмолӣ барои барҷаста ва таъсирбахш ифода ёфтани мақсад хизмат кардаанд. Чунончи: *даррав* (зуд, фавран), *аздусар* (албатта, бояд), *доғду* (маккор, фиребгар, қаллоб), *тақир*: биёбони тақир (биёбони беғиёҳ, хушк), *обу явғон* (хӯроки каммасолеҳи бесифат) ва монанди инҳо.

С. Айни фарқияти байни калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ ва шевагири бисёр бориқбинона муайян намуда, аз истеъмоли шаклҳои маҳдуди маҳаллӣ парҳез кардааст. Баъзе воҳидҳои луғавӣ, аз қабилӣ *шуг*, *ёз-ёзи кардан*, *поя кардан*, *шушбанд кардан* ва амсоли инҳо, ки бо нияти услубӣ дар нутқи персонажҳо истеъмол шудаанд, низ бо доираи васеи истеъмоли фарқ карда меистанд. Калимаи *ибӣ*, ки махсуси лаҳҷаи шимоли ғарбии забони тоҷикӣ, дар нутқи пиразане барои нишон додани маҳал ва синну соли ӯ кор фармуда шудааст: «Ибӣ ман мурам, магар онҳоро ҳам мекушед» (с. 489).

Дар нутқи персонажҳои мусбати асар баъзе унсурҳои ғайрифазоли луғавӣ — калимаҳои таърихӣ ва нав низ дучор мешаванд, ки дар адои вазифаи услубӣ нигаронида шудаанд. Аз ин ҷиҳат вобаста ба мавқеи истеъмол ду навъ вазифаи услубӣ доштани калимаҳои таърихиро бояд қайд кард. Дар мавриди яқум онҳо дар нутқи персонажҳои кор фармуда шудаанд, ки намоёндаи ҷамъияти ғуломдорӣ ё феодалӣ мебошанд. Дар нутқи чунин персонажҳои калимаҳои таърихӣ категорияи фазоли луғавӣ буда, ҳамчун инъикоскунандаи як соҳаи муҳими зиндагӣ ба давраи мазкури таърихӣ тааллуқ доштани ғуяндаи худро нишон додаанд. Чунончи: калимаҳои *ғумо* (канизе буд, ки ба соҳиби худ бо сифати занонаи худ низ хизмат мекард), *ғулом*, *каниз* ва амсоли инҳо дар гуфтори занони Қилич-халифа ва ғулому канизони Абдурахимбой: «Набӣ-Полвон,— гуфт дигаре,— каниз ва ғуломҳои бойро ҳам аз худӣ бой зиёдтар кор фармуда истодааст» (с. 99); «Ғуломон аз гуруснагӣ бимиранд, ятимон монда шуда аз ҷонашон безор шаванд, барои ту ғоида шаванд» (с. 68).

Дар мавриди дуюм вазифаи калимаҳои таърихӣ калме дигаргунатар аст: онҳо дар нутқи персонажҳои корфармуда шудаанд, ки як ҳиссаи умрашонро дар давран феодалий, ҳиссаи дигарашро дар замони советӣ гузаронидаанд, ҳаёти бошууроани қисме аз онҳо дар замони советӣ оғоз ёфтааст. Чунончи, Эргаш, Сафарғулом, Қулмурад, Муҳаббат, Ҳасан, Фотима ва ғайра. Калимаҳои таърихӣ дар нутқи ин персонажҳо унсури пасиви луғавӣ ба шумор мераванд, зеро мафҳумҳои, ки онҳо ифода менамоянд, яққоя бо тартиботи сиёсӣ ва сохти иҷтимоии ҷамъияти кӯҳна барҳам ёфтаанд. Персонажҳои мусбат ин калимаҳоро акнун на дар муқоваран доимӣ, балки аҳёнан, танҳо ҳангоми ба хотир овардани лаҳзаҳои мудҳиш ва нангини собиқ ва ё муқоисаи мафҳумҳои тозаи зиндагӣ бо кӯҳна ба забон мегиранд. Пас, вазифаи услубии калимаҳои таърихӣ дар нутқи персонажҳои мазкур асосан иборат аз нигоҳ доштани обуранг — колорити таърихӣ ва муқобил гузоштани зиндагонии нав бо ҳаёти пурзиллати гузашта мебошад.

Ғайр аз ин, дар нутқи персонажҳои мусбат, чун дар нутқи персонажҳои манфӣ ва сухани тасвирии нависанда, оид ба баркаш (дахсер, ман ва ғ.), ченаки масофа (санг, фарсах ва ғ.), номи моҳҳои солшумории қадим (мизон, ақраб, қавс, хут, ҳамал ва ғ.) истилоҳҳои таърихӣ корфармуда шудаанд, ки вазифаи онҳо ба вучуд овардани фони таърихист. Қобили диққат аст, ки дар романи «Ғуломон» дар нутқи персонажҳои мусбат калимаҳои кӯҳнашудаи тоҷикӣ ва арабии номаълум истеъмол наёфтаанд. Аз ин ҷиҳат нутқи персонажҳои мусбат аз нутқи персонажҳои манфӣ, ки ин гуна унсурҳои лексикӣ дорад, фарқ мекунад.

Қисми дигари лексикаи нутқи персонажҳои мусбатро неологизмҳои ташкил менамоянд. Истеъмоли хелҳои гуногуни неологизмҳои (чи шаклҳои тоҷикӣ ва чи шаклҳои русӣ-интернационалӣ) бо пайдоиши мафҳумҳои нави сиёсӣ, иқтисодӣ, маданӣ ва хоҷагӣ алоқаманд аст. Онҳо дар қисмҳои якуму дуҷуми асар хеле кам, дар қисмҳои сеҷуми чорум нисбатан зиёд ва дар қисми охирин — қисми панҷум аз ҳама бештар ба назар мерасанд. Чунончи митинг, партизан, большевик, комсомол, комсомолка, коммунист, пионер, партия, пролетариат, директива, кулак, план, агроном, агротехник, трактор, колхоз, сеялка, фабрика, завод,

метр, грамм, сатин, лагерь, наряд, паёк, дисциплина, штурм, синф, шуури синфӣ, зарбдор, мусобиқаи социалистӣ, миёнаҳол, партизанҳои сурх ва ғайра. Нависанда бо ёрии ин калимаҳо вобаста ба табаддулоти иҷтимоӣ пеш рафтани маданият, илму техника, тараққиӣ шууру ҷаҳонбинии деҳқонон ва дар соҳтмони зиндагии нав ғаёлона ширкат намудани онҳоро нишон медиҳад. Аз ин ҷиҳат, неологизмҳои мазкур ҳамчун инъикоскунандаи воқеияти нав дар характеристикаи нутқи персонажҳои мусбати асар хизмати муҳимро адо кардаанд. Бояд қайд кард, ки дар нутқи Сафар, Эргаш, Қулмурад, Муҳаббат дар қисми охири роман ҷанбаи услуби публицистӣ қувватнок шудааст ва ин табиист. Нависанда ба ин восита пешрафти олами маънавӣ ва шуури сиёсии онҳоро тасвир менамояд. Ҳоло барои намуна аз гуфтори Сафарғулом порчаеро мисол меорем:

— Рафиқон,—ғӯён Сафарғулом ба сухан даромад,— дар колхозамон ҳаракати бокимондаи кулакони давом карда истодааст,— ин факт аст. Имсол дар колхозамон якчанд кори ҷинойткорона шуд. Аз ин ҷумла дар вақти кишт сеялқаро вайрон карданд, култиваторро дудиданд, ба тухм пумбадонаҳои пучак омехтанд, порӯҳои маъданиро каму зиёд карданд ва дигарҳо... лекин гап дар ин ҷост, ки ин ҷинойтҳоро, кӣ ё ин ки кӣҳо карданд?... Лекин дар рӯзҳои охирин нӯги калобани ҷинойт ёфт шудааст, материалҳои дарқорӣ ба шӯъбаи сиёсӣ супурда шудааст. Қулмурад, ки қорқуни шӯъбаи сиёсӣ аст, имрӯз ба ин ҷо омада, ба шумо дар ҳамин ҳусус маълумот додани буд. Аммо ба қадом сабабе ки бошад, дер монд. Бинобар ин, ман таклиф мекунам, ки ин қор то омадани рафиқ Қулмурад мавқуф гузошта шавад» (с. 596—597).

Ҷиҳати фарқкунандаи услуби С. Айни дар бобати қор фармудани неологизмҳо аз он иборат аст, ки ҳам дар нутқи тасвирии ҳуди ӯ ва ҳам дар сухани персонажҳои калимаҳои русӣ-интернационалӣ аксаран бидуни таъбири таркиби овозии калима, айнан дар шакли русиашон истеъмол меёбанд. Аз ин ҷиҳат дар байни суханони муаллиф ва персонажҳои мусбату маъфӣ тафовуте дида намешавад. Дар баробари ин ҳеле қам бошад ҳам, барои нишон додани савияи маданияти персонажҳо бо шаклҳои вайронӣ гуфтугӯӣ қор фармуда шудани баъзе калимаҳои русӣ низ мушоҳида мешавад. Ҷунунҷи, калимаҳои анҷинлорӣ ва урус. Калиман ан-

чинлориро худи нависанда дар кавсайд ба тарзи инженер шарҳ додааст: Ман аз анчинлори (инженери) мехмон пурсида будам... (с. 246).

Нигоҳ доштани шакли аслии калимаҳои русӣ-интернационалӣ дар асар ба ду сабаби зерин алоқаманд аст. Аввалан, қисми зиёди калимаҳои русӣ-интернационалие, ки дар нутқи персонажҳои мусбат кор фармуда шудаанд, терминҳои сиеӣ ва техникӣ мебошанд. Ин қабил калимаҳо дар солҳои сӣ, сарфи назар аз навии худ, баробари сохти нави иҷтимоӣ ва тараққи илму техника бо суръати тамои дар байни мардум интишор ёфта, ҳукми умумистеъмоли гирифта буданд. Сониян, С. Айнӣ дар ин масъала низ роли тарбиявии забони адабиёти бадеиро ба назар гирифта, хостааст, ки бо роҳи дар шакли дурусташон кор фармудани калимаҳо ба маданияти нутқи хонандагони асар таъсири мусбат расонад. Аз ин нуқтаи назар, истеъмоли калимаҳои ҷудогонани русӣ дар нутқи баъзе аз персонажҳо зоҳиран ғайритабиӣ намояд ҳам (ҷунончи, калимаи лагерь дар нутқи Самади мӯзадӯз: «Азбаски ба вай фуруҳта шуданд, тамоман ба лагери ӯ даромада, ба лойқаи ӯ фуру рафтанд» (с. 461), дар сурати ба ҳисоб гирифтани ҷараёни пешқадами тараққи забон ин «нуқсон» услубӣ аз онҳо соқит мешавад.

Соддагӣ ва образнокии нутқи персонажҳои мусбат, махсусан, дар истеъмоли воҳидҳои фразеологӣ забонамон хеле равшан зоҳир гаштааст. Воҳидҳои фразеологӣ ҳамчун «гули эҷодиёти лафзии халқ» бо пурмаъноӣ ва образнокии худ ба нутқи персонажҳо рӯҳи миллӣ бахшида, дар баробари таъмини соддагӣ ва муассирии забон, барои ба вучуд овардани характерҳои миллӣ низ кӯмак кардаанд. Дар ин ҷо ба ин муносибат ҳаминро низ бояд қайд намуд, ки истеъмоли унсурҳои фольклорӣ, аз ҷумла идиома ва мақолу зарбулмасалҳои халқӣ, фақат хоси забону услуби романи «Ғулмон» нест. Мо онҳоро дар асарҳои қабл аз ин навиштаи нависанда низ мушоҳида мекунем. Аммо фарқ дар ин ҷост, ки устод Айнӣ бо афзоиши таҷрибаи адабӣ ва шиносӣ бо асарҳои «падари тарбиятгари адабиёти советӣ»,— Максим Горький дар ин асараш фольклорро бештар истифода бурда, ба роли услубию ғоявии унсурҳои фольклорӣ зиёдтар диққат додааст. Худи ӯ дар ин хусус мегӯяд:

«Иро бояд ман дар пеши ҷамоати советӣ арз кунам, ки пешрафти таҷрибаҳои эҷодкории ман ба омӯхтанам Максим Горькийро вобастагии қавӣ дорад. Ман дар додани образҳо, дар ташбеҳо, дар баёни характери қаҳрамонҳо, дар тарзи ифодаи содда аз Максим Горький бисъёр чизҳоро омӯхтаам. Шумо мебинед, ки дар «Одина»-и ман фольклор бисъёр кам аст, дар «Дохунда» як миқдор фольклор ҳаст, аммо дар «Ғуломон» фольклор, зарбулмасал, латифаҳои халқӣ хеле бисъёранд. Ин бешубҳа вобаста ба омӯзиши ман Максим Горький ва таълимоти ӯро дар бораи ғоида бурдан аз фольклор ва афсонаҳои халқӣ»¹.

Аз унсурҳои фольклорӣ идиома, мақолу зарбулмасал ва афоризмҳо ҳам дар сухани тасвирии муаллиф ва ҳам дар нутқи персонажҳои мусбату манфӣ, аммо латифаҳои халқӣ асосан дар нутқи персонажҳои мусбат кор фармуда шудаанд. Ин ҳам аз аломатҳои фарқкунандани нутқи ду ғуруҳи персонажҳои асар ба шумор меравад. Латифаҳои халқӣ бо кӯтоҳии ҳаҷм, рехтагии маънӣ, ифодаи юмори пурзарофат, лутф ва шӯхию ҳазлҳои намакин, ки беҳтарин хусусияти онҳост, гуфтори персонажҳои мусбатро зебу оро дода, барои барҷаста ва таъсирбахш ифода ёфтани фикр хизмати намоёне кардаанд. Устод Айни ин жанри фольклориро ҳам мувофиқи характери персонажҳо ва мавзӯи сухан кор фармуда, кӯшиш кардааст, ки бо ин восита низ характери персонажҳоро равшантар ба қалам гирад. Чунончи, латифаҳои «Думаш дар хӯрчин» (с. 241), «Гов ва хум» (с. 242), латифаҳои доир ба Носир-Ширинӣ ва шириниҳо аз ин ҷиҳат хеле ҷолиби диққатанд. Дар ду латифаи аввал бо кинояи нешдор аз манфиати мардуми меҳнатӣ фарсангҳо дур будани талаби ҷадидонро карда мешавад. С. Айни ин латифаҳоро дар сӯҳбати мунозиравии байни Шокири ҷадид ва ҷӯпонон дар гуфтори Қулмурад ва Сафарғулом кор фармуда, пешрафти шуури сиёсии ин ду персонажи асосии асарро таъкид менамояд. Ҳикояҳои доир ба Носир-Ширинӣ ва шириниҳо бошанд, соддалавҳии Носир-Ширинӣ ва ҳамдиёрони ӯро нишон медиҳанд.

Дар бобати таъбироти фразеологӣ ҷиҳати фарқкунанда ин аст, ки тамоми персонажҳои мусбат асосан хелҳои гуфтугӯии онро кор мефармоянд, шаклҳои ди-

¹ С. Айни. Куллиёт, ҷилди 11, китоби якум, саҳ. 130.

нии воҳидҳои фразеологӣ, ки хоси нутқи персонажҳои манфист, дар нутқи персонажҳои мусбат дида намешаванд. Чунончи: **об аз сар лой, аз бинӣ баровардан, дилро холи кардан, дил сӯхтан, гулӯ равған кардан, буртро табар набуридан, ду дастро ба бинӣ тиконда рафтан, аз бинӣ боло гап задан, аз даҳон бӯи шир омадан** ва монанди инҳо.

Як қисми воҳидҳои фразеологӣ ба замми содда ва образнок намудани забон муносибати гӯяндаро ба предмет ва ҳодисаҳои тасвиршаванда низ нишон дода, муҳимтарин ҷиҳати характери персонажҳоро таъкид кардаанд. Барои тасдиқи ин вазифаи услубии фразеологизмҳои «думро лесида гаштан», «мӯдарози кӯтоҳақл»-ро аз назар гузаронидан кифоя аст.

Иборати «думро лесида гаштан», ки исми «дум» дар он одатан вобаста ба мақсади гӯянда муайянкунандаҳои гуногун мегирад, дар гуфтугӯ дар ҳаққи шахсе кор фармуда мешавад, ки аз рӯи тамаъ ба касе тамаллуқ ва хушомоди аз ҳад афзун намояд. С. Айнӣ ин ибораро ба маънои мазкур дар нутқи яке аз персонажҳои асосии асар — Сафарғулом кор фармуда, аз як тараф, муносибати манфии ўро ба муллоҳо нишон дода бошад, аз тарафи дигар, ҷиҳати асосии характери вайро, ки иборат аз бебокию ҳақгӯист, тавсиф намудааст. Чунончи, Сафарғулом ҷавобан ба дағдағии Мулло Наврӯз дар бораи мункир будан ба қудрати худо бо ҷасорати тамом мегӯяд: «Шумо, ки ба қудрати худо имон доред, чаро думи бекҳоро лесида мегардед, рафта дар гӯшаи масҷид осуда бихобед, худо еми аспатонро аз равзани масҷид мерезад» (с. 165).

Устод Айнӣ мақоли «мӯдарози ақлқӯтоҳ»-ро дар нутқи Содиқ истифода намуда, бо ин восита консерватизм ва маҳдудияти ҷаҳонбинии ўро таъкид менамояд. Содиқ ин «ҳикмати» рӯҳониёнро комилан ҳақ шуморида, то воқиф шудан аз фиребу найрангҳои Хӯчаназарбой дар оила худро ҳокими мутлақ медонад ва муҳимтарин масъалаҳои онлавири бидуни маслиҳати занаш худ ҳал мекунад. Ҳангоме ки ҳамсараш меҳода ба қорҳои ӯ мудохила намояд, Содиқ ўро бо калимаи «мӯдароз»-и мақоли мазкур таҳқир намуда, мегӯяд: «Бисёр гап назан, мӯдароз,— ман маҷбур нестам, ки ҳамаи қорҳои фикр карда мондаамро ягон-ягон ба ту гӯям» (с. 489).

Яке аз ҷиҳатҳои намоён ва фарқкунандаи нутқи персонажҳои мусбат иборат аз истеъмоли афоризм ва пор-

чаҳои алоҳидаи шеърест. С. Айнӣ, ки осори классикони адабиёти форсу тоҷикро нағз медонист ва худааш ҳам шоири хубе буд, гоҳ бо роҳи иншо, гоҳ бо роҳи иқтибос аз шеърҳои классикон ва адабиёти лафзӣ кӯшиш кардааст, ки ҳиссиёт ва ҳасби ҳоли персонажҳои мусбатро то ҳадди имкон равшан ва таъсирбахш баён намояд. Аз ин ҷиҳат, порчаҳои шеърӣ дар нутқи персонажҳои мусбат дар ҳама маврид бо мазмуни умумии нутқи онҳо созиш намуда, таъсир, ҷасоҳат ва зебоии онро дуболо кардаанд.

Дар муқолимаи персонажҳои мусбати романи «Ғуломон» на фақат сарвати луғавию фразеологӣ, балки шакли воситаҳои грамматикӣ забони зинда низ фаровон истифода шудаанд. Онҳо бо калима ва ибораҳои халқӣ якҷоя шуда, аз як тараф, барои ба вуҷуд овардани портрети муқаммалӣ нутқи персонажҳо хизмат карда бошанд, аз тарафи дигар, ҷасоҳат ва салосати забони асарро афзуда, халқияти онро баланд бардоштаанд.

Дар истеъмоли унсурҳои морфологӣ ду ҷиҳати фарқкунандаи услуби устод Айнӣ ба назар мерасад. Яке ин, ки ӯ дар нутқи намоёндагони халқӣ меҳнаткаш — ҷӯпонҳо, деҳқонон, қосибон ва ғайра шаклҳоеро қор фармудааст, ки махсуси услуби гуфтугӯӣ буда, ба гуфтори халқӣ тааллуқ доштани лавҳаҳои диалогиро нишон медиҳанд. Чунончи, нидои ӯ, ҳиссаҷаҳо мӣ, ку, дия, чи, эй дар ҷумлаҳои зерин: «Ҷ, бародар, росташро гӯям, мо ҷое, ки деҳа гуфтан тавон ва замин, ки ёбон гуфта шавад, надорем» (с. 150); «Кӣ хабар меод! Ҳамин оқсақоли хонасӯхта хабар медиҳад-дия» (с. 156); «Гирифтан гиред-ҷӣ!» «Як мавизро чил қас хӯрдааст» гуфтаанд, аздусар мову шумо оқсақол барин бой намешавем» (с. 157). «Агар мусулмонӣ ҳамин аст, қофир шавам, шудан гирам-эй» (с. 173). «Ҳоло-ку вай дарахт будааст, агар аз дастатон ояд, маро бурда ба дор овезед, аз ман партоед» (с. 174).

Дигар ин, ки С. Айнӣ барои нишон додани маҳалли персонажҳои асар баъзе шаклҳои морфологиро дар шакли шевагиашон қор фармудааст. Ин ҳодиса дар услуби устод С. Айнӣ ҷузъӣ буда, асосан дар истеъмоли шакли шевагии бандакҷонишинҳои шахсӣ-соҳибӣ, ки махсуси шеваи шимолӣ, аз ҷумла лаҳҷаҳои мардуми Бухоро, муоина мешавад: «Ҳолет аз сарат гардад» (с. 553); «Оҷешро нишон медиҳам» (647), «Худамо дар

ягон ғуша пинҳон мешавем» (с. 463), «... бисъёр чиз-
хомо нобуд шуд. Миёнаи корамон ҳам шикаст» (с. 446).
Қобили диққат аст, ки С. Айнӣ ин усулро на ҳамеша
риоя кардааст. Гоҳо дар нутқи персонажҳо ҳам дар
шакли адабӣ ва ҳам дар шакли шевагӣ истеъмоли ёфтани
ҳодисаи мазкури грамматикӣ дида мешавад. Чу-
нончи, «чизхома» ва «корамон» дар мисоли боло.

Синтаксиси нутқи персонажҳо (чи мусбат ва чи ман-
фӣ) ҳамчун асарҳои дигари устод Айнӣ, дар романи
«Ғуломон» ҳам ба сухани тасвирии нависанда бисъёр
шабоҳат дорад. Аммо агар неқ назар карда шавад, дар
ин бобат ҳам фарқҳои намоёне мушоҳида мегарданд. Ин
фарқҳо, пеш аз ҳама, дар тартиби калима ва сохти
ҷумлаҳо зоҳир мешаванд. Нависанда дар бисъёр мав-
ридҳо калимаҳоро дар нутқи персонажҳо тарзе ҷо ба
ҷо мекунад, ки дар нутқи гуфтугӯ ифода меёбанд. Қис-
ми асосии ҷумлаҳои мураккабе, ки дар нутқи персо-
нажҳо ҳастанд, аз ҷумлаҳои пайваст ва тобеи камтар-
киб иборатанд. Ҷумлаҳои мураккаби сертаркиб бо-
шанд, хеле кам истифода шудаанд. Дар мавриди ба кор
бурдани ин гуна воҳидҳои синтаксисӣ ҳам соддагии за-
бон риоя шудааст, яъне ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷум-
лаҳои мураккаби сертаркиба бо ибораҳои дарун ба да-
рун, ки дар нутқи тасвирии муаллиф зиёда дучор ме-
шаванд, тафсил дода нашудаанд. Ба ғайр аз ин, на-
висанда дар гуфтори персонажҳо ягон воситаи лексикӣ,
фразеологӣ ва морфологиеро кор мефармояд, ки барои
фарқ кардани нутқи қаҳрамонҳои асар аз сухани тас-
вирии ҳудаш кӯмак мерасонанд. Дар ин ҷо ҳаминро низ
бояд қайд намуд, ки дар асоси норми забони адабӣ
тартиб ёфтани нутқи персонажҳо дар ифодаи хусусият-
ҳои хоси персонаж, аҳволи рӯҳия, характер ва сифат-
ҳои иҷтимоӣ синфӣ ҳалал нарасонидааст, балки ҳамаи
ин ҷиҳатҳоро равшантар ҳувайдо сохта, таъсири гуф-
тори ӯро зиёд кардааст. Ҳоло барои исботи ин гуфтаҳо
ду мисол меорем, ки намунаи гуфтори одамони оддӣ—
ҷӯпону деҳқонон аст. Дар мисоли якум ғайр аз ҷумла-
ҳои пайваст ва ҷумлаҳои содда, ки таркибан начандон
тафсилӣ мебошанд, боз се ҷумлаи мураккаби тобеъ кор
фармуда шудааст, ки ҷумлаҳои пайрави ҳар сеи онҳо
муайянкунанда буда, дар қолиби маъмул тартиб ёфта-
анд. Ин порча, агар истеъмоли бандакҷонишини мафъу-
лии «ашон»-ро, ки бештар махсуси назм ва шеваҳои мо-
байнӣ, ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ, аз

он истисно намосм, бевосита дар асоси забони адабии нормативии имрӯза тартиб ёфтааст. Дар ин мисол дар каллиман «руидагиҳош» аз бандаки «аш» овози а//я ихтисор шудааст, ки аз ҳодисаҳои маълуми шеваҳои забони тоҷикӣ ба шумор меравад. Дар мисоли дуюм чиҳати характернок ин аст, ки ҷумлаҳои мураккаби тобеи бо ҷумлаи пайравӣ сабаб бе пайванди истифода шудаанд. Ин ҳам мувофиқи норми забони адабии имрӯза буда, аз ҳодисаҳои бисёр маълум ва фарқкунандаи услуби гуфтугӯӣ ҳисоб меёбад. Пас, С. Айнӣ дар ин порчаҳо ҳарчанд нутқи персонажҳоро ба диққати тамоми таҳрир карда, мутобиқи забони умумихалқӣ тартиб дода бошад ҳам, ҳислатҳои асосии онҳо ва чиҳатҳои муҳими услуби гуфтугӯии суҳанро нигоҳ доштааст. Инак, он мисолҳо:

Мисоли якум:

«Зимистони гузашта камбориш омад, баҳор бошад гӯе ки борон ҳеҷ нашуд. Дар ҷӯл алаф наруид, рӯидагиҳош ҳам нарасида хушкида рафт. Бинобар ин гӯсфандон лоғар шуданд. Гӯсфандони баррадор бо шири худ бачагони худашонро ҳам расонида натавониста аз шир монданд. Бештарини гӯсфандоне ҳам, ки барраҳояшон барои пӯст кушта шуда буданд, ширашонро хушк карданд. Ширдоронашонро ҳам баррагоне, ки аз шири модарашон сер намешаванд, дар вақти чаро мемаканд. Аз ҳамин гӯсфандони бебача, ки шабона аз баррагон ҷудо карда, дар кӯраи дигарашон мехобонем, ҳар пагоҳ ду-се хурма шир медӯшем» (с. 228).

Мисоли дуюм:

«Аз падари ман даҳ таноб замин монда буд. Дар замони амир дар молият қарздор шуда, ду танобашро ба ҳамин ака бой фурухта будам. Пас аз он занам мурд, барои гӯруҷӯб, чилу бист, худой ва оши соли ӯ қарздор шуда боз ду танобашро фурухтам. Баъд аз он зан нав гирифтам. Дар хароҷоти тӯй, маҳр ва балову батари дигар қарздор шуда боз ду танобашро фурухтам. Баъд аз инкилоб дар рӯзгори нав аз ака бой ду ман гандум гирифта хӯрда маҷбур шудам, ки боз ду танобашро ба ҳамин кас фурушам. Акнун ду таноби боқимондаашро ҳам фурухта писарамро тӯй мекунам гуфта истода будам, ки он декрет баромад ва хариду-фуруши замин манъ шуд. Акнун тӯй ҳам намекунам, заминро ҳам фурухта наметавонам. Ба шарофати ин декрет ду таноб замин ба дасти худам монд» (с. 430).

Дар нутқи персонажҳои рамони «Ғуломон», ҳамчун асарҳои дигари С. Айни, баъзан ҷумлаҳои мураккаби сертаркибаи ҷида, ғайриҷида ва пай дар пай дучор шаванд ҳам, таркиби ҷумлаҳои соддаи онҳо чандон сераъзо нест. Барои мисол ҷумлаи мураккаби зеринро, ки се ҷумлаи пайрав дорад, нишон додан кифоя аст: «Савдогарон, судхӯронро, ки касби асосиашон деҳқонӣ нест ва деҳқонони бойро, ки заминашон аз норма зиёд аст, ба асоси рӯйхате, ки пеш шудааст, боз як бори дигар тафтиш карда, аз назар мегузаронем» (с. 447).

Нутқи персонажҳои мусбати романи «Ғуломон», монанди нутқи персонажҳои мусбати асарҳои дигари устод Айни, ба замми соддагӣ ва оммафаҳмӣ хеле образнок ҳам мебошад. Ин ҷиҳати забони персонажҳои мусбат, ҳамчун сухани тасвирии муаллиф, танҳо ба истифодаи маъноӣ маҷозии калимаҳои алоҳида ва воҳидҳои гуногуни фразеологӣ анҷом намеёбад, балки воситаҳои махсуси образноки сухан: ташбеҳ, тавсиф, маҷоз, киноя ва амсоли инҳоро низ фаро мегирад. С. Айни бо роҳи дар мавридҳои муносиб қор фармудани хелҳои гуногуни санъатҳои маънавӣ, аз як тараф, характернокии предмети тасвири равшантар ифода карда бошад, аз тарафи дигар образнокӣ, латофат ва салосати сухани халқро ҳунармандона намоиш додааст.

МУВОФИҚАТИ СУХАНИ ОЛӢ БО УСЛУБИ РОМАНТИКӢ

Дар ғалабаи оламшумули халқи диловари советӣ бар урдуҳои Германияи фашистӣ ҳиссаи нависандагони мо ҳам кам нест. Як қисми нависандагони советӣ аз аввалин рӯзҳои ҷанг муваққатан қаламро бо силоҳи ҷангӣ иваз намуда, дар қорзори ҳарбу зарб ҷонбозиҳои ғолибона карда бошанд, қисми дигарашон дар ақибгоҳ истода барои сафарбарии тамоми халқ ва армияи шӯҳратманди мо бар зидди душмани манҳус аз ҳарвақта дида бештар меҳнат намуданд ва кӯшиш кардаанд, ки аз ҳамаи имкониятҳои сухани бадеӣ пурмаҳсул истифода баранд. Устод Айнӣ аз қабилӣ нависандагони ғуруҳи дуҷум ба шумор меравад. Вай дар ин давра ҳам бо таълифи асарҳои хурду калони пурмазмун ба талаботи зиндагӣ ҷавоб гуфта, даҳҳои худро барои дар мубориза рӯҳбаланд кардани халқи мо ба кор бурд.

Проф. Брагинский И. С. мурочиати устод Айнӣро ба василаҳои гуногуни бадеӣ дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ хеле возеҳ шарҳ дода, навиштааст:

«С. Айнӣ барои ҷуқуртар нуфуз пайдо кардан ба дили халқ, барои ба ҳаракат овардани беҳтарин торҳои дили халқ василаи нави кашфиёти меҷуст ва ёфтаи кор мефармуд. Ӯ шеърҳои ҳаяҷонбахши гоҳо пур аз хашму ғазаб ва гоҳо дар оҳанги пурдабдаба навишташудаи худро; суханони тез ва буррои мақолаҳои публицистияшро, ки баъзан бо ҳикматҳои қадимаи шарқӣ пур буда ва баъзан бо ҳақиқи талху тез шарорапошӣ мекарданд; образҳои дар хотираҳо пойдормондаи насри бадеии худашро, далелу ҳуҷҷатҳои матини очеркҳои илмиашро ва нутқи пурҷӯшу хурӯши интиҳобшудаи халқро ба сарнайза баробар карда ба майдони набард мебаромад»¹.

¹ Очерки таърихи адабиёти советии тоҷик, қисми 2. Сталинбод, 1957, саҳ. 67.

Дар аввали чанг—вакте ки душмани хунхор бо яғмо ва вахшонияти аз ақл берун бустони сарзамини моро поймолкунон қадам ба қадам пеш меомад, бо суханҳои пуртаъсир тасвир намудани корнамоиҳои гузаштаи халқ бар зидди истилогарони аҷнаби аҳамияти бузурги тарбиявӣ касб намуд. Ҳар як халқи сермиллати мо собиқ даҳҳо қаҳрамонҳои худро дошт, ки бо ҷонбозиҳо дар роҳи дифои Ватан барои насли советӣ намунаи ибрат шуда метавонистанд. Халқи тоҷик ҳам аз чунин фарзандҳои некноми худ ифтихор карда, дар чанги зидди фашистӣ ба онҳо пайравӣ карда метавонист. ҚМ ҲК Ҷумҳурии Тоҷикистон инро ба назар гирифта, дар назди нависандагони тоҷик вазифа гузошт, ки доир ба ин мавзӯ асарҳо офаранд. Наздиктарин шогирди С. Айни марҳум А. Дехотӣ дар ин хусус дар яке аз мактубҳои шахсиаш ба устод Айни навиштааст:

«...Дар чандин маҷлисҳо ва машваратҳои, ки дар давоми шаш моҳи Чанги Ватанӣ дар ҚМ ҲК Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ё дар зерин роҳбарии ҚМ дар ҷойҳои дигар бо нависандагон ва коркунони санъат шуда гузашт, масъалаи дар адабиёт ва санъат зинда кардани номи гузаштагони дилварии халқи тоҷик (мисли бинни Муқаннаъ, Темурмалик, Восеъ ва ғайра) бардошта шуд ва рафиқ Рафуров борҳо ин мавзӯро ба ҳама пешниҳод кард. Баъзе аз рафиқон дар ин бора пӯсаҳо навиштани шуданд. Аммо ҳанӯз касе ба кори амалӣ сар накардааст гӯем, хато намешавад. Майли ман ба сифати як хонанда он буд, ки яке аз ин мавзӯҳоро Шумо кор кунед, хоҳ ба шакли ягон асари адабӣ, хоҳ ба шакли як очерки илмӣ-таърихӣ, ба ҳар ҳол чунин асар бояд муваффақият пайдо кунад ва ғолиба бахшад»¹.

Аз фаъолияти эҷодии устод маълум мегардад, ки ин маслиҳат ба ӯ айни муддао шудааст. Оре, С. Айни аҳамияти тимсоли таърихӣ ва фольклориро ҳамчун беҳтарин воситаи таъсиррасонӣ ба халқ хуб дарк намуда, ҳомаи сеҳрнигори худро фавран ба қор даровард ва дар як муддати кӯтоҳ монанди «Чингизи асри XX», «Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик», «Шӯриши Муқаннаъ» ва ғайра чанд очерки таърихӣ бадеӣ эҷод намуд. Дар байни ин асарҳо қиссаи «Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик», ки ба мудофияи таърихӣ шаҳри Хучанд аз истилогарони муғул — Темурмалики қаҳрамон

¹ А. Дехотӣ. Куллиёт, ҷилди V, Душанбе, 1966, сах. 418—419.

бахшида шудааст, мавқеи намоёнро ишғол менамояд. Ин асар достонест дар боран марди далеру шучоъ, дар боран сипаҳсолори ботадбири дурандеш, достон дар боран мардест, ки ҳар як ваҷаби хоки ватан барои ӯ баробари ҷон азиру муътабар аст.

С. Айнӣ ба тасвири қорнамоии беамсоли Темурмалик қабл аз ин ҳам диққат дода буд. Дар очерки вай «Тирози ҷаҳон», ки соли 1936 таълиф шудааст, қисмати муҳимеро муборизаи бар зидди истилогарони мугул бурдан Темурмалик ва ҳамшаҳриёни ӯ ташкил менамояд. Аммо дар солҳои Ҷанги Ватанӣ тақроран ба ин мавзӯ мурочиат намудани нависанда ба мароми муайяни эҷодӣ алоқаманд аст. Айнӣ ба гузаштаи дури халқи худ мурочиат карда, шароит ва замони ҳозираро дармадди назар дорад. Хучуми аҳдшиканонаи Германияи фашистӣ, қатли ом ва сӯхторҳои пурифати лашқариёни вай ба ваҳшонияти чингизиён, ки аз рӯи навиштаи муаррихи араб Ибн-ал-Асир, онҳо «зانون, мардон ва кӯдакони бераҳмона мекуштанд, шиками қонони ҳомиларо пора карда, кӯдакони ханӯз таваллуднашударо сармезаданд, ҳар чизе, ки ба назарашон нағз менамуд, месӯзониданд»¹, айниятӣ комил дошт. Аз тарафи дигар, дар солҳои ҷанг садҳо фарзандони баҳодури тоҷик бо шучоат ва мардонагии худ қаҳрамоноҳои Темурмаликро ба хотир меоварданд.

Пас, ҳам истилои пурфӯҷиани душмани ғаддор, ҳам муқобилати саҳти фарзандони бовафои халқ бар зидди вай айнан тақрор мешуд. Аммо С. Айнӣ саргузашти Темурмаликро дафъаи дуюм ба тарзи дигар ба қалам овард. Агар вай дар очерки «Тирози ҷаҳон» дар хусуси ҷангҳои ҷонсипоронаи Темурмалик аз рӯи навиштаҳои таърихнависон бо услуби илмию публицистӣ нисбатан оромона сухан ронда бошад, дар қиссаи «Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик» бо тапиши дил ва эҳтироси хурушон қаламкашӣ кардааст. Дар ин қисса воситаҳои забон ба замми вазифаи коммуникативӣ вазифаи эстетикиро низ адо намуда, барои ба вучуд овардани лавҳа ва образҳои бадеӣ хизмат кардаанд. Аз ин ҷост, ки очерки «Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик» аз очерки таърихӣ дида, ба асари муқаммалӣ бадеӣ бештар майлон дорад. Дар ин қисса тамоми воситаҳои забон то-

---

¹ Ниг.: Б. Ғафуров. Таърихи мухтасари халқи тоҷик. Сталин-обод, 1947, саҳ. 245.

беи услуби романтикӣ буда, бо мавзӯи асар ва мароми эҷодии нависанда мутобиқати комил доранд.

Дар асар гуруҳҳои мухталифи лексикӣ ба назар мерасанд. Як қисми калони онҳоро суханҳои дурушт ва таҳқирӣ ташкил менамоянд, ки истеъмоли онҳо ба тасвири ватанфурӯшии Султон Муҳаммади беҳамият ва вахшонияти чингизӣ золим марбут аст. Садриддин Айнӣ дар ин бобат камоли ҳунармандӣ зоҳир намуда, аз сарвати луғавии забони тоҷикӣ калимаву таъбирҳои сангин ва синашикофтارينро хоста ба кор бурдааст. Ин калимаҳо дар шароити махсуси услубӣ, дар алоқамандӣ бо калимаҳои атроф қувва ва таровати махсуси бадеӣ-эмоционали намоён намуда, дар талқини максими эҷодии нависанда, ки ҳувайдо кардани симои манфури душманони халқ аст, вазифаи басо барҷастаи услубиро ба ҳарч додаанд.

Нависанда дар бораи Муҳаммад Хоразмшоҳ бо надомат ва нафрати бепоён сухан меронад. Ӯ дар симои ин сарвари мамлакат шахси беномус ва сафилеро мебинад, ки барои ҳимояи ватан ва раияти худ, андаке ҳам бошад кӯшиш ва марди зоҳир намекунад. Аз ҳамин сабаб С. Айнӣ дар муваффақияти амалиёти истилогаронаи чингизӣ Муҳаммад Хоразмшоҳро гунаҳкори азим шуморида, бо саҳттарин суханҳо ӯро сарзаниш ва маломат мекунад. Чунончи, калима ва ибораҳои *худписанд, худбин, худсито, модарбахато, лофзан, тарсончак, мараз, беномус, беҳамият, вайрон, суханҳои мунофиқонаи аблаҳфиребона* ва ғайра хулқу атвор ва ҷиҳатҳои гуногуни амалиёти ӯро шарҳу эзоҳ додаанд. Нависанда бо таъбирҳои халқии *обрӯи худро барбод додан ва хандазор шудан* дар ҷанги муқобили Носир-халифа баръакси лофзаниҳояш тарсончаквор тарки ҳарб кардани Султон Муҳаммадро бо таҳқир таъкид карда бошад, бо ибораи *суханҳои мунофиқонаи авомфиребона* ба таърифи сохта фирефта шуда, кибру гурури зоҳир намудани вайро фoš кардааст. Инак, порчае, ки дар он мисоли охири истиеъмол шудааст:

Султон Муҳаммад аз таърифи дар ҳаққи Чингиз ва лашкариёни вай кардаи Маҳмуди Ялавоҷ саҳт ранҷида ба ӯ мегӯяд:

— Магар ту вусъати мамлакатаи ман ва қувваи аскарӣ маро намедонӣ, ки Чингизро дар пеши ман таъриф мекуни? Ӯро чӣ ҳад, ки маро фарзанди худ шумурдааст?

Махмуди Ялавоҷ тарсид ва бими он буд, ки Султон ўро қатл кунад ва аз хавфу бим ба хушомадгӯй даромада гуфт:

— Сипоҳи Чингизхон нисбат ба лашкари султони оламиён мисоли рушноии шамъ аст пеши нури хуршеди оламафруз ва ё монанди чехраи шамъ аст пеши шамонли руз...

Султон бо шунидани ин калимаҳои мунофиқонаи аблаҳфиребона аз Махмуди Ялавоҷ хурсанд шуд, аз ғазаб ҷуромад ва ҳатто ба вай инъоми махсусе ҳам кард¹.

Қисми дигари калима ва ибораҳои дурушту таҳқирӣ дар ҳаққи Чингиз ва лашкариёни ӯ кор фармуда шудаанд. Ин гуна калимаҳо ҳам дар нутқи тасвирии нависанда ва ҳам дар гуфтори персонажҳои мусбати асар дучор мешаванд. Вазифаи услубии чунин калимаҳо низ фош ва маҳкум намудани ваҳшонияти истилогарони муғул мебошад. Чунончи: **душмани ғаддори хунхор, саворони чингизии хунрез, панҷаҳои мурдор, ғазабӣ ваҳшиёна, дили пуркина** ва монанди инҳо.

Баробари калима ва ибораҳои таҳқирӣ номбаршуда, ки махсуси услуби китобӣ мебошанд, дар асар баъзе калимаю ибораҳои гуфтугӯй низ кор фармуда шудаанд, ки бо маъноҳои маҷозӣ ва обуранги бадеии худ барои хубтар талқин шудани мароми эҷодии нависанда кӯмак расонидаанд. Чунончи, **рехтан, гелидан, рондан, муғулкушӣ кардан, гӯшти одамхӯрӣ кардан** ва монанди инҳо.

Калимаи **рехтан** дар забони адабӣ нисбат ба ашъён бечон, аз қабилӣ санг, хок, ғалла ва ғайра дар ифодаи маъноӣ пош хӯрдан кор фармуда мешавад. С. Айнӣ дар як ҷо ин калимаро ба ҳамин маъноӣ маъмул ва муқаррариаш кор мефармояд. Аммо дар ду мавриди дигар ин калима нисбат ба одам истеъмом ёфтааст, ки дар ин маврид маъноӣ махсуси маҷозӣ гирифта, вазифаи муайяни услубиро адо кардааст. Дар мавриди якум вай ба маъноӣ якбора ва ногаҳонӣ омадани одами бисёре кор фармуда шудааст. Дар ин маънӣ калимаи **рехтан** муносибати манфии нависандаро нисбат ба предмет ва ҳодисаи тасвиршаванда ифода менамояд, ки моҳияти он чунин аст. Чингизӣёни ваҳшӣ монанди сангу кулӯх бе-

---

¹ С. Айнӣ. Қуллӣёт, ҷ. V, саҳ. 159. Дар мисолҳои дигари ин фасл, ки низ аз ҳамин ҷо гирифта шудаанд, дар қавсайн танҳо саҳифаи ҷилд нишон дода мешавад.

хисобанд, онҳо барои манфиати худ ба мурданашон нигоҳ накарда, ба сари мардуми осуда якбора ҳамла меоранд: «Вақте ки шабона муғулон ба сари аҳоли ба шаҳр ногаҳонӣ рехтанд, халқи ватандӯст, то ҷон деданд, чангида дар майдони мубориза кушта шуданд» (с. 186).

Дар мавриди дигар калимаи *рехтан* ба маънои гурӯҳ-гурӯҳ аз фароз поён шудани сару калла ва ҷасади инсонӣ кор фармуда шудааст. Дар ин маънӣ калимаи мазкур бо амалиёти сангрезии чингизиён ба даръё ва тайёр кардани роҳ бар зидди Темурмалик ва нафарони вай вобаста шуда омада, нобудшавии лашкариёни Чингизро аз тири темурмаликиён ба як тарзи муболиғавӣ, ки дар зимн тамасхур дорад, ифода кардааст: «Темурмаликиён бо ҳучумҳои пай дар пай сари сангрезони муғулро ба ҷои сангпораҳо дар об мерехтанд (с. 182).

Калимаи *ғелондан* дар забони зинда ғайр аз маънои машхураш ба сифати синонимии феъли *афтонидан* низ кор фармуда мешавад. С. Айнӣ чунин тобиши маъноии калимаи мазкурро дар тасвири ба замин яксон шудани душман аз тири қодирандози Темурмалик ба кор бурдааст: «Тирҳои ӯ... ба тӯдаи душманон парвозкунон ме-рафтанд ва ҳар тири ӯ одаме ё асперо ба замин ме-ғелонд» (с. 192).

Калимаи *ғиштиодамхӯрӣ* дар ифодаи ниҳояти ваҳшоният дар забони халқ маъмул аст. С. Айнӣ онро ба ҳамин маъно дар ҳаққи чингизиён ба кор бурда, ваҳшонияти онҳоро таъкид менамояд. Калимаи *рондан*, ки ба маънои пеш кардан нисбат ба предметҳои ғайришаҳс кор фармуда мешавад, ин хусусияти чингизиёнро равшантар ба ҷилва меорад: чингизиён, ки ҳисси одамии надоранд, асирони худро рама ва ё галавор берахмона пеш меронанд, ба онҳо мисли ҷӯпон ба молҳои худ муносибат мекунанд: «Савдогарон... мардумро ба таслим шудан даъват мекарданд, то ки чингизиёни дарранда бе ҳеҷ ҷангу ҷидол ғиштиодамхӯрӣ кунанд» (с. 184); «Саворони муғул бо шамшерҳои аз ғилоф кашида гурӯҳҳои сангқашонро меронданд» (с. 181).

Гурӯҳи дуҷуми лексикаи асарро калимаҳои китобии ботантана ва зариф ташкил медиҳанд. Хеле бисёр будани чунин воҳидҳои луғавӣ дар асар ба услуби умумии он — баёни романтикӣ ва тантанавии воқеаҳои тасвиршаванда алоқаманд аст. Тасвири аҳволи шафқатангези халқ, азамат ва қаҳрамоноҳои Темурмалик ва

чанговарони вай, тасвири муҳаббати баланд ва самимияти олии ин марди шучоъ ба ватан ва ҳамватанонаш тақозо кардаанд, ки нависанда суҳанҳои мутантан ва шоиронаи забонамонро бештар қор фармояд. С. Айнӣ ҳамчун донишманди беамсоли забони тоҷикӣ дар ин бобат ҳам заковат ва камоли ҳунармандӣ зоҳир намуда, аз сарвати луғавӣ калима ва ибораҳои хоста ба қор бурдааст, ки хеле шином ва ҳаяҷоновар буда, дар талқини мароми эҷодӣ ба беҳтарин тарзе хизмат кардаанд. Чунончи, *мумтоз, матонат, шабохун, ҷонқоҳ, гудохтан, ҳавлноқ, гунудан, маҳҷур, аламрасида, ҳиҷронзада* (дили ҳиҷронзада), *тирҳои ҷонфарсо, навҳаи ҷонқоҳи синахарош, сайҳаи ҷонқоҳ, парипайкарони хуршедталъат, маи аргувонӣ, ҳикояти пурваҳшоният, нигоҳи пурҳасрат, оҳи ҷонқоҳ, қаҳрамони пуртавон, мусибати ҷонгудоз, муҷассамаи шучоат* ва боз даҳҳо калимаву ибораҳои дигар ба ҳамин гурӯҳ мансубанд.

Калима ва ибораҳои мазкур вобаста ба тасвири воқеаҳои ҳузновар ё мӯхташам дар мавриди алоҳида хусусияти экспрессивӣ зоҳир намуда, яққоя бо ҳодисаҳои дигари услубӣ оҳанги бошукӯҳ ва тантанавии забони услубӣ асарро ташкил кардаанд. Маҳорати Садрриддин Айнӣ дар ин бобат иборат аз он аст, ки ӯ ҳар як калимаро дар қон муносиб, ба тарзе, ки табдили он бо наздиктарин шакли ҳаммаънояш мазнунро ҳалалдор мекунад, ба қор бурда, ҳаман онҳоро бо рӯи романтикии асар созиш ва мутобиқ кунонидааст. Барои мисол калима ва ибораҳои *лавҳаи ҷонқоҳи синахарош, сайҳаи ҷонқоҳ, дили ҳиҷронзада, мусибати ҷонгудоз, фоҷиагоҳ, манзараи даҳшатсамар, дили аламманзилро* аз назар мегузаронем.

Вазифаи услубии ин калимаҳо дар ибораҳои *лавҳаи ҷонқоҳи синахарош, сайҳаи ҷонқоҳ, дили ҳиҷронзада, мусибати ҷонгудоз* асосан як хел мебошад. Нависанда бо роҳи дар мавридҳои муносиб вобаста ба инкишофи ҳалқҳои сюжети асар ба қор бурдани онҳо мусибатҳои ба сари ҳалқ овардаи чингизӣро дар ғояти таъсирбахшӣ тасвир намуда, нафрати хонандаро ба истилогарони ваҳшӣ даҳчанд мекунад. Ин хусусияти калимаҳои мазкур дар матн, дар шароити муайяни услубӣ, барҷаста ба назар мерасад:

«Аммо як манораи шикаста ва баъзе порчаҳои як бинои маданӣ, ки қувва ва яроқи чингизӣни ваҳшӣ барои тамоман нест кардани онҳо кифоя накарда буд, ба-

рои маълум кардани ҳақиқати аҳвол ва забони ҳол ба гӯши ҳуши Темурмалик ин байтҳои Хоконии шеврони-ро бо навҳаи ҷонкоҳи синахарош суруданд» (с. 193); «Вақте ки рафиқи нави Темурмалик он манзараи даҳшатсамараро дид, сайҳаи ҷонкоҳе кашида бар рӯй афтод ва хомӯш шуд (с. 200). Ман мехоҳам, ки як миқдори он чизро бо худ гирам, ки агар дар ғарибӣ афтам, вай барои мани аз ватан дурафтода тасаллои дили ҳичронзада мешавад» (с. 188); «Дар вақте ки мо ба ин мусибати ҷонгудоз сабр мекунем, дар сӯроғи боқимондагони худ рафтани ту ба шаъни ту муносиб нест» (с. 188).

Воҳидҳои луғавии *фоҷиагоҳ*, *аламманзил*, *даҳшатсамара* дар қолиби умумии калимасозии забони тоҷикӣ эҷод шудаанд. Калимаҳои мавҷудаи забонамон барои ифодаи маънои дилхоҳ нависандаро қаноат кунонида натавонистаанд. Бинобар ин, *ӯ* дар асоси қоидаи маъмул калимаҳои нав сохтааст. Аҳамияти калимаҳои, ки С. Айнӣ сохтааст, на фақат дар он аст, ки ба воситаи онҳо мақсади худро ба тарзи дилхоҳ равшану барҷаста ифода мекунад, балки дар он ҳам мебошад, ки ба захираи луғавии забони мо дохил шуда, онро такмил додаанд.

Калимаи *фоҷиа*, чунон ки маълум аст, ҳамчун исми маънӣ дар ифодаи даҳшатҳои алоҳида ва ё марғи муфочоти ҷудогона кор фармуда мешавад. С. Айнӣ ба ин калима суффикси исмсози «гоҳ»-ро илова намуда, исме сохтааст, ки баробари масоҳату макон, то андозае зиёдатии предмет ва ҳодисаро низ ифода менамояд, яъне акнун на даҳшату кӯшиши алоҳида, балки даҳшат ва қатли оми зиёде баён меёбад, ки дар майдони васеъ воқеъ гардидааст: чингизиён бо қатли ом ва сӯхтори бераҳмона шаҳри Хоразмро дар ҳақиқат ба манзили даҳшату фоҷиа табдил дода буданд. Ин аст, ки калимаи «фоҷиагоҳ» дар ифодаи маънии мазкур хеле муносиб офарида шудааст: «Темурмалик дигар тоқати дидани ин фоҷиагоҳ надошт» (с. 197).

Соҳти морфологӣ калимаҳои мураккаби *даҳшатсамара* ва *аламманзил* низ қолиби диққат аст. Нависанда дар асоси ба ҳам пайвастании ду исми маънӣ аз рӯи қолаби машҳур сифатҳои наво сохтааст, ки доро буданро ба аломате ба тарзи рехтаву бадеӣ ифода менамоянд. Дар ин сифатҳои исмҳои якум тобеи исми дуҷум буда, муайянкунандаи онҳо ба шумор мераванд: *манзили*

алам, самарии даҳшат. Қалимаи даҳшатсамара муйян-кунандаи исми манзара шуда омада, нишон додааст, ки натиҷаи манзарае, ки чингизиёни ваҳшӣ ба вучуд овардаанд, дар ҳақиқат иборат аз фоҷиаву даҳшат аст. Вақте ки рафиқи нави Темурмалик ин манзараи даҳшатсамараро дид, сайҳаи ҷонкоҳе кашида бар рӯ афтод ва хо-мӯш шуд (с. 197). Қалимаи аламманзил мақсади нависандаро, ки иборат аз тасвири ниҳоятӣ мутаассирии Темурмалик аз ноомади қор аст, ихчам ва барҷаста ифода кардааст: *У* дар ҳолате, ки ду дидааш бо оташи ғазаб шӯълавар шуда буд, ба сӯи пойтахти Хоразм... равон шуд, ки шояд аз он ҷо барои дили аламманзили худ тасаллое ёбад (с. 197).

Иборати *парипайкарони хуршедталъат* ва *маи арғувонӣ* дар тасвири тарзи маишати Султон Муҳаммад қор фармуда шудаанд. С. Айни бо ёрии онҳо дар айни шиддати ҷанг ба ҷои муҳофизати мамлакат машғули айшу ишрат шудани Султон Муҳаммадро бо тақаллуф таъкид менамояд. Аз ин ҷост, ки оҳанги риторикӣ ибораҳои мазкур бо тасвири умумии воқеа услубан мутобиқат намуда, барои хубтар ҷилвагар шудани симои маишури Султон Муҳаммади ватанфурӯш хизмати муайяни услубиро адо кардаанд: «Вақте ки *ӯ* (Султон Муҳаммад — Р. Ғ.) ба Нишопур расид, як моҳ дар он ҷо таваққуф карда, бо парипайкарони хуршедталъат маи арғувонӣ нӯшида, бо нишоту қомронӣ умр ба сар бурд (с. 160).

Ба ин тариқа, калимаҳои китобии ботантана, зариф ва шоирона ҳама бо услуби романтикӣ асар пурра мутобиқат намуда, кӯмак кардаанд, ки нависанда мароми эҷодии худро то ҳадди имкон равшан, барҷаста ва таъсирбахш илқо намояд. Аз тарафи дигар, онҳо забондонӣ ва хунарнамоии устод Айниро дар бобати муносиб қор фармудани унсурҳои гуногуни сарвати луғавии забонамон низ нишон медиҳанд.

Дар очерки «...Темурмалик» калимаҳои кӯҳнашуда ва таъриҳӣ низ бисёр қор фармуда шудаанд. Истеъмоли чунин воҳидҳои луғавӣ ҳамоно ба услуби асар ва тасвири воқеаҳои таъриҳӣ алоқаманд аст. Қалимаҳои кӯҳнашуда ва таъриҳӣ очеркро ба ду гурӯҳи қалон тақсим намудан мумкин аст.

Гурӯҳи якумро терминҳои ҳарбӣ, маъмурӣ ва номи андозҳои ҳукумати ташкил менамоянд. Вазифаи услубӣ чунин калимаҳо ба вучуд овардани обуранг ва фо-

ни таърихист. Чунончи: *найза, табарзин, гурз, камон, манҷаниқ, сӯфор, чархи нафтандоз, зиреҳ, чоройна, хӯд, сарҳанг, уиру хироҷ, боҷ, закот, сикка задан* ва амсоли инҳо.

Баъзе аз калимаҳои таърихӣ бо амалиёти ҷангии Темурмалик алоқаманд омада, қувваи азими ҷисмонӣ ва заковати лашкаркашии ӯро таъкид кардаанд. Чунончи, калимаҳои *қодирандоз* ва *қадарандоз*. Ҳар ду калимаи мазкур дар маънои таърихӣ бо силоҳи ҷангии қадим — камон алоқаманданд: ҳар ҷанговареро, ки саҳттарини камонҳоро кашида тавонад, «қодирандоз» ва тираш ҳеч хато нахӯрад, «қадарандоз» мегуфтанд. С. Айнӣ маънии калимаҳои мазкурро аввал ба ҳамин тарз шарҳ дода, баъд дар ҳаққи Темурмалик чунин менависад: «Темурмалик ҳам қодирандоз ва ҳам қадарандоз буд» (с. 174).

Гуруҳи дуюмро калимаҳои соф архаистӣ ташкил менамояд. Масалан, *танзим, тохт овардан, қасим* (шарик), *навҳа, сайҳа, ҳаводис, навоиб* ва монанди инҳо. Як қисми чунин калимаҳо дар сухани тасвирии нависанда, қисми дигарашон дар порчаҳои, ки аз китобҳои таърихӣ иқтибос шудаанд, кор фармуда шудаанд. Истиноди маъхазҳои таърихӣ ҳақиқати таърихии воқеаи тасвиравандаро таъкид менамояд.

Баъзе аз калимаҳои кӯҳнашуда дар характеристикаи нутқи персонажҳо истеъмол шудаанд. Чунончи, *зиллуллоҳ, қавводагӣ, танзим* ва мисли инҳо. Нависанда, калимаи *зиллуллоҳро* дар сухани иқтибосии Султон Муҳаммад зикр намуда, ба балои мағрурӣ ва такаббур гирифтдор шудани ӯро таъкид менамояд. Калимаҳои *қавводагӣ* ва *танзим* дар нутқи вазири Султон Муҳаммад барои стилизацияи таърихӣ оварда шудаанд. Дар сухани вазир дар қатори ин калимаҳо шакли пурраи масдар низ зикр ёфтааст, ки бо услуби умумии порча мутобиқат дорад.

«*Ў* (Султон Муҳаммад — Р. Ғ.) дар ҷанги аввал, ки бар қарохитойён бо ёрии Кучлукхон ғалаба кард, ҳаман муваффақиятро аз иқтидори шахсии худ дониста, фармуд, ки дар хутба ва фатҳнома номи ӯро бо калимаҳои «Санҷар, Искандари сонӣ, зиллуллоҳ» (соия худо) ёд кунанд» (с. 158)... Ман вазифаи қавводагӣ (даллагӣ) ва дар тартиб додани маҷлисҳои базму тараб, чунон машғулам, ки ба танзими аслиҳаи мардонагӣ пардохтан наметавонам (с. 203).

Дар асар хелҳои гуногуни воҳидҳои фразеологӣ кор фармуда шудаанд. Бо ёрии чунин воситаҳои тайёр ва рехтаи забон, устод Айни, аз як тараф, такрори суҳанҳои якхела худдорӣ карда бошад, аз тарафи дигар, фасоҳат ва муассирии забони асарашро боло бардошта, ба предмет ва ҳодисаи тасвиршаванда характеристикаи равшантаре додааст. Дар очерк фразеологизмҳои китобии анъанавӣ аз ҳама бештар дучор мешаванд, ки ин ҳодиса ҳамоно аз талаби услуби романтикии асар ба миён меояд. Аз ин ҷост, ки ибораҳои фразеологӣ, ҳамчун муродифи калимаҳои алоҳида ва ибораҳои озоди синтаксисӣ, бо услуби умумии асар комилан созиш намуда, якҷоя бо калимаҳои китобии ботантана ва зариф барои равшан ифода ёфтани хиёнати Султон Муҳаммади ватанфурӯш, амалиёти харобиовари чингизӣ ва тасвири ҳаққонии шукӯҳу азамати Темурмалик ва лашкариёни ӯ дар муборизаи зидди душманони гаддор ба нависанда имконияти хеле хуб додаанд.

Ибораҳои фразеологие, ки дар ҳаққи Султон Муҳаммад кор фармуда шудаанд, аз ҷиҳати тезтундии маъно ва доро будан ба қувваи баланди фошкунӣ хеле ҷолиби диққатанд. Нависанда дар кор фармудани чунин воситаҳои суҳан ҳам ба забони адабиёти классикӣ ва забони зинда муроҷиат намуда, ибораҳоеро хоста кор фармудааст, ки нешдор ва сангин мебошанд. Чунончи, *хонашеру майдонғариб, обрӯи худро барбод додан, расво шудан, хандазор шудан, доди айшу ишратро додан* ва монанди инҳо.

Устод Айни бо мақоли «хонашеру майдонғариб» ба Султон Муҳаммад характеристикаи яклухти бадеӣ дода, қайд кардааст, ки ӯ танҳо дар суҳан қаҳрамон аст, аммо дар амал марди ниҳоят тарсончак ва ғариби беҳамият мебошад. Ибораҳои *расво шудан, хандазор шудан, обрӯи худро барбод додан* ин маъниро тақвият дода, дар натиҷаи чунин рафтори ношоам аз ҳад зиёд беобрӯ ва шармсор гаштани ин ватанфурӯшро ҷамъбаст кардаанд:

«Султон Муҳаммад ҳамеша монанди як мағрури худписанд лоф аз шуҷоат ва қаҳрамонӣ мезад. Аммо мо агар шуҷоати шахсии ӯро бо мақоли тоҷикӣ ифода кунем, ӯ «хонашери майдонғариб буд» (с. 160); «Аммо дар вақте ки султон бо вучуди он лофҳо ва дӯғҳо ба муқобили халифа коре карда натавониста, бе ҷангу ҷидол аз Хулвон баргашт, дар пеши мардум *обрӯи ҳарбии худро бар-*

«бод дода хандазор шуд» (с. 157); Қатли ин одами маш-
хури рӯхонӣ... дар пеши... аҳоли ўро ба модарбахатой
машхур карда расво намуд» (с. 150).

Равшан аст, ки ба ҷои ин воҳидҳои фразеологӣ кор
фармуда шудани муродифҳои лексиконашон ҷиҳати экс-
прессивии нутқро суст мекунад. Дар мисоли овардашуда
аҳамияти «хандазор шудан»-ро ба таври алоҳида бояд
қайд намуд. Калимаи «хандазор»-и ин таъбир аз ҷиҳати
сохти морфологӣ дар назари аввал берун аз қоида на-
мояд ҳам (аз рӯи қоидаи маъмули исмсозӣ суффикси
«зор» бо исмҳои зот омада, ба онҳо маънои фаровонӣ
медихад, монанди *лолазор*), аммо услубан хеле муво-
фиқ аст: *хандазор* дар ин ибора ба макони ханда табдил
ёфтани фоилро дар ниҳояти мўҷазӣ ва таъсирбахшӣ ифо-
да кардааст. Халқ ин калимаро дар ифодаи ҳамин маънӣ
эҷод кардааст ва С. Айний ҳам онро ба ҳамин маънои
халқнаш дар мавқеи муносиби услубӣ устокорона ба кор
бурдааст.

Нависанда бо иборати «доди айшу шодмониро додан»
ва «ба дасти тақдир супоридан» ду ҷиҳати амалиёти зид-
дихалқии Султон Муҳаммадро сарзаниш менамояд. Таъ-
бири «дод додан», чунон ки маълум аст, вобаста ба мав-
риди сухан пурқунандаи бевосита гирифта, дар иҷрон
амали ба он гузаранда камоли рағбат, ҳунармандӣ ва ис-
теъдод зоҳир намудани фоилро ифода менамояд. Монан-
ди *доди суханро додан*, *доди қаҳрамониро додан* ва ғай-
ра. С. Айний ин ибораро бо пурқунандаи *айшу шодмонӣ*
дар як таркиб кор фармуда, бо надомат қайд кардааст,
ки Султон Муҳаммад дар айни шиддати ҷанг, ба ҷои он
ки бар зидди душмани хунхор лашкар кашад ва мамла-
катро аз харобӣ, халқро аз қатли ом наҷот диҳад, бо иш-
тиёқи тамои машғули айшу ишрат гаштааст. Ин аст, ки
иборати фразеологӣ «доди айшу шодмониро додан» дар
ин маврид барои қушодани симои ин персонажи манфӣ
беҳтарин сухани фошқунанда ба шумор меравад: «Дар
роҳе, ки ӯ (Султон Муҳаммад — Р. Ғ.) ба мудофияи мам-
лакат мерафт, дар ҳеҷ манзил бе нишоту комронӣ ором
намегирифт. Дар манзилҳои фараҳфазо бошад, чандин
рӯз монда, доди айшу шодмониро медод» (с. 160).

Иборати «ба дасти тақдир супурда шудан» ин маъни-
ро боз ҳам равшантар карда, характеристикаи разолат
ва номардии султонро пурра ва сарзаниши онро бештар
намудааст: подшоҳи хиёнаткор ҷони худро халос карда,
мардумро ба ҳоли худ меғузорад, ки дар зери суми ас-

пон ва тири ҷонкоҳи душман яксара нобуд мешаванд: «Аҳолии он ҷо ҳам монанди дигар ҷойҳои мамлақати султон ба дасти тақдир супурда шуда буданд» (с. 170).

Аз таъбироти фразеологии дар ҳаққи ҷингизийён кор фармудаи нависанда вазифаи услубии се ибораи зеринро шарҳ додан кифоя аст: *меҳмони ноҳонда, аз дами теғи бедареғ гузаронидан, аз дами теғ ва неши тир гузаронидан.*

Маънои ибораи якум маъмул аст. Вай дар услуби гуфтугӯ дар ҳаққи шахсе кор фармуда мешавад, ки омадани ба ҷое мутлақо ғайри хоҳиши бошандагон он мавзӯе мебошад. Нависанда ин ибораро ба ин маънӣ дар ҳаққи ҷингизийён ба кор бурда, таъкид кардааст, ки погузоштани онҳо ба сарзамини тоҷикон тамоман берун аз хоҳиш буда, мардум аз дидори онҳо ҳазар доранд. Бинобар ин халқ ин «меҳмон»-ро бо борони сангу тир истиқбол мегирад: «Аҳолии шаҳр... «меҳмонони ноҳонда»-ро аз болои девори қалъа бо тирҳои паррони камон ва сангҳои манҷаниқ ва ҷархҳои сангпаррои пешвоз гирифтаанд» (с. 183).

Ибораҳои «аз дами теғи бедареғ гузаронидан» ва «аз дами теғ ва неши тир гузаронидан» аз ҷиҳати маъно ва адои вазифаи услубӣ ҳамвазифа мебошанд. Нависанда бо ёрии онҳо амалиёти қатли оми ҷингизийёро равшан ва барҷаста ифода кардааст. Манбаи ҳарду ибораи мазкур услуби риторикӣ нутқи китобист. Аммо устод Айнӣ ба мақсади афзудани маънои ин ибора ба таркиби он калимаҳои нав дохил кардааст: дар варианти «аз дами теғи бедареғ гузаронидан» калимаи бедареғ илова шудааст, ки хеле бамаврид аст. Вай, аз як тараф, бо калимаи теғ ҳамҷофия шуда оҳангнокии суҳанро зиёд карда бошад, аз тарафи дигар, бо ифодаи маънои беамон мундариҷаи ибораро тақмил додааст.

Дар варианти дуюм ба таркиби ибора илова шудани «пешу тир» низ бо мақсади услубии муаллиф алоқаманд аст. Нависанда бо кор фармудани мафҳуми дуюм дар куштори мардум ба зами теғ истифода шудани снлоҳи тирандозиро низ зикр намуда, ҷиҳати муболиғавии ибораро зиёд мекунад, то ки ваҳшонияти ҷингизийёро, то мумкин аст, пурратар инъикос намояд. Пас, тағйири шакли ибораҳои машҳури фразеологӣ ҳодисаи услубист, ки аз тақозои мароми эҷодии С. Айнӣ ба миён омадааст. Ин хусусияти ибораҳои мазкур дар матн равшан зоҳир шудааст:

«Улоқ-нуён бархилофи умеди Ялангу-малик ва ваъдаи худ дар навбати аввал ўро бо тамоми кӯдаконаш аз *дами теғ ва неши тир гузаронид*» (с. 175); «Чингизиёни ваҳшӣ баъд аз тороҷ шаҳро сӯхта ва вайрон карда ба замин яксон намуданд; аз байни аҳолии «амондода» аз шаҳр баровардашуда ҳунармандон ва ҷавонроҷро ҷудо карда, боқимондаҳоро аз зану мард ва бемору пир то бачагони ширхор аз *дами теғи бедареғи худ гузарониданд*» (с. 186).

Ибораҳои фразеологие, ки дар тасвири образи Темурмаликиён қор фармуда шудаанд, дар асар миқдоран маҳдуд мебошанд. С. Айнӣ қаҳрамонӣ ва қордонӣ беназири Темурмаликро бо қалимаҳои умумистеъмолии алоҳида ва сифатҳои олий, аз қабилӣ *саринженер, сарлашқари донишманд, адмиралӣ худрас, қаҳрамони пуртавон, шери далер* ва амсоли инҳо дар мавридҳои муносиб таъкид ва тавсиф намуда, дар баробари ин барои боз ҳам равшантар нишон додани ҷасорат ва мардонагии ў ибораҳои поэтикӣ фразеологӣ, афоризмҳо ва порчаҳои алоҳидаи шеърӣ низ ба қор бурдааст, ки ба вазифаи услубии қалмаву ибораҳои мазкур қомилан созиш намуда, дар талқини мароми эҷодӣ ёрии бузург расонидаанд.

Қисми асосии воҳидҳои фразеологие дар ҳаққи Темурмалик ва аскарӣҳои ў қор фармудашударо фразеологизмҳои ташкил менамоянд, ки мафҳумҳои далерӣ ва қаҳрамониро ифода менамоянд. Чунинки, *то дар бадан ҷон доштан, то аз ҷон рамақе доштан, ҷон ба назар нанамуда* ва монанди инҳо, ки то охири имконият қанғидани темурмаликиёро ифода намуда, дар роҳи ҳимояи ватан ҷонбозиҳо зоҳир қардани онҳоро таъкид намудаанд: «Лекин вичдони ватандӯстӣ ўро (Темурмаликро — Р. Ғ.) маҷбур мекард, ки то дар бадан ҷон ва аз ҷон рамақе дорад, вазифаи аз тарафи ватан ба гарданаши гузошташударо адо намояд, то ки дар пеши модари азиз — ватан ҳоин ва оқиб модар ба шумор наравад» (с. 170).

Ибораҳои фразеологӣ дар тасвири қорнамоиҳои Темурмалик аз ҳарду манбаи асосӣ: услуби гуфтугӯӣ ва китобӣ истифода шудаанд. Унсурҳои китобӣ бештар бо оҳанги тантанавии нутқ мутобиқат намуда, дар тасвири бошукӯҳи ҳодисаҳо нигаронида шудаанд. Масалан, *кафи афсӯс ба ҳам судан*. Нависанда доми занҷири душманро бо як зарбаи барқии табарзин пора намудани Темурмаликро тасвир намуда, барои нишон додани ҳайрати душман аз шучоати қаҳрамони халқи тоҷик ибораи маз-

курро кор фармуда, чумлаи зеринро тартиб додааст: «Аммо маълум нашуд, ки онҳо ин кори муъҷизавори баҳодури номдорро бо қарсақзаниҳо таҳсин мекарданд, ё ин ки ба сабаби аз доми занҷирашон частани ин шери далер *кафи афсӯс ба ҳам месуданд*» (с. 191).

Унсурҳои гуфтугӯӣ барои афзудани қувваи ҳаҷвии сухан лозим шудаанд. Барои мисол иборани *корро якрӯя карданро* гирифтани мумкин аст. Нависанда дар тасвири як лаҳзаи муғулкушии Темурмалик калимаи «якрӯяи» ин ибораро бо калимаи «дурӯя» ҳамоҳанг намуда, чумлае сохтааст, ки мазмуни ҳаҷв ва ришхандро нисбат ба душмани забункуш равшан ифода кардааст: «Шамшеру дурӯя кори муғулро якрӯя кардан гирифт» (с. 167).

Устод Айнӣ аз афоризмҳои марбут ба мавзӯи ҷанг байти машҳури Саъдии Шерозиро дар хусуси муттаҳидии лашкар иқтибос кардааст, ки аҳамияти он дар талқини бо иттифоқ ҷанг кардани армия бар зидди истилогарои пайдор аст. Нависанда бо кор фармудани ин афоризм таъкид менамояд, ки яке аз сабабҳои муваффақияти темурмаликиён дар иттифоқ ва аз як гиребон сар баровардани лашкар мебошад, ки сипаҳсолори дурандеш армияи худро дар ин рӯҳ тарбия намудааст. С. Айнӣ дар ин хусус навиштааст.

Темурмалик дар рӯзхое, ки дар сохтани қалъа ва киштиҳо машғули мекард, барои расонидани ҷавонони ҷанговар ҳам тайёри меид. У дар интиҳоб ва расонидани ҷавонони ҷанговар ин байтро барои худ дастур кард:

Парокандалашкар наёяд ба кор,
Дусад марди ҷангӣ беҳ аз сад ҳазор.

Устод Айнӣ баробари истифодаи ҳикматҳои классикони адабиётамон дар мавридҳои зарурӣ худ низ баъзе афоризмҳои пурмазмун гуфтааст. Таҷрибаи чандинсолаи зиндагӣ, донишони фалсафии ҳаёт, ошноӣ бо сарвати ҳикматҳои мутафаккирони гузашта имкон додаанд, ки устод дар мавзӯҳои гуногун, аз ҷумла дар мавзӯи қаҳрамонӣ ва дифои Ватан, афоризмҳои олиҷаноб офарад. Аҳамияти ин афоризмҳо дар асар на фақат дар он аст, ки бо ёрии онҳо ҷасорат ва ватанпарварии персонажҳо барҷаста ифода шудаанд, балки дар он ҳам мебошад, ки дар солҳои ҷанги луршиддати муқобили фашизм ба одамони советӣ илҳом бахшида, онҳоро дар муборизаи зидди душмани хунхор рӯҳбаланд кардаанд. С. Айнӣ ҳам дар эҷоди чунин афоризмҳо маҳз ҳамин нуктаро дар на-

зар доштааст ва дар ин бобат тири нияти ӯ бехато ба нишон расидааст.

Холо барои исботи ин гуфтаҳо ду мисол меорем, ки ҳарду ба масъалаи ҳифзи шараф ва некномӣ алоқаманд мебошад. Нависандаи мутафаккир дар ин бобат анъанани классикони адабиётамонро идома дода, ба чунин хулосаи ҳаққонӣ меояд, ки мурдани баномусона аз зиндагонии сарпастана авлотар аст. Темурмалик дар ду мавриди ниҳоят ғуртаҳлука аз мазмуни ин панд рӯҳ ва мадори тоза гирифта, қаҳрамонии беамсол зоҳир менамояд. Мавриди якум расидани хабари рӯ овардани душмани хунхори пурзӯр ба сӯи Хучанд мебошад. Темурмалик бо шунидани ин хабар ба талваса ва изтироб намеафтад, балки мазмуни он афоризмро ғирди забон карда, бар зидди душман тамоман оромона тайёрӣ мебинад. С. Айни қаҳрамони худро васфкунон дар ин хусус мегӯяд: «Ӯ (Темурмалик — Р. Ғ.) ин нуктаро ба хубӣ медонист, ки агар аз даст рафта поймоли суми аспони душман шавад, ӯ зинда намемонад ва агар зинда монад ҳам, бономусона ва қаҳрамонона дар сафи ҷанги мудофияи ватан кушта шудан ҳазор бор аз он гуна зиндагонии сарпастана, асирона ва баномусона беҳтар аст» (с. 170).

Мавриди дуюм чунин аст: Темурмалик ва лашкариёни у дар дашти сӯхтае бо душман рӯ ба рӯ мешаванд, ки қувваи вай назар ба қувваи онҳо ҷандин баробар афзунтар аст. Аммо онҳо ин ҷо ҳам рӯҳафтада намешаванд, баръакс мазмуни афоризми номбаршударо ҳама якбора бо шеър ифода намуда, ҷанги ғолибонаи майдонӣ мекушанд. Инак, ду байти намунавӣ аз он шеър, ки аз оғоз то анҷом бо ғояи олии қаҳрамонӣ ва ватанпарварӣ саршор аст:

...Ба номи некӯ кушта гаштан ба ҷанг
Беҳ аз зиндагонии бо айбу нанг!
Муҳаннас набошему нокас наем!
Ғар аз марг тарсем, мо кас наем!

Очерк бо байте поён меёбад, ки дорони мундариҷаи олии ватанпарварона аст. Ин байти дар коғазпорае навишташуда, ки ҳамроҳи як каф хок аз миёнбанди Темурмалик пайдо мешавад, беҳтарини ватанпарварон будани ин марди шучоъро собит намуда, дар хонандан худ як ҷаҳон таассуроти фаромӯшношуданӣ боқӣ мегузорад.

«Дар миёнбанди Темурмалик халтачае ёфтанд, ки дар вай як каф хок ва як парча коғази хатнок буд. Хатро

хонда диданд, ки дар он чо чунин навишта шуда буд:
«Эй он ки мурдаи ман ба дастат меафтад, агар некхохи
одамон ва ватандӯст бошӣ, маро бо ин як каф хок гӯрон,
ки ин ёдгори ватани азизи ман аст!

Дар охири хат ин байт ҳам буд:

Атри кафан зи хоки ватан кардам орзу,
Во ҳасрати, ки мебарам ин орзу ба хок!»

Баденият ва образнокӣ забони очерки «...Темурмалик» танҳо ба лексика ва фразеология вобаста нест, онҳо танҳо як қузъи услуби умумии асарро ташкил мекунад. Нависанда барои зинда, ҷозиб ва бадеӣ тасвир намудани ҳодиса ва воқиаҳо аз имкониятҳои услубии шаклҳои грамматикӣ, воситаҳои тасвири бадеӣ ва монанди инҳо низ бо маҳорати баланд истифода кардааст. Аз хусусияти услубии воситаҳои грамматикӣ се ҳодисаеро, ки С. Айнӣ ба онҳо диққати махсус додааст, қайд намудан кифоя аст.

Ҳодисаи якум такроран зикр ёфтани баъзе шакл ва воситаҳои грамматикиро дар бар мегирад. Дар грамматика ҳар як шакл ва воситаҳои грамматика вазифаи муайянеро адо мекунад, бинобар ин такрори айни як шакл ва воситаи грамматикӣ такрори вазифа ва маъно мешавад, ки грамматика онро наменпарварад. Аммо ин ҳодиса барои услубшиносӣ аз ҷумлаи ҳодисаҳои бисёр муҳим ва ҷолиби диққат ба шумор меравад. Услубшиносӣ, ки бо муайян намудани фарқҳои сахлу андаки воситаҳои забонӣ сарукор дорад, масъалаи такрорро вобаста ба зоҳиршавии тобишҳои маъноӣ ва хусусияти экспрессивӣ аз назар гузаронида, ҳодисаҳоеро, ки ба ин талабот ҷавоб дода метавонанд, қабул ва он ҳодисаҳоеро, ки мутобиқи ин талабот нестанд, рад мекунад. Такрорҳое, ки дар асарҳои устод Айнӣ дучор мешаванд, ҳама бамаврид буда, бо хусусиятҳои махсуси услубии худ фарқ карда менстанд. Инро мо дар мисолҳои очерки «...Темурмалик» исбот намуда метавонем.

Дар ин асар ба масъалаи такрори суффикси чамъбандии исмҳо аҳамияти махсус дода шудааст. С Айнӣ ҳангоми дар таркиби аъзоҳои ҷидаи ҷумла омадани исмҳо ҳар яки онҳоро дар шакли чамъ кор мефармояд, ки дар натиҷа нутқ як навъ савти тантанавӣ гирифта, ба ҳиссиёти хонанда бештар таъсир мекунад. Аз тарафи дигар, бо ин восита бисёрии миқдори предмет махсус таъкид карда мешавад. Чунончи, дар ин мисол: «Темурмалик

дигар тоқати дидани ин фоҷиагоҳ надошт ва дастҳои худро дар пеши чашм кашида ба шаҳр рафт. Аммо аз он шаҳри азиме, ки вайро чандин моҳ пеш аз ин дида буд, нишонае наменамуд: қасрҳо, кӯшкҳо, кохҳо, саройҳо, корвонсаройҳо, растаҳо, бозорҳо, тимҳо, мадрасаҳо, китобхонаҳо, манораҳо, масҷидҳо — ҳама ва ҳама сӯхта хокистар гардида буданд» (с. 197).

Ҳодисаи дуюми грамматикӣ ба хабарҳои ҷидае, ки воқеаҳои мунтазам ва пай дар пай аз як ҳол ба ҳоли дигар гузарандаро ифода мекунанд, алоқа дорад. Ваҳшонияти беамсоли лашкари Чингиз ва муборизаи пуршиддати темурмаликиён ба муқобили онҳо, ки ҳама аз ҳодисаҳои фоҷиавии ивазшаванда иборатанд, ба тарзи хеле фаровон кор фармуда шудани хабарҳои ҷидаро тақозо кардаанд. Дар ин маврид хабарҳои ҷида дар баробари иҷрои вазифаи грамматикӣ як навъ хусусияти экспрессивӣ низ зоҳир намуда бо савти тантанавии худ оҳанги ҷумларо хеле ҷиддӣ ва таъсиргузорин онро дуболо кардаанд. Барои тасдиқи матлаб ин мисолро меорем: «У (Темурмалик — Р. Ғ.) бо ҳамлаҳои паёпай чингизиёнро *сар мезад, даст мебурид, по мешикаст ва сина ме-дарид*» (с. 194).

Ҳодисаи сеюм ба масъалаи ҷида шуда омадани ҷумлаҳои пайрави сабаб дахл дорад. Дар чунин ҳели ҷумлаҳои мураккаби тобен сертаркиба сарҷумла одатан дар аввал омада, аз содир шудани воқеа ё ҳодисае хабар медиҳад ва ҷумлаҳои пайрав пас аз он ҷида шуда, ин мазмунро батафсил шарҳу эзоҳ медиҳанд. Ин қабил ҷумлаҳои мураккаби тобег бештар дар тасвири бадеӣ истисмо меёбанд. Интонацияи пайвастанандае, ки байни ҷумлаҳои пайрави онҳо кор фармуда мешавад, аз ҷиқати такрори ритмии худ дар нутқ як навъ савти таъсирбахшero ба вучуд меорад. Устод Айнӣ ҳамчун донандаи нозуқиҳои забон ин хусусияти ҷумлаҳои пайрави ҷидаи сабабро пурра ба назар гирифта, онҳоро асосан дар тасвири ҳодисаҳои пуршиддат ва бошукӯҳ ба кор бурдааст. Чунончи:

«Декин тақдири Хуҷанд ва аҳолии он аз тақдири Баноқат ва аҳолии вай беҳтар нашуд: чингизиёни ваҳшӣ баъд аз тороҷ шаҳро сӯхта ва вайрон карда, ба замин яксон намуданд; аз байни аҳолии «амондода» аз шаҳр баровардашуда хунармандон ва ҷавононро ҷудо карда, боқимондаҳоро аз зану мард ва бемору пир то бачагони ширхор аз дами теги бедареги худ гузарониданд» (с.

186); «Дар ҳар кадоми ин ҷанғо қувваи Темурмалик кам шудан гирифт: ҷанговарон кушта ва хаста мешуданд, камонҳо шикаста зехҳо канда шуда дами шамшер ва табарзинҳо баргашта ва сипарҳо дарида мерафтанд» (с. 193).

Истеъмоли баъзе хелҳои санъатҳои маънавию лафзӣ ва дигар воситаҳои бадеӣ низ, ҳамчун ҳодисаҳои дигари услубӣ, ба мавзӯи асар, услуби пешгирифтаи нависанда ва мароми эҷодии ӯ алоқаи кавӣ доранд. С Айни ба истилогарони муғул, инчунин ба Султон Муҳаммад ва савдогароне, ки бо хиёнати худ дар назди ватан барои ғалабаи душман шароит муҳайё кардаанд, нафрат ва адолати бепоён дорад. Бинобар ин вай барои нишон додани симон манфури душманон ва афзудани нафрати хонанда ба онҳо, воситаҳои бадеиро кор мефармояд, ки мазмунан хеле тезу тунд ва сангинанд. Чунончи, *саги разил, саги газандаи ваҳшӣ, гурғабати рӯбоҳхислат, дарранда* ва ғайра серистеъмолтарин маҷозу истиораҳои мебошанд, ки бо ёрии онҳо нависанда хислатҳои ғайриинсонии душманро равшан баён кардааст. Дар ин бобат ташбеҳҳо махсусан роли хеле калон бозидаанд.

Нависанда хислати асосии персонажи манфиро муайян намуда, онро ба предметҳои монанд мекунад, ки аз ҷиҳати бартарии комил доштан дар сифату хислат нисбат ба монандкунандаи худ, мақсадро хеле барҷаста ифода менамоянд. Чунончи, дар ташбеҳи поён чингизиён ба ҳайвони дарранда ва савдогарони ҷосус ба сиёҳгӯш шабоҳат дода шудаанд, ки бесабаб нест. Сиёҳгӯш дар назди ҳайвони дарранда хушомад мекунад, то ки аз хӯроки пасмондаи вай зиндагии худро таъмин намояд: «Дар сафари Мовароуннаҳр ва Хуросон бошад, савдогарон мисли сиёҳгӯш, ки пешопеши ҳайвоноти даррандаи бузург рафта, барои онҳо сайд пайдо мекунанд, пеш-пешӣ Чингиз гашта, мардумро ба таслим шудан даъват мекарданд, то ки чингизиёни дарранда бо ҳеч ҷангу ҷидол гӯшти-одамхӯрӣ кунанд» (с. 184).

Воситаҳои тасвири бадеие, ки дар ҳаққи персонажҳои мусбати асар кор фармуда шудаанд, хеле самими буда, дар нишон додани садоқати Темурмалик ва ёрони вай нисбат ба ватан ва халқи худ хизмати босазое кардаанд. Барои тасдиқи матлаб фақат як мисол меорем. Устод Айни таслими шаҳри Хучанд ва қатли ом шудани бошандагони онро бо як олам сӯзу гудоз тасвир намуда, таъкид менамояд, ки ин ҳодиса барои Темурмалики далер,

ки дар ҳифзи ватан то супоридани ҷон истодагарӣ мекард, «як мусибати пурзӯри ногаҳонӣ шуд». Нависанда барои нишон додани ҳасби ҳол ва эҳтироси хурӯшони Темурмалик дар ин лаҳзаи мудҳиш бо роҳи ба шери захмхӯрда, баҳри пурталотум ва наҳанги дар регзорафтада нисбат додани ӯ се ташбеҳи поёнро сохтааст:

«Ӯ монанди шери захмхӯрда меғуррид, аммо ба захи худ марҳам намеёфт; ӯ мисли баҳри дар талотум-омада мешӯрид, аммо шӯридани вай ғайр аз дар изтироб андохтани ҳастии худаш ба вай фоидае намебахшид; ӯ ҳамчун наҳанги дар регзори беоб афтада метопид, аммо ин тапиш ӯро аз толоби ҳаёт боз ҳам дуртар меафканд» (с. 186).

Дар шакли ҷумлаи мураккаби пайвасти хилофӣ тартиб ёфтани ҳар яке аз ин ташбеҳҳо махсусан хеле ҷолиби диққат аст. Шарҳи натиҷаи амали ҷумлаи якум бо мазмуни хилофӣ барои равшан ва боварибахш тасвир шудани аҳволи рӯҳияи Темурмалик имконияти хубе додааст. Нависанда бо ин восита таъкид менамояд, ки дарвозаи шаҳро бо дасти худ ба рӯи чингизӣи кушодани як гурӯҳ ватанфурӯш, аз қабилӣ савдогарон, шайхон ва муллоён, ба ин қаҳрамони пуртавои ва ватанпарвари оташин таъсири ниҳоят ҷонкоҳе карда, ӯро саҳт ба ташвиш гузоштааст.

Дигар масъалаи муҳими забону услуби очерки «...Темурмалик» дар он кор фармуда шудани унсурҳои насри мусаччаъ мебошад. Истеъмоли ин санъати бадеӣ дар насри муосири тоҷик асосан ҳоси услуби Айнӣст. Аммо устод Айнӣ ҳамчун донишманди забон унсурҳои саҷро ба барои ороиши зоҳирии сухан, балки барои хубтар талқин намудани мароми эҷодӣ бо тақозои ғояи асар ба кор мебарад. Аз ин ҷост ки дар эҷодиёти ӯ «мавқеи саҷъ ва вазифаҳои он аз як асар то асари дигар муайянтар шуда омадааст, дар байни маҷмӯи воситаҳои тасвири бадеӣ роли он дигар шуда, торафт конкреттар гардидааст»¹.

Унсурҳои насри мусаччаъ, ки дар очерки «...Темурмалик» дучор мешаванд, барои тасдиқи ин матлаб, мисолҳои хубе шуда метавонанд. Устод Айнӣ онҳоро бо услуби умумии асар созиш кунонида, дар баёни тантанагии воқеаҳо ва ифодаи ҳаяҷони баланд, ки ба қорнамоиҳои беназири Темурмалик ва лашкариёни вай алоқаманданд, ба кор

¹ М. Шукров. Хусусиятҳои ғоявӣ бадеии «Еддоштҳо»-и устод Айнӣ. Душанбе, 1966, саҳ. 239.

бурдааст. Дар натиҷа шукӯҳ ва азамати фарзандони ба-
ходуре халқ боз ҳам хубтар намоён шуда, мақсади эҷо-
ди нависанда барҷаста талқин ёфтааст. Чунончи: «Те-
мурмаликиён шабона ҳам шабохун зада роҳи сохташуда-
ро вайрон ва ўрдуҳои муғулро парешон мекарданд»
(с. 182); «Маълум буд, ки тири бепайкони қаҳрамони
пуртавон ба нишон расида, чашми ўро баровардааст»
(с. 196), «Теумурмалик бо сини сўзон ва дили бирӣён
яккаву танҳо чарогоҳро давр мезад» (с. 195).

Аз гуфтаҳои боло маълум мешавад, ки устод Айнӣ ба-
рон бадеӣ шудани очерки таърихӣ ва иншо шудани он бо
услubi оли романтикӣ воситаҳои забониеро, ки хусуси-
ятҳои бадеию экспрессивӣ доранд, фаровон кор фармуда-
аст. Ин воситаҳои услубӣ ҳамчун ҳиссаи муҳими услуби
умумӣ, дар матн бо қувват ва таровати махсус намоён
шуда, назокат ва зебоии забону услуби асарро боло бар-
доштаанд.

Ҳаминро ҳам бояд хотирнишон кард, ки сифати ба-
ланди услуби очерки «Қаҳрамони халқи тоҷик Теумурма-
лик» фақат ба истеъмоли воситаҳои махсуси услубӣ во-
баста нест. Устод Айнӣ барои таъмини зебоӣ, фасоҳат
ва салосати забони асар аз шаклҳои синонимии восита-
ҳои мӯътадилли лексикӣ ва грамматикӣ забон низ бо ма-
ҳорати бузург истифода кардааст. Таҳлили ин ҷиҳати
забону услуби асар мавзӯи мақолаи алоҳида мебошад.

ЯК ОМИЛИ ФАСОҲАТ ВА ХАЛҚИЯТИ ЗАБОН

Шоирӣ номии мо Мирзо Турсунзода маданияти баланди шоирӣ дорад. Агар ӯ ба сифати шоири бузурге ном бароварда, ҳаққан шӯҳрати азимеро соҳиб шуда бошад, фақат барои ин нест, ки ҳамқадами ҳаёт аст ва бо дақиқназарии махсус мавзӯҳои бикри замонавиро меёбад, балки аз он сабаб низ мебошад, ки барои ифодаи бадеии ҳар шеъри худ шакли лонқ ва созгороро низ пайдо карда метавонад. Мундариҷа ва шакли асарҳои шоир бо ҳам тавъаманд ва сифати баланди онҳо низ ҳамеша дар ҳамбастагии узвӣ муайян карда мешавад. Дигар ҳел ҳам нахоҳад шуд, зеро агар ба иборати яке аз забардасттарин суҳанварони муосир — К. Федин гӯем, «асари хубе, ки бо забони бад навишта шуда бошад, вучуд надорад».

Дар суҳанҳои зебо ва мӯҷаз равшану муассир ифодакардани фикру ҳиссиёт ва таассуроти шоирона аз душвортарин марҳилаҳои кори эҷодист. Дар ин майдон танҳо он кас метавонад, гӯи сабақат барад, ки ғайр аз вуқуфи комил ба сарвати забони модарӣ дар интиҳоби дурдонаҳои суҳан ва дарчи онҳо дар мавзеи худ низ солиқан баланддошта бошад. Чунин сифатҳо дар санъати суҳанварӣ на якбора ва худ аз худ, балки дар натиҷаи омӯзиши муттасил, меҳнати бисёр қиддӣ ва риёзати хеле бурдборона ба даст мебароянд. Худи М. Турсунзода дар ин ҳусус ниҳоят хуб фармудааст: «Ҳаёл қардан нодуруст аст, ки баробари ёфтани шакли умумии асар, принципи конструкция ва композицияи он душворихо барҳам меҳӯранд. Вақте ки ба навиштан мешинӣ, ана он гоҳ қори душвортарини қустуҷӯи суҳан, мисраъ ва вазн сар мешавад. Маҳз ана ҳамин вақт, чи тавре ки Маяковский

гуфта буд, аз ҳазорон тонна маъдани сухан як калиман ягонаю аниқро интихоб кардан лозим аст»¹.

Ин суханҳо, аз як тараф, аслиҳаи асосии нависанда будани забонро таъкид намоянд, аз тарафи дигар, нишон медиҳанд, ки масъалаи забон дар адабиёт ҳамеша бо масъалаи маҳорати бадеӣ сахт марбут аст. Аз ин ҷост, ки дар вақти омӯзиши асарӣ бадеӣ танҳо бо шарҳи мундариҷа маҳдуд мондан ё баръакс дар хусуси забони он сухан ронда, мундариҷаро фаромӯш кардан нодуруст аст. Яке аз ин усулҳои таҳлил ба кадом шакле, ки зоҳир шавад, яктарафа хоҳад буд. Агар аз рӯи ин муҳимтарин талаби илмҳои адабиётшиносӣ ва услубшиносӣ он чиро, ки дар бораи асарҳои М. Турсунзода навишта шудааст, аз назар гузаронем, манзараи зеринро мебинем. Бисёре аз муҳаққиқон бештар бо таҳлили мундариҷаи ғоявии асарҳои шоир машғули карда, таҳқиқи забон ва услуби онҳоро ба ўҳда нагирифтаанд. Баъзе аз аҳли тадқиқот танҳо вобаста ба таҳлили достони «Ҳасани аробакаш», ки дар вай унсурҳои услуби гуфтугӯ фаровон истеъмол шудааст, дар хусуси ҳамин ҷиҳати асар мулоҳиза рондаанд. Дар мақолаи проф. Б. Ниёзмӯҳаммадов «Доир ба хусусиятҳои забони осори Мирзо Турсунзода»² як қисми лугат ва баъзе хусусиятҳои грамматикӣ ашъори шоир чудо аз мундариҷаи ғоявӣ, сирф аз нуқтаи назари забоншиносӣ маънидод шудааст.

Ягона асаре, ки дар он маҳорати сухангустарии шоир яққоя бо мундариҷаи ғоявии асарҳои вай таҳлил ёфтааст, рисолаи М. Шукуров «Халқият ва маҳорат»³ мебошад. Муаллиф ба коргоҳи эҷодии шоир ворид шуда, донишмандона нишон медиҳад, ки ў барои фасеҳ ва бадеӣ зухур ёфтани ашъори худ маҳорати баланд ва хунарҳои аҷиборо ба қор бурдааст. Ин ҷиҳат дар он қисми асар, ки таҳлили силсилаи шеърҳои «Қиссаи Ҳиндустон» ва достони «Ҳасани аробакаш»-ро фаро мегирад, махсусан хеле барҷаста ба назар мерасад.

М. Турсунзода шоирест, ки дар болои ҳар як шеъри худ аз сидқи дил, бо тамоми ҷиддият меҳнат мекунад. Табъи бадеии вай аз як шеър то шеъри дигар ривоч ёф-

¹ *Мирзо Турсунзода*. Барои маҳорати баланди нависандагӣ. «Шарки Сурх», 1951, № 5, саҳ. 8.

² Ниг. Б. *Ниёзмӯҳаммадов*. Забоншиносӣ тоҷик. Душанбе, 1970, саҳ. 324—346.

³ М. *Шукуров*. Аънаи, халқият ва маҳорат. Душанбе 1965, саҳ. 85—140.

тааст. У, алҳақ, бисъёр содда, мавзун ва табиӣ месарояд. Шеърҳояш зиёда лаззатбахш ва ҳаяҷоновар буда, дар зоҳир содда ва осон, аммо моҳиятан хеле пурмаъно ва душворнависанд. Аз ҳама муҳимаш ин аст, ки вай фикри равшан дорад, бинобар ин, салис ва лангардор иншо мекунад.

Яке аз муҳимтарин сарчашмаҳое, ки шоир барои афзоиши фасоҳат ва халқияти асарҳояш ҳамеша аз он истифода мебарад, сарвати бепоёни забони халқ, аз ҷумла, воҳидҳои фразеологист. Воҳидҳои фразеологӣ, ки муродифи образнок, экспрессивии калима, ибора ва ҷумлаҳои озоди синтаксисанд, дар нутқ бештар вақте истифода мешаванд, ки мафҳумро бадеӣ ва муассир адо кардан лозим бошад. Фразеологизмҳо барои ифодаи аёни фикр кӯмак карда, дар айни замон муносибати гӯяндаро ба предмети сухан низ равшан нишон медиҳанд. Хусусияти дигари онҳо дар шакли кӯтоҳ гунҷоиш додани маънои васеъ аст. Воҳидҳои фразеологӣ маҳсули тафаккури образноки халқ буда, аз ҷиҳати пайдоиш бо тарзи зиндагӣ, расму оин, табиат, маданият ва психологияи бунёдкори худ алоқан қавӣ доранд. Ба ин вачҳ, ҳар қадар онҳо бештар ва бамаврид истеъмол шаванд, забони асар ҳамон қадар нишонрас, рангин ва ширадор шуда, хосияти миллии он зиёдтар мегардад.

Назми М. Турсунзода дар ин бобат намунаи олии халқияти услуби бадеист. Шоир сарвати фразеологии забони модарии худро нағз медонад, аз он фаровон ва басо мавридшиносона фонда мебарад. Таъбироти фразеологӣ дар ашъори М. Турсунзода, мисли дигар воситаҳои сухан, барои ба вучуд овардани образи бадеӣ нигаронида шудаанд. Онҳо бо мароми эҷодии шоир созиш ва мутобиқат намуда, ҳамчун ҳисса ҷудоинопазири услуби ҳар асар, дар адои ду вазифаи муҳим — аз як тараф, васфи қаҳрамонҳои мусбат, аз тарафи дигар, таън ва маҳкуми ходисаҳои манфӣ нигаронида шудаанд. Истеъмоли фразеологизмҳо маҳсусан дар асарҳои калонҳаҷми шоир, масалан дар либретто ва дostonҳои вай, бештар аст. Дар асарҳои калони ӯ низ миқдори умумии онҳо таносубан якранг нест. Чунончи, дар нахустин достони вай «Ҳазон ва баҳор» фақат шаш воҳиди фразеологӣ ба назар мерасад. Аммо дар либреттоҳои «Шӯриши Восеъ», «Тоҳир ва Зӯхро», инчунин дар достони «Писари Ватан» шумораи он каме афзуда, дар достони «Ҳасани аробакаш» ба авҷи аъло расидааст. Дар тамоми либреттои «Шӯриши

Восеъ» ҳамагӣ 21 воҳиди фразеологӣ мушоҳида мешавад ва ҳол он ки танҳо дар як диалогӣ достони «Ҳасани аробакаш», ки сӯҳбати аробакашонро дар гирди гулхан фаро мегирад, шумораи вай ба бисту чаҳор расидааст. Сабоби афзунӣ чунин воситаҳои забонӣ дар ин асар фақат иборат аз ин нест, ки тамоми достонро оҳанг ва рӯҳи забони халқӣ фаро гирифтааст, балки дар он низ мебошад, ки бо зиёд шудани таҷрибаи ҳаётӣ ин гуна воситаҳои бадеии сухан дар зеҳни шоир миқдоран бештар шудаанд. Аз тарафи дигар, вай барои боло бардоштани сифати халқияти забони асарҳояш беш аз пеш аҳамият дода, забони зиндари дар ин бобат чун муҳимтарин сарчашма ба ҳисоб гирифтааст. «Мо дар ҳаётимон маҳз дар байни халқ намунаи зебои суханони шоиронаро пайдо мекунем», гуфтани ӯ низ ишора ба ҳамин аст.

Воҳидҳои фразеологӣ асарҳои шоир ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд. Як қисм дар сухани муаллиф, қисми дигар дар нутқи персонажҳо ба қор бурда шудаанд.

Дар сухани муаллиф онҳо бештар бо тасвирирои шоирин лирик рабт ёфта, туғъени эҳсосотро ифода кардаанд. Барои мисол таъбирирои *дил об кардан*, *ба сар тохтан*, *чашии канда шудан*, *даҳон кушода мондан*, *мисли гӯшти нохун будан*, *шунидан кай бувад монанди дидан*-ро мегирием. Аз инҳо се воҳиди аввал дар шеърҳои тамоми ишқӣ—дар суруди Зӯхро (аз либреттои «Тоҳир ва Зӯхро»), «Қурбони ту бошам», «Хонаи мо он қадар ҳам дур нест» ва сеи дигар дар шеърҳои сиёсӣ-иҷтимоӣ «Ба кӯҳсори тоҷик», «Лимӯ» ва «Ватан» оварда шудаанд.

Дар шеърҳои ишқӣ онҳо барои ифодаи равшантари ҳиссиёти ошиқона, самимият ва вафо ба аҳд ба маънои ниҳояти хурсандӣ (*дил об кардан*), ғавран иҷро кардани амри маъшуқа (*ба сар давидан*), интизори тоҷатшикан (*чашм канда шудан*) омада, яқоя бо калимаҳои дигар лиризмӣ нармеро ташкил додаанд:

Тоҳир ту хоб кардӣ,
 Ҳай хоби боб кардӣ,
 Бархез, ки дили мо
 Бисёр об кардӣ.

Аз лутф ишорат куну ман тохта бо сар,
 Ду даст ба бар, гӯш ба фармони ту бошам.

Канда шуд дар роҳи ту чашмони ман,
 Кай ту меой?

Биё, ҷонони ман.

Воҳидҳои фразеологие, ки дар шеърҳои «Ба кӯҳсори тоҷик», «Ватан», «Лимӯ» қор фармуда шудаанд, фикрҳои иҷтимоии шоирро дар бораи моту мабхут шудани кӯҳсори тоҷик аз қордонӣ ва часорати мардуми советӣ (*дахон кушода мондан*), зиёда нашъунамо ёфтани водии Вахш (*шундан кай бувад монанди дидан*), дар ҳама ҷо бо Ватани худ ҳамбастагӣ доштани шоир (*гӯшту нохун будан*) бадеӣ ва таъсирбахш илқо кардаанд:

Чу дидӣ мардуми оҳан-ирода
Даҳонат монд аз ҳайрат кушода

...Ки ҳаргиз наёсуд дил бо шундан,
«Шундан бувад кай монанди дидан»,

Ба мисли гӯшту нохун ҳамеша бо Ватан будам,
Агарчи нисфи умри беҳтаринам дар сафар бигзашт.

Қисми дигари воҳидҳои фразеологие нутқи муаллиф барои саҳт маҳкум намудани персонажҳои маҷфӣ, инчунин ҳар ҳодисаи ношоёме, ки ба пешрафти зиндагӣ маҷмонат мерасонад, нигаронида шудаанд. Чунин воситаҳои шоиста ва зуд ба нишонрасандаи сухан дар ашъори бар зидди мустамликадорон гуфтаи шоир хусусияти бисёр барҷастаи фошкунӣ пайдо намуда, дар талқини мароми эҷодӣ хизмати шоёни услубиро адо кардаанд. Чунинчи, **нони даҳонро гирифтан, пӯст қандан, чигар қабоб шудан** ва даҳҳо таъбироти дигар. Ибораи **нони даҳонро гирифтан** дар урфият вақте истифода мешавад, ки маҳсули меҳнати касе аз тарафи шахси дигар бо қорҷаллонии тамом рабуда шавад. Шоир ибораи маҷкурро ба ин маънӣ дар шеъри «Меҳмон»-и мағрибӣ ба қор бурда, ба як тарзи бадеӣ таъкид менамояд, ки империалистони англис ҳосили бо арақҳои қабин парваридани мардуми ҳиндро айёрони ба яғмо мебаранд. Дар ин маврид таъбири *хуҷи дилро мақидан* ин маъниро боз ҳам тақвият қарда, дар бобати нишон додани қирдори разилонан «меҳмони» мағрибӣ қувваи маҳсули фошкунӣ пайдо мекунад:

Омаду бар қардани ҳинду нишаст,
Ҳар чи ки меҳост, гирифт ӯ ба даст.
Пӯсти рӯбоҳу палангон гирифт,
Ҳосили бечораи деҳқон гирифт,
Пахтаю абрешиму гандум гирифт,
Нони даҳони ҳама мардум гирифт,
Ширан ин бойзаминро қашид,
Хуни дили халқи қадоро мақид.

Таъбири идиоматикии **пӯст кандан**, чунон ки маълум аст, ба маънои ниҳоят азоб додан истеъмол меёбад. М. Турсунзода онро бо каме тобиши фарқноки маъноӣ дар талқини ин нукта ба қор бурдааст, ки ғарази мустамликадорон дар Шарқ на ошқор, балки бисёр ниҳонӣ, дар ниқоби дӯстӣ сураат мегирад. Ҳодисаи аҷибӣ дигар дар истеъмоли фразеологизми мазкур аз он иборат, ки ба исми таркибӣ ибора сифати *дардноқ* ҳамроҳ карда шудааст. Шоир бо ин роҳ таъкид ва зеҳнишин менамояд, ки аҳли яғмо аз мӯҳтоҷии мардум парвоя надоранд, балки баръақс чадал мекунад, ки ба кулфати вай кулфати нав зам карда, вопасин қолон ӯро ситонанд:

Ба сӯи ту оянд монанди «дӯст»,
Кананд аз тани дардноқи ту пӯст.

Воҳидҳои фразеологие, ки дар тавсифи персонажҳои мусбат истеъмол ёфтаанд, барои нишон додани тарзи зиндагӣ, ҳолати рӯҳӣ ва орзуи омили онҳо қолон бозиданд. Чунончи, **пӯст ба устухон часпида**, **ба ҳоли одамон сағ нола мекард**, **хуни дил хӯрдан** ва монанди инҳо. Таъбири **пӯст ба устухон часпида** дар хусуси касе қор фармуда мешавад, ки ниҳоят хароб бошад. Фразеологизми **ба ҳоли одамон сағ нола мекард** дар урфият барои ифодаи ғояти бебизоатӣ ва мӯҳтоҷӣ истеъмол меёбад. Ибораи **хуни дил хӯрдан** аз азобҳои тоқатфарсои зиндагӣ саҳт малул буданро ифода мекунад. Нависанда чунин ибораҳоро ба маъноҳои мазкур дар тасвири тарзи зиндагии персонажҳои мусбат ба қор бурда, ҳоли табоҳи онҳоро дар ҷамъияти синфӣ, аёни баён кардааст. Ин аҳвол, ки пеш аз инқилоби Октябр мардуми тоҷик аз сар мегузаранд, дар шароити мустамликадорӣ ба тамоми мардуми Шарқ хос аст:

Ниҳодам пову дидам баччагонаш,
Зани бо пӯст пайванд устухонаш.

(Аз достони «Дар мамлақати ғуломон»)

Бар ҳоли одамон сағ нола мекард,
Ба саҳро доғ дар дил лола мекард.

(Аз достони «Чароғи абадӣ»)

Рафт давре ки садои Чин
намеомад ба гӯш,
Хуни дил мехӯрд хиндӣ,
буд Ҳиндустон ҳамӯш.

(Аз достони «Садои Оспё»),

Идиоман як сару ду гӯш дар гуфтугӯ, одатан, дар тавсифи шахсе кор фармуда мешавад, ки танҳо ва муҷаррад аст. Шоири онро дар достони «Ҳасани аробакаш» дар хусуси Ҳасан кор фармуда, характеристикаи умумии худро оид ба шахси танҳо ва бекасу кӯй будани Ҳасан равшану таъсирбахш илқо кардааст. Ибораи мазкур дар адои ин маънӣ ҳамчун беҳтарин шакли ифода зухур мекунад:

Асп — тозӣ, ароба — қӯкандӣ,
Дар бадан дошт чакмани мовут,
Шахси танҳову як сару ду гӯш,
Ҳамаи давлати Ҳасан ин буд,

Дар асарҳои М. Турсунзода воҳидҳои фразеологӣ дар нутқи персонажҳо, махсусан персонажҳои мусбат, фаровон кор фармуда шудаанд. Дар ин маврид онҳо, аз як тараф, иқтидор ва назокати забони халқро нишон диҳанд, аз тарафи дигар, ҳамчун муҳимтарин ҷузъи суҳани персонажҳо, ҷиҳатҳои мухталифи характери гуяндаро ошкор кардаанд. Ин хусусияти услубии фразеологизмҳо дар асарҳои сюжетноки шоир, аз ҷумла либреттоҳои «Шӯриши Восеъ», «Тоҳир ва Зӯҳро», достонҳои «Писари Ватан», «Ҳасани аробакаш», «Аз Ганг то Кремль» махсусан равшан намоён гаштааст.

Достони «Писари Ватан» бо чунин байт оғоз меёбад:

Падар мезад нишаста назди фарзанд
Варақ заррин китоби ҳикмати панд.

Дар ҳақиқат гуфтори падар пӯр аз ҳикматиҳои фалсафист. Ӯ ҳамчун одами солхӯрда, ҳамчун шахсе, ки таъми талхҳои рӯзгори феодалиро чашида, аз комронҳои ҷамъияти социалистӣ сарфароз гаштааст, аз рӯи таҷрибаҳои зиндагии худ пандҳои пурмаъно гуфта, фарзанди худ Қодирро ба ҳифзи шарафу номус, хидмати халқу Ватан ҳидоят мекунад. Мӯйсафед дар суҳанони пандомези худ на танҳо аз шаклҳои тайёри анъанавии забони халқ истифода мебарад, балки ҳамчун шахси пурдида худ низ бисёр афоризмҳои олиҷаноб мегӯяд. Инак, ду намуна аз суҳанони пурҳикмати падари Қодир:

Шараф чизи таҷовузнопазир аст,
Ҳар он кас ки шараф дорад, кабир аст.

Муқаддас дошт ҳар кас ки шарафро
Набинад ҷабру зулми нохалафро.

Воҳидҳои фразеологие, ки дар достони «Аз Ганг то Кремль» дар нутқи қаҳрамони асосии асар — Пратап кор фармуда шудаанд, бо амалиёти сулҳҷӯёнаи ӯ алоқаи қавӣ дорад. Пратап ҳамчун «ҳиндуи порсою дуогӯй» нобаробариҳои иҷтимоии мамлакати худро на бо роҳи қисми революционӣ, балки ба тарзи мувосо, бо даъвати ситамиешагон ба адлу инсоф меҷаҳад ислоҳ кунад. Бинобар ин, вақте ки косаи сабри мардум лабрез шуда, дар ҳама ҷо шӯру балво бармеҳезад, Пратап барои хуздорӣ кардан аз хунрезӣ ба издиҳоми халоиқ муроҷиат карда меғӯяд, ки сабур бошанд, зеро нобаробариҳои зиндагиро на бо қувваи силоҳ, балки бо «ҳарфи ширин» ва мадуро ҳал намудан матлубтар аст. Ӯ меғӯяд:

Хун нарезад, дӯстон, зинҳор
 Ки зи хун рехтан замин безор...
 Ҳарфи ширин силоҳи хеш кунед,
 Нӯш талкин ба ҷои неш кунед.
 Лафз агар дар даҳан шакар гардад,
 Мор аз хонааш бадар гардад.

Пай дар пай зикр шудани чанд таъбири пандомез, ки ба шиқебой далолат мекунад, ҳамчун муайянкунандани тафаккури қаҳрамони асар, барои фардӣ кунонидани нутқи роли калон бозидааст. Шоир дар зимни ин фразеологизмҳо ягонагии тарзи тафаккур ва нутқи Пратапро нишон дода, барои равшантар талқин ёфтани мароми сулҳҷӯёнаи ӯ ба ин боб мақоли машҳур — «Забони ширин морро аз хонааш бадар созад»-ро сарлавҳа интихоб кардааст.

Намунаи аз ҳама барҷастаи риояи мутобиқати забон ва тафаккур дар достони «Ҳасани аробакаш», дар муқолиман аробакашҳо ба назар мерасад. Шоир сӯхбати маҳрамонан онҳоро дар гирди гулхан, чунон ки дар ҳаёғ ҳаст, бо тамоми шиддат нишон дода, таъбироти фразеологиро дар ин бобат беҳтарин воситаи тасвири табиии нутқи фардӣ қарор додааст. Аробакашҳо аз рӯи хосияти касб ва савияи маданияи худ бештар гурӯҳи гуфтугӯӣ, баъзан ҳатто хели дурушт ва беодобонаи фразеологизми халқиро ба кор мебаранд. Онҳо ҳамчун намояндаи халқ ба эроду иноди ҳамдигар бо заковати баланд ҷавоб меғӯянд, барои тасдиқи иддао аз ҳикматҳои шоеъ санадҳо меоранд. Дар натиҷа силсилаи таъбироти рехтаи халқӣ дар як ҷо гирд омада, характери чуқур табиии табиати аз қабилҳои аробакашҳо ба сурати комил намоён ме-

кунад. Ҳасан дар ин сӯҳбат ба сифати шахси дурушт ва мутақаббир падида меояд. Шоир барои таъкиди ин хислати вай «рашкат ояд агар, қаламфур мон» барин таъбири қабеҳи халқиро ҳам ба кор бурдааст, ки барои кушодани характери ин қаҳрамони асосӣ бисёре бамаврид аст.

Воҳидҳои фразеологие, ки дар сӯҳбати аробакашҳо истифода шудаанд, бо тамоми тарзи баён, аз ҷумла бо унсурҳои забони гуфтугӯ, аз қабилӣ *ком шудани асп, рӯзи наҳс, чӣ боло чақ-чақ, балақ-балақ ҷӯшидани чой* ва ғайра мутобиқати комил доранд. Онҳо яққоя услуби пӯқи гуфтугӯро ба вуҷуд овардаанд, ки барои талқини нияти эҷодии шоир бисёре мувофиқ интихоб шудааст. Инак, қисме аз он сӯҳбат, ки сар то по дар заминаи забони халқ тақрир шудааст:

...Наякӣ карда як аробакаше
Нашаро, менишаст чашмхумор.
Гуфт: Беҳуда хун макун дилро,
Гапи бисёре ҳаст як хара бор.
Як мақолест, ки чунин гӯянд:
«Дави гӯсола аст то қаҳдон»
Худписандӣ натиҷаи хомист,
Адаби хешро нахӯрдааст он.
У гумон мекунад, ки якка худаш
Борбардори мамлакат бошад.
Пеши чашми ҳама қалону хурд
Гули сурхи сари сабад бошад.
Хом тушбераро, писар, машумур.
Гир ин пилгаро зи гӯши худ,
Чун пушаймон шавӣ, пушаймонӣ,
Додари ман, дигар надорад суд.
— Нестам аз ту ман забонкӯтоҳ,
Пӯш барвақтгар даҳонатро,
Ҳасан оё сағи туро «тур» гуфт,
Ё ки кардааст нима нонатро?
...Девқор аст аспи зотии ман,
Заррае ҳам ба нӯги ноҳуни он
Аспҳои дигар намеарзанд.
Рашкат ояд агар, қаламфур мон

М. Турсунзода дар бобати истеъмоли воҳидҳои фразеологӣ усулҳои гуногунро ба кор бурдааст. Ӯ аксарияти фразеологизмҳоро айнан, чунон ки дар муҳоварот ҳаст, бетаъбир иқтибос мекунад. Ба ин идиомаҳои **хобро ба об гуфтан**: Нияти Гитлер, ки хаёл асту хоб, беҳ ки чунин хоб бигӯяд ба об; **курта-курта гӯшт гирифтан**: Аз тараф курта-курта гӯшт гирифт; **осмон баланду замин саҳт аст**: Мегуфт Аҳмад, ин кори баҳт аст, осмон баланду замин

сахт аст; **бо чормағзи пуч доман пур кардан:** Бо ҳама чормағзи пуч шумо пур намудед домани моро; *сари худро гирифта рафтан:* Ба Ватан хайр гуфтаву рафтем, сари худро гирифтаву рафтем; **булбули гӯё шудан:** Бе ту дар тую тамошоҳо шудам, бе ту гоҳо булбули гӯё шудам; **давидани гӯсола то каҳдон:** Як мақолест, ки чуниин гӯянд, давидани гӯсола аст то каҳдон ва амсоли инҳо мисол шуда метавонанд.

Дар баробари ин бо каме таъбири шакли асосӣ — ба ҷои яке аз калимаҳо кор фармудани муродифи он ё бо иловаи калимае ба шакли анъанавӣ истифода шудани фразеологизмҳо низ бисёр дида мешавад. Чуниин таъбирот фақат бо талаби вазну қофия набуда, балки, пеш аз ҳама, барои ифодаи равшантар ё хarakterистикаи муайянтари объекти тасвир аст. Масалан, дар забони халқ таъбири **дар хоби шаб надидан** маъмул аст. Ин ибора, одатан, вақте ба кор бурда мешавад, ки комъёб шудан ба чизе муҳол бошад. Шоир ба исми «хоб»-и ин ибора калимаи *ширинро* илова намуда, онро дар шакли **дар хоби ширин надидан** ба кор бурдааст. Дар натиҷа фразеологизми анъанавӣ ҷилои нави маъноӣ пайдо карда, на умуман дастнорасӣ, балки тамоман, мутлақо дастнорас буданро ифода кардааст. Ибораи мазкур дар шеъри «Муҳочир», ки соли 1952 навишта шудааст, ба назар мерасад. Шоир бо шакли нави воҳиди фразеологӣ аз халқи мазлуми араб, ки дар он солҳо акнун барои истиқлолияти миллӣ иқдом менамуд, фарсангҳо пеш рафтани халқи тоҷикро таъкид менамояд. ӯ мурочиатан ба халқи худ гуфтааст:

Саодатмандиеро, ки ту дорӣ,
Араб дар хоби ширин ҳам надидаст.

Идиомаи *гули сари сабадро* ба шакли *гули сурхи сари сабад* кор фармудани М. Турсунзода низ бо нияти услубии ӯ марбут аст. Дар навъи аввал маънӣ ба тарзи муътадил адо мешавад, шакли дуҷум ба вай маъноӣ дараҷагӣ зам намуда, на умуман пешқадами гурӯҳ будани шахс, балки пешқадамтарин, хубтарини он будани ӯро ифода мекунад. Истеъмоли ибора ба ин маънӣ бо мақсади гӯянда — рафиқи ҳамкасби Ҳасан, ки вайро дар мағрурӣ ва пеш гузоштани худ аз дигарон таъна мекунад, алоқаманд мебошад. Таъбири *хок бод карданро* шоир ба сурати *хоку гилро бод кардан* истеъмом кардааст. Дар ибораи нав калимаи гил мафҳуми шакли

кӯҳнаро таъбир надода бошад ҳам, дар натиҷаи ҳамшафат истодани калимаҳои синонимӣ маъно конкрет ва тобиши экспрессивии он бештар шудааст:

Тӯпи советӣ, ки чу оташфишон
Бод кунад хоку гили душманон...

Дар назми М. Турсунзода мазмунан истеъмол ёфта-ин фразеологизмҳо мавқеи намоёне дорад. Дар ин маврид шакли рехтаи ибора таъбир ёфта, танҳо маънои маҷозии он тасаввур мешавад. Аҳамияти чунин навпардозҳои шоир дар он аст, ки бо таъсири сохти рехтаи таъбири анъанавӣ ва маъмул сухан мӯҷаз ва пурмаъно ифода мегардад. Аз тарафи дигар, калима ё иборае, ки аз ин фразеологизмҳо боқӣ мондааст, ба асоси халқии сухан далолат намуда, рӯҳ ва оҳанги миллии лафзи шоирро қавитар мекунад. Дар байни мардуми мо аз қадим таъбири *хокро гирӣ, зар гардад*, маъмул аст. Онро шахсони кӯҳансол одатан барои раҳнамун сохтани ҷавонон ба корҳои нек ба сифати дуои хайр истифода мекунанд. Шоир дар асоси мазмуни ин сухани образноки халқӣ, байте иншо кардааст, ки қорнамоиҳои бемисли одамони советиро таҷассум мекунад. Агар пеш таъбири *хокро гирӣ, зар гардад* чун хоҳиш гуфта шавад, алҳол дар мисоли қордоиҳои мардуми мо ранги амалӣ гирифтааст. Ба ин тариқа, М. Турсунзода бо роҳи вайрон кардани таркиби устувор, аммо маҳфуз доштани мазмуни асосии сухани халқ ба он маънои нави иҷтимоӣ медиҳад, ба тавассути калима ва образҳои маъмули халқӣ фикри худро рехта ва бадеӣ иншо менамояд:

Дастӣ тиллоӣ мо
Ҷар чизро дигар кунад,
Хокро ҳам гар ба каф орем,
Симу зар кунад.

Зарбулмасали

Об дар кӯзаю мо ташналабон мегардем,
Ёр дар хонаю мо гирди ҷаҳон мегардем.

дар шеъри «Тоҷмаҳал» бо чунин таҳрири нав истифода шудааст:

Дар лаби ҷӯю ташнаи обем,
Ёр дар хонаю намеёбем.

Дар байти зерин аз таъбири халқии **як дари баста, сад дари кушода** танҳо ҳиссаи *сад дари баста* боқӣ мондааст:

Дасти ёрй дароз мекарданд,
Сад дари баста боз мекарданд.

Мақоли **аввал таом, баъд калом** дар байти поён на ба сифати сухани туфайлӣ, балки ҳамчун давоми бевоситаи сухани гӯянда, ба маънои асли истеъмол ёфтааст.

Ҳиндувон дида иззату икром,
Ба калом омаданд баъди таом.

Дар байти поён ҳам калимаҳои *ҷўяндаву ёбандаи* мақоли **ҷўянда ёбанда аст** ба маънои муқаррарии лугавӣ қор фармуда шудаанд:

Каси ҷўяндаву ёбандаи ҳар фатҳи мушкил бош,
Баҳодурдил, ҳақиқатдӯст, як инсонӣ комил бош.

Дар байти зерин мазмуни мақоли *чоҳкандаро чоҳ дар пеш* бо сухани тасвирии муаллиф омезиш ёфта, байтро боз ҳам пуртаъсир ва зеботар гардондааст:

Ҳар чанд ки ӯ чаҳ ба сари роҳи башар канд,
Гум қард раҳашрову ҳудахро ба чаҳ афканд.

Мақоли аз хурдоп гуноҳ, аз бузургон баҳшиш дар байти зер *низ айнан бо ҳамин равиш истеъмол ёфтааст*, яъне ин ҷо низ фикри нандомез на бо сухани иқтибосӣ, балки бо роҳи нигоҳ доштани мазмун ва калимаҳои асосии мақол ҳамчун давоми бевоситаи сухани гӯянда воқеъ шудааст:

...Қи аз хурдон агар сар зад хатое,
Ба он бояд бузургонро атое.

Миқдори чунин мисолҳоро боз ҳам афзудан мумкин аст. Аммо ҳамин чанд далел ҳам баҳубӣ собит менамояд, ки М. Турсунзода сарвати фразеологии забони модарино бисёр хуб омӯхтааст. Ӯ баробари айнан иқтибос қардани таъбироти халқӣ, баъзан мазмун, калима ё ибораҳои алоҳидаи онҳоро дар сухани худ маҳлул мекунад ва бо ин барои ҳар ҷи некӯтар талқин намудани мароми эҷодӣ сабӣ менамояд. Қўшишҳои вай дар ин бобат натиҷаи хубе додаанд. Забони шоир аз ин ҳисоб бисёр рангин, фасеҳ ва муқтадир шудааст.

М. Турсунзода борҳо хотирнишон кардааст, ки ғайр аз забони халқ, забони осори суҳанварони гузашта низ муҳимтарин маъҳази омӯзиши забон ва такмили маҳорати адабиёт. Худи ӯ аз ин манбаъ бо қамоли хунарман-

дӣ истифода мебарад. Инро мо на танҳо дар офаридани суханҳои латифи шоирона, риояи таносуби сухан, интихоби калимаҳои хушоҳангу пурмаъно, балки дар иқтисоби таъбириоти мухталифи фразеологӣ низ мушоҳида мекунем. Шоир аз афоризмҳои классиконамон ҳам аз ҷиҳати мундариҷа ва ҳам аз ҷиҳати шакл, яъне интихоби калимаю ибораҳои сара, низ фоида бурдааст. Барои намуна ду мисоли зеринро аз назар мегузаронем.

Дар мисраи «шоирам тухми суханро мекунам ҳар ҷой кишт» иборати образноки *тухми сухан киштан* мавҷуд аст, ки агар саҳв накунам, аз таъсири байти зерини Фирдавӣ сурат ёфтааст:

Намирам аз ин пас ки ман зиндаам,
Ки тухми суханро парокандаам.

Дар байти

Халқро боз ба кор оям,
Аз вучудам замин биёроям.

Ибораҳои *ба кор омадан*, *заминро оро додан* бевосита бо таъсири чунин афоризми машҳури Низомии Ганҷавӣ ба майдон омаданд:

Кӯш, то халқро ба кор оӣ,
То ба хулқат ҷаҳон биёроӣ.

Нависанда Ярослав Смеляков тамоман дуруст мегӯяд, ки «Мирзо Турсунзода шоири мутафаккир мебошад»¹. Ин хислат ба вай имконият додааст, ки онд ба масоили гуногуни зиндагӣ ва муносибати инсон ба онҳо пандҳои олиҷаноби фалсафӣ офарад. Як қисми чунин пандҳо-афоризмҳо ба воситаи сухани персонажҳои пуртаҷрибаи мусбат талқин ёфта бошанд, қисми дигарашон бевосита дар сухани худи шоир ҷо гирифтаанд. Мо намунаи баъзе афоризмҳои гуруҳи якумро вобаста ба шарҳи нутқи падари Қодир (аз достони «Писари Ватан») дар боло зикр кардем. Ҳоло аз ашъори мухталифи ӯ барои намуна боз се мисоли дигар меорем, то ки хунармандии шоир дар ин бобат беҳтар намоён гардад:

Одамон аз дӯстӣ ёбанд бахт,
Душманӣ орад ба мардум рӯзи сахт.

¹ Инг.: — «Садон Шарқ», 1971, № 9, сах. 77.

Мечакад қатрае, ки аз сари санг,
Менамояд хароб пайкари санг.

Қасе ки ҳаст мард аз аҳду паймон,
Бнмирад ҳам намегардад пушаймон.

Байти зерин, ки мазмуни он аз даъвати асосгузори коммунизми илмӣ К. Маркс ва Ф. Энгельс «Пролетарҳои ҳамаи мамлакатҳо, як шавед!» гирифта шудааст, дар баёни мазмуни мазкури сиёсӣ хубтарин шакли бадеии ифода ба шумор меравад:

Пролетарҳои ҷумлаи олам,
Ҷамъ гардед зичтар бо ҳам.

Далелҳои мазкур шаҳодат медиҳанд, ки М. Турсунзода, мисли дигар воситаҳои сухан, дар истеъмоли мусталаҳот, воҳидҳои фразеологӣ низ бисёр нуктасанҷӣ карда дурри сухан суфтааст. Зотан, истифодаи фаровон аз хазинаи забони зинда, дар маҳалли худ доништа ба кор бурдани дурдонаҳои он, ба ин восита зиёд намудани тароват на халқияти забони асарҳои худ аз муҳимтарин ҷиҳатҳои услуби фардии Мирзо Турсунзода ба шумор меравад. Шоири мавридшинос бо ин равиш маънии дилхоҳашро возеҳтар ифода мекунад, тарзи баёни худро муъҷаз ва равшану дилнишин менамояд, бо роҳи сайқал дода бошад ба халқ пешкаш кардани сарвати забони зинда барои афзудани маданияти умумии лафзи халқи худ хизмати шоистаро ба ҳарҷ медиҳад. Бо ин кори шарифӣ ӯ чунин мулоҳизаи худро амалан ба субут мерасонад: «Нависанда бояд устои каломии бадеӣ бошад. Захираи лугавии халқи худро чунон моҳирона истифода барад, ки хонанда аз мутолиаи асарҳои ӯ дунё-дунё завқ бигирад. Зебоии забон, ҳусни он, рехтагии он ифоданокии он, бурангнокии он бояд дар саҳифаҳои китобҳои мо акс ёбад. Забонро халқ меофарад ва нависанда бояд ба халқ ҳамаи тароват ва ҳусни ин забонро нишон диҳад»¹.

Оре, устод Турсунзода сарвати забони модарӣ, имкониятҳои фароҳи услубии онро комилан ба ҳукму фармони худ даровардааст ва ҳар як калима, ҳар як ибора, ҳар як шаклу тарзи грамматикиро саррофвор санҷида дар мавриди муносиб истифода мекунад. Ин аст, ки дар асарҳои ӯ ҳамаи воситаҳои забонӣ дар мавқеи худ шинам

¹ М. Турсунзода. Ҳаёт ва адабиёт. — «Шарқи Сурх», 1959, саҳифаи 10.

воқеъ шуда, мароми эҷодӣ ва диди эстетикӣ муаллифро ба беҳтарин тарзе илқо мекунад. Шоири мумтоз ва ҳақиқатнигор аз ҳисоби истеъмоли фаровони дороии забони халқ, машҳуртарин луғати осори классикӣ, офаридани силсилаи санъатҳои бадеии равшан сифати баланди сабки хосаи худро ба вуҷуд овард ва бо ин равиш дар роҳи демократи кардани шеъри тоҷикӣ саҳми арзандае гузошт.

Асарҳои М. Турсунзода, мазияти забонии онҳо собит менамоянд, ки ҳама гуна андеша ва эҳсоси шоиронаро дар қолиби суханҳои оммафаҳм зебо ва муассир метавон адо кард. Ин шеvaro бояд ҳифз намуд, дар он балад бояд шуд. Аз ин лиҳоз мо ба муқобили он шоироне, ки фазилати шеърро дар истеъмоли калимоти номашҳур, образҳои торик ва дур аз зеҳн мебинанд, мегӯем: роҳи дурӯст ва писанд дар истифодаи забон, намунаи олии ва ибратомӯз дар услуби назм дар адабиёти имрӯзаи тоҷик услуби устод Турсунзода аст. Шоирони ҷавон ва навқалам ин услубро чун як мактаби файзбахши адабӣ бояд ҷиддан омӯзанд, аз сеҳри тарзи баён, ҳунармандии суҳансарои забардаст ҳар чи бештар бархурдор гарданд.

НАВИСАНДА ВА ЛАҲЗАҶОИ ЗАБОН

Муносибати луғавии забони адабию шеваҳо ва таъсири мутақобили онҳо дар сайри таърихии тақомулоти забонамон ба тарзи хеле аҷиб ҷараён гирифтаанд. Забони адабӣ, ки шакли олии ва сайқальёфтаи забони умумихалқист, дар идомаи инкишофи худ ҳамеша аз забони зинда ва шоваҳои шевагии он визо гирифта, пай дар пай ғанӣ ва муқтадир мегардад. Ба ин маънӣ, робитаи ин ду навъи забон, ки бо таъбири Максим Горький, яке «хом» дигаре «пухта» аст, мисли ривояти Антей мебошад, ки ҳангоми қандақи пон худ аз замин тамоми лаёқат ва тавоноияшро аз даст дода буд. Яке аз таомулҳои радду қабули байни забони адабӣ ва шева ин аст, ки бисёр калимаҳо бо гузашти рӯзгор аз забони адабӣ хориҷ шуда, маҳз дар шева боқи мемонанд. Ин гуна калимаҳо пас аз чанд вақт, ки гоҳо муддати мадидеро фаро мегирад, дигарбора ранги оммавӣ гирифта, бозпас ба забони адабӣ ворид мегардад. Дар ин маврид қисме аз онҳо бевосита дар маънои аслии худ истифода шаванд, гурӯҳи дигарашон бо маънои тоза ё ҷилои маъноӣ ва ё хосияти нави услубӣ ба қор бурда мешаванд. Ин ҷараён хеле мураккаб аст ва муайян кардани сарнавишти калимаҳои забонамон дар ин бобат тадқиқоти амиқи илмӣ меҳаҷад. Мутаассифона, дар илми лексикологияи тоҷик дар ин хусус мақола ва рисолаҳои ҷидди илмӣ ҳанӯз ба миён наомадаанд. Ғайр аз ин, дар забоншиносии тоҷик таносуби услубии чунин категорияҳои луғавӣ ҳамчун калимаҳои адабӣ ва гуфтугӯӣ аз як тараф, гуфтугӯӣ ва шевагӣ аз тарафи дигар, қатъӣ муқаррар ва таъин нагардидааст. Дар фарҳангҳои мо дар ин бобат иштибоҳи зиёде ба назар мерасад. Масалан, дар луғати тоҷикӣ-русӣ калимаҳои **аёл**, **аҳлона**, **дӯнгӣ** ҳамчун унсурҳои гуфтугӯӣ, омниёна тафсир ёфтаанд ва ҳол он ки ин калимаҳо қайҳо инчониб дар забони адабӣ маъруфанд. Бар хилофи ин калимаҳои **қарақҷӣ**, **дӯл**, **бурма**,

кӯлтук, қайнӣ бо ишорати услубии гуфтугӯӣ зикр ёфтаанд. Аммо аён аст, ки калимаҳои мазкур дар қисме аз лаҳҷаҳои шимолӣ маълум буда, дар гуфтугӯӣ намояндагони лаҳҷаҳои дигар истифода намешаванд. Пас, онҳо ба чунин қондан муҳим, ки аз рӯи он барои номи гуфтугӯиро гирифтани дар тамоми лаҳҷаҳои забони умумихалқӣ шояд будани калима лозим аст, ҷавоб дода наметавонанд. Мӯҳтоҷи ҳалли назарӣ будани ин масъалаҳо ва чанд масъалаи дигари назарӣ доир ба ташаккули забони адабӣ миллии тоҷик, бешак, шарҳи меъёри истифодаи калимаҳои шевагиро дар услуби бадеӣ як дараҷа душвор менамоянд.

Таъсири забони адабӣ ва шева ба ҳамдигар ба зинаҳои тараққии забони адабӣ, заминаи иҷтимоӣ ва хизмати он ба сохти муайяни ҷамъият марбут аст. Азбаски ҷамъияти капиталистӣ боиси барҳам хӯрдани парокандагии феодалӣ ва фароҳам омадани мардум дар шаҳрҳои калони иқтисодӣ ва маданӣ мегардад, мархилаи асосии ташаккули забони адабии миллии низ дар ҳамин асно оғоз меёбад. Дар ин давра бо тақозои хубтар ба роҳ мондани алоқаи аҳли ҷамъият омешиш ва ихтилоти лаҳҷаҳо бо ҳам хеле суръат гирифта, дар шаҳру вилоятҳои марказӣ дар байни намояндагони гуногуни лаҳҷа як навъ забони умумие ба вуҷуд меояд, ки ба истилоҳи забоншиносӣ онро байналлаҳҷа, қойнэ меноманд. Забони адабӣ, ки дар ин шароит роли ҷамъиятии вай басо афзуда, системаи услубиёташ ҳартарафа вусъат меёбад, ҳаман ҷиҳатҳои созгор ва шоистаеро, ки дар сарвати шеваҳо ҳаст, қабул карда, ба дараҷаи олии инкишофи худ, забони миллии бардошта мешавад. Аз ин давра байни забони адабӣ ва шеваҳо муносибати наво оғоз меёбад: забони адабӣ пай дар пай ба шеваҳо таъсир намуда, онҳоро танг ва маҳдуд мекунад, ки дар натиҷа онҳо ногузир рӯ ба фано ниҳода, оқибат мавҷудияти худро аз даст медиханд.

Проф. А. И. Ефимов ин ҳолати забони адабии миллии рус ва шеваҳои онро дақиқ мушоҳида намуда, ба чунин хулоса омада буд, ки дар ин забон «калимаҳои маҳаллии шевагӣ ҳанӯз дар охири асри XIX аҳамияти захиравии худро дар такмили лексикаи адабӣ барҳам додаанд»¹. Дар овони ташкили забони адабии миллии ба

¹ Л. И. Ефимов. История русского литературного языка. Курс лекции М., 1964, стр. 20. Бояд гуфт, ки баъзеҳо муддати авҷоми ин ҷараёноро каме дертар ҳисоб мекунанд.

тавассути забони гуфтугӯ вориди забони адабӣ шудани унсурҳои қобили шевагӣ ҷоиз ва салоҳ аст. Аммо пас аз он ки процесс комилан анҷом ёфт, истеъмоли калимаҳои шевагӣ бидуни зарурати услубӣ ҳанчун ҳодисаи таҳрифи норма ва қондаи умумӣ ба ҳисоб гирифта мешавад.

Вақте ки аз рӯи назарияти мазкур ҷараёни ташаккули забони адабии миллии тоҷикро аз назар мегузаронем, ҳолат ва ҳодисаҳои дучор мешаванд, ки бо махсусияти худ аз забонҳои адабии миллие, ки дар давраи капитализм ба вучуд омадаанд, фарқи ҷиддӣ доранд.

Маълум аст, ки мардуми тоҷик мисли бисёр халқҳои дигари Осиёи Миёна давраи пурзиллати тараққиёти капиталистии ҷамъиятро напаймуда, бо мадад ва шафоати пролетариати музаффарӣ рус аз феодализм якбора ба социализм гузашт ва дар ҷараёни сохтмони ҷамъияти социалистӣ молики тамоми аломатҳои зарурӣ гашта, ҳанчун миллат ташаккул ёфт. Дар шароити нав алоқамандона бо таъбири заминаи иҷтимоӣ барои забони адабии қадимии мо, ки бо он асарҳои зиёди ҷаҳоншумули илмӣю бадеӣ иншо шудаанд, давраи тоза шуруъ гардид. Вобаста ба афзоиши рӯзафзунӣ вазифаи ҷамъиятии забони адабӣ — истифодаи фаровони ваӣ дар тамоми ҷабҳаҳои ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва маданӣ зарурати таъхирнопазире ба миён омад, ки ҳар чи зудтар демократӣ намудани забони адабиёро тақозо мекард. Иҷрои ин вазифа, ки хушёрӣ ва масъулияти бузургеро талаб мекард, ба зиммаи зиёӣён, пеш аз ҳама ба зиммаи нависандагон, афтод.

Фактҳои таърихӣ шаҳодат медиҳанд, ки дар гузаронидани инқилоби маданӣ дар республика он солҳо қувваи асосиро намоёндагони шеваи шимолӣ, яъне зиёӣёни Бухоро, Самарқанд ва Ленинобод, ташкил менамуданд. Ин ҳолат бойси он шуд, ки сарвати луғавии шеваҳои шимолӣ бештар ба рӯи қор оянд, бештарин ва қобилтарини онҳо аз санҷиш ва софқорӣ гузашта, ба забони адабӣ дохил шаванд.

Албатта, дар он солҳои сертаракқули, дар шароити, ки қувваҳои истеҳсолии республика бо суръати тамоми тараққӣ қарда, сабаби болоравии пуравчи саноат, хоҷагии халқ, илму техника мегардиданд, барои ҳар як мафҳуми нав, ки ҳар рӯз пайдо мешуд, ёфтани калима ва ибораи мувофиқ қори сахл набуд. Тафтиш нашудани лаҳҷаҳои забонамон махсусан лаҳҷаҳои кӯҳистон, иваз қардани баъзе калимаҳои нобоб ва бегонаро бо калимаҳои соҳ ва мувофиқи тоҷикӣ боз ҳам душвортар мекарданд. Бо ҳа-

мин сабабҳо дар солҳои аввали ташкили республика, қисман дар давраҳои минбаъда низ, дар забони адабии калимаҳои кор фармуда шудаанд, ки сирф маҳаллӣ буда, дар забони умумихалқӣ ва лаҳҷаҳои забонамон ба ҷои онҳо калимаҳои ҳамафаҳм ва лоиқ истеъмол мешаванд. Ингуна калимаҳоро мо на танҳо дар забони асарҳои тарҷумавӣ ва матбуот, балки дар забони нависандагон, аз ҷумла дар асарҳои Х. Қарим, Р. Ҷалил, Ҷ. Икромӣ, ҳатто дар асарҳои устод Айнӣ низ дучор мекунем. Барои намуна калимаҳои зеринро, ки аз навиштаҳои нависандагони мазкуранд, мисол меорем: *ямоқ* (ба ҷои дарбех), *бостурма* (сobot), *оқидан* (шоридан), *қунғуз* (гамбуск), *тўёқ* (сум), *лолақизалок* (лолаҳасак), *ҳиқичоқ* (ҳиккак), *қўлтук* (бағал, каш), *қатик* (ҷурғот) *салмачалкаш*. Алӣ тамоми шаб хобҳои салмачалкаш дида баромад (ҳархела, бадвоҳима), эбчил (чолок), *каллаи кўрак* (сахарин барвақт), *ҷаркўв* (жабоб), *ҷонҳолат* (аз ҳавлии ҷон), *дастбону* (даствона), *такатўпаланг* — такатўпаланг баромада рафтанд (шитобкорона), *сандаланг хўрдан* (тақон хўрдан), *уволак* (беғуноҳ, маъсум) ва ғайра дар асарҳои Р. Ҷалил; *қирра*: қирраи чашм (гўшан чашм), *қава*: ду пойро дар як мўза қава кард (чо кард), *зиҳна* (зиқна), *алда* (фиреб, фанд) дар Х. Қарим; *таф-фот*: ҳавои таффоти тобистон, *сапал-сапал*: Чорукҳояшон сапал-сапал ба замин рўбонда омад, *ниққӣ* — ҳеч кас ниққӣ накард, *бурма* (чин, очинг), *даҷқол*: роҳи даҷқол (дажғол), *тоғнок*: Ҷои тоғнок, сангзамин ва камдарахт будааст, *паттӣ-саттӣ*: Ҳама паттӣ-саттиҳояшро мефурўшанд ва ғайра дар Ҷ. Икромӣ: *чўққӣ* (нўк), *тумишук* (фук), *севинчӣ* (шодиёна, муждагонӣ), *тиққондан* (гузоштан, ҳастан): аз дарахтҳо шохчаҳои хушкидаро шикаста гирифта, ба оташдон тикқонд), *бигиз*, (дарафш), *тўқум* (полон), *вартиш* (бедона), *сўйдӣ* (соч), *қоқ* (ғўлунг) дар С. Айнӣ.

Ҷолиби қайд аст, ки устод Айнӣ як қисми ин калимаҳоро бинобар шубҳа карданиш ба ҳамафаҳмии онҳо бо муодилҳои адабиашон якҷоя ба кор бурдааст, яъне баробари шакли шевагӣ бо тире ё дар қавсайн шакли адабии онҳо низ зикр ёфтаанд. Масалан, ин ҳолро дар калимаҳои *қоқ* (ғўлунг), *нимрас* (кўкбош), *вартиш-бедона*, *бигиз-дарафш*, *чароғак-чаҳмоқ*, *амоч* (*сохтук*) мушоҳида мекунем. Дар баъзе мавридҳо устод равиши дигарро ба кор бурда, ҳам шакли адабӣ ва ҳам шакли шевагиро алоҳида-алоҳида кор фармудааст. Чунончи, агар дар ро-

мани «Ғуломон» калимаи **чапдарро** истеъмом намуда бошад, дар повести «Ятим» дар ҳамин маъно калимаи «тузоқ»-ро, ки шевагист, ба кор бурдааст. Айнан ҳамин ҳолатро мо дар калимаҳои **тиққондан** ва **қаравул** низ мебинем, ки дар бисёр мавридҳо бо калимаҳои **халондан** ва **посбон** бадал шудаанд.

Ҳар ду усул, яъне гоҳ якҷоя ва гоҳ алоҳида истеъмом ёфтани калимаҳои адабӣ ва муродифи шевагии онҳо, дар солҳои аввали ташаққули забони адабии миллии тоҷик хеле маъмул буд. Аҳли қалам ин корро барои он мекардаид, ки ба фаҳмо ва оммавӣ будани яке аз ин калимаҳо шак доштанд. Онҳо бо ин равиш синоними калимаҳоро ба муҳокима мегузоштанд, то ки дар оянда бо маслиҳат ва савобдиди якҷоя муодили қобил ва сазовори калимаи шитҳоб гардад. Ҳоло ки аз давраи аввали ташаққули забони адабии миллии тоҷик хеле вақт гузаштааст, метавон гуфт, ки иддае аз луғатҳои лаҳҷавӣ воқеан ҳам ба талаби ҳаёт ва таҷрибаи зиндагӣ тоб наёварда, аз доираи истифода хориҷ шуданд. Бо тамоми ҷузъиёташ таҳлил кардани ин масъала таҳқиқоти махсусро металабад. Ҳоло аз рӯи мисолҳои, ки дар даст дорем, барои намуна фақат баъзе калимаҳоро номбар кардан мумкин мебошад. Аён аст, ки калимаҳои **ямоқ**, **бостурма**, **қунғуз**, **лолақазалок**, **қатик**, **қава**, **тумшук**, **тиққондан**, **иққол**, **кӯкбош**, **тӯкум**, **бигиз**, **бурма** ва монанди ин даҳҳо калимаҳои дигар дар забони адабии имрӯза аз қоидаи истифода берунанд. Имрӯз ин калимаҳо ҷои худро ба муодилоҳои адабиёти — **дарбех**, **собот**, **гамбуск**, **лолахасак**, **чурғот** (ё **чуғрот**), **ҳабс**, **фук**, **халондан** || **хастан**, **чиллак**, (ё **чиллик**) **нимрас** ё **нимдунбул**, **полон**, **дарафш**, **чин** (ё **чанг** ё **ожанг**) вогузошта, ба захираи ғайрифаволи луғавӣ гузаштаанд. Ба ин маънӣ, истифодаи онҳо дар забони адабӣ танҳо ҳангоми тақлиди услуб (стилизиция) ё мавридҳои алоҳидаи услубӣ раво доништа мешавад.

Бар хилофи ин талабот дар сухани тасвирии нависанда истифода шудани калимаҳои маҳдуди лаҳҷавӣ, ки махсуси лаҳҷаҳои шеваи шимолианд, дар насри муосирӣ мо ҳанӯз давом дорад. Баъзе аз нависандагон чунин мепиндоранд, ки ин гуна калимаҳо воқиди зарурӣ ва ивазоназир буда, таъдиди онҳо бо калимаҳои дигар ифодаи маънои дилхоҳро халафдор мекунад. Албатта, дар шеваҳои шимолӣ ҳоло ҳам баъзе калимаҳо мавҷудаид, ки қобили умумишавӣ мебошанд ва бо тааммул, доништа истифода кардани онҳо барои тақмили минбаъдаи таркиби

луғавии забонамон аҳамият дорад. Лекин дар баробари ин дар шеваҳои мазкур чуни калимаю ибораҳои низ ҳастанд, ки дар истифодан онҳо эҳтиёҷе нест, зеро мафҳумҳои, ки онҳо ифода мекунанд, дар забони адабӣ бо калимаҳои маъмул ва ҳамафаҳм пурра адо мешаванд. Бинобар ин, бе ҳеҷ зарурат иваз кардани ин гуна калимаҳо бо муодилҳои маҳдуди лаҳҷавиашон ғайр аз қадриношиносӣ ба забони ғайӣ ва шӯҳратмандӣ мо чизи дигаре нест. Бояд гуфт, ки майл ва рағбати адибон дар масъалаи унсурҳои маҳдуди лаҳҷавӣ яқинан нест. Баъзе аз онҳо дар ин бобат хеле «саховатманд» бошанд, гурӯҳи дигарашон ниҳоят парҳезкоранд. Барои тасдиқи иттиҳоди ба таълифоти ҷаҳон нависандаи машҳурамон — Ҷалол Иқромӣ, Раҳим Ҷалил, Сотим Улуғзода ва Фазлиддин Муҳаммадиев муроҷиат мекунем.

Ҷалол Иқромӣ устоди забардасти сухани бадеъ аст. Забони вай хеле ғайӣ, равшан, шево ва мавзун мебошад. Дар асарҳои Ҷалол Иқромӣ порчаҳои зиёде мавҷуданд, ки аз вачҳи моҳирона ҷо ба ҷо гузоштани воҳидҳои гуногуни луғавӣ, риояи қатъии таносуби калимаҳо дар ибора, ба ҳисоб гирифтани савти ҷумла ва ғайра бисёр дилкаш ва хушоҳанг воқеъ гаштаанд. Хонанда ин гуна фикраҳои ба лаззати тамои замзама карда, бовар ҳосил мекунанд, ки нависандаи нуктасанҷ дар иншои онҳо каму андак заҳмат нақашааст.

Ҷалол Иқромӣ бо эҷодиёти бобаракати худ дар роҳи тақмили забони адабии тоҷик, софӣ ва покизагии он хизмати шоистае дорад. Бахуда нест, ки дар китобҳои дарсии грамматика ва тадқиқоти мухталифи забоншиносии тоҷик номи ӯ ҳамеша дар шафати номи устод Айинӣ сабт меёбад.

Агар лексикани таълифоти ин қаламкаши моҳир бо диққат муоина шавад, равшан мегардад, ки вай дар интиҳоб ва истеъмоли калима диққаткор аст. Дар асарҳои ӯ мо калимаҳои зиёди китобиро пайдо мекунем, ки бинобар истеъмол мавридшиносона архаистӣ будани онҳо ноаён гаштааст. Ин калимаҳо ба услуби нависанда хусн ва латофати махсусе бахшида, ба ин восита дар рӯзгори мо дар забони адабӣ умри дубора пайдо кардаанд. Чунончи, калимаҳои **музайян**, **орӣ**, **шоеъ**, **муқтадир**, **такрир**, **муояна** ва бисёр калимаҳои дигар, ки ин суханшиносӣ бузург ба қор бурдааст, ҳоло дар матбуот тез-тез падида мегардад. Албатта, баъзе аз ин калимаҳо дар таҳрири дигарон низ дучор мешаванд, аммо дар осори

Ҷ. Икромӣ микдори чунин навъҳои луғавӣ афзунтар буда, ба ин вақд онҳо ҷиҳати махсуси услуби ўро ташкил менамоянд. Сабаби ин дар он аст, ки дар сабки Ҷ. Икромӣ таъсири анъана, асари забони фасеҳ ва шеваи классикӣ пурқувват мебошад.

Қисми дигари лексикаи Ҷ. Икромиро калимаҳои халқӣ ва гуфтугӯӣ фаро мегиранд. Нависанда ба истифодаи ин гуна калимаҳо низ диққати махсус дода, кӯшиш намудааст, ки онҳо ҳамчун воситаҳои зарурӣ сухан ба забони адабӣ ворид шаванд. Дар ин бобат ў ҷараёни умумӣ ба забони адабӣ дохил намудани калима ва ибораҳои зубдаи забони зиндаро, ки устод Айнӣ сар карда буд, ба эътибор мегирад.

Дар баробари чунин ҷиҳатҳои нек забон ва услуби Ҷ. Икромӣ аз баъзе нуқсон ва норасоиҳо тибқи нестанд. Чи аз сухани тасвирии худӣ ў ва чи аз нутқи персонажҳои асарҳои вай калима ва ибораҳои зиёди лаҳҷавиро ёфта мумкин аст, ки аксарияти кулли онҳо махсуси лаҳҷаи Бухоро мебошанд. Ин гуна калимаю ибораҳо, ки дар забони умумихалқӣ муродифҳои қобил доранд, ба хусни услуби муаллиф осеб расонида, кам ҳам бошад, онро доғдор кардаанд. Дар ин бобат чунин иддао кардан ҳам, ки «ҳар нависанда ба худ забон ва услуби хос дорад» ва ба ин сабаб ҳақ дорад, ки захираи луғавии забонро мувофиқи ҳосили худ ба қор барад, чандон дуруст нест. Набояд фаромӯш кард, ки услуби фардии ҳар як адиб танҳо дар доираи нормаи забони адабӣ, ки риояи он барои ҳама ҳатмист, ба зуҳур меояд. Шикастани ин қоида ва таҳрифи он танҳо ҳамон вақт мумкин аст, ки услубан зарур бошад. Аз ин нуқтаи назар, дар асарҳои нависанда баробари калимаҳои воҷиби шевагӣ, хеле калимаҳои нодаркор ва бемавқеъ низ мушоҳида мешаванд, ки мисли Ҷалол Икромӣ як шахси суханвар ба худдорӣ аз онҳо имконияти пурра дорад.

Ҳоло барои мисол аз чанд саҳифаи «Тахти воҷгон» ва «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро» баъзе намунаҳо меорем. Инак, калима ва таркибҳои **та, хӯровар, юндук, тумшук, галак, сирт, гар-гар, қамал, хим-хима, гучора, ямоқ, кӯтур, ёвмут, шахд, қаба, ялка, синча** кардан, осон дар ҷумлаҳои зерин:

Фирӯза ба таи дарвоза баромад; Вазъияти Бақоҷон ҳам хӯровар буд; Сағ ҳар чизе, ки Бақоҷон ба вай инъом кунад, нон, устухон, юндук ноз накарда меҳӯрд; Сағ... тумшукашро ба рӯи поҳои пешаш гузошта, пинак мера-

вад; Ба чӯрабозӣ ва гашту галаки худаш машгул монд; Ростҳо сирт мункир, ки Асадмахсумро тарафдорӣ мекард; Вай... аз хабари Рӯзибой якбора дилашро бой дод, ҳаммаи гар-гар ва калонгарихояш тамом шуданд; Худи Махсум, дар камал аст; Маҳрам ба тангаҳои нуқраи қутур чашм дӯхта...; Ханӯз ҷасади бечони Аҳмадуллоҳоча норасида дар ҳавлии калон ҳим-ҳимае барпо гашта буд; Падар ба ҷомаи садъямоқ... нигарон сар чунбонид; Мирак мехост воқеаро баён кунад, ба гап Асо ҳамроҳ шуда, шаҳди ўро шикаст; Ойими шоҳ боз ба ҳавлии мардаки наҳс рафта қаба шуд; Чанд мушт ба буни ялка ва сари он бадбахт зад; Амир Олимхон аз хоки Бухоро дафъу осон шуд.

Дар ҷумлаи мазкур ва чанд мавриди дигар калимаи *тағ* ё *тах* бо фуруғузор кардани ҳамсадои охир ба сурати *та* истифода шудааст, ки маҳсуси нутқи гуфтугӯиест. Дар калимаи *хӯровар* асли калима таҳриф шудааст, бинобар ин, ба ин шакл вай маъние надорад. Дар забони халқ ин калима ба сурати *хӯриовар* маъмул аст, ки вайроншудаи *хориовар* буда, аз воҳиди фразеологии *хорӣ омадан* ҳосил шудааст. Дар ҷумлаи боло ба ҷӣ маъно омадани калимаи *юндуқ* маълум нест. Аз мазмуни ҷумла ҷунин тахмин кардан мумкин аст, ки ба маънои оби зарфшуста воқеъ гаштааст. Агар ҳамин хел бошад, калимаи *юнди́ро* кор фармудан лозим буд, ки, ғолибан, аз таъбири *ювинди* (ӯзбекӣ) буда, дар қисми зиёди лаҳҷаҳои шимолӣ ва баъзе аз лаҳҷаҳои дигар маъмул мебошад. Ин калима дар луғатҳо низ дар ҳамин шакл мазкур аст¹. Дар баъзе аз лаҳҷаҳои забонамон ба ин маънӣ калимаи *хунуқшӯ* низ истифода мешавад. Қалимаи *тумшуқ* дар забони тоҷикӣ муодили ҳамафаҳми *фук* дорад, ки шаклан содда ва зебост. Дар ҷумлаи *Ростҳо сирт мункир*, аз афти кор, калимаи *сирф* ба шакли вайрони *сирт* воқеъ гаштааст. *Қамал* калимаи соф маҳаллист. Дар забони адабӣ ба ҷои он калимаҳои *муҳосара*, *банд* шоеъанд. Дар ҷумлаи мазкур калимаи *қўтур* ба маънои маҷозӣ калимаи дағар-буғурро иваз кардааст. Мо калимаи *ямоқро* ҳам, ки дар таркиби *садъямоқ* истифода шудааст, умумихалқӣ гуфта наметавонем: истеъмоли он дар доираи баъзе аз лаҳҷаҳои шимолӣ маҳдуд мешавад, дар забони адабӣ ва

¹ Ниг.: Луғати мукаммали русӣ-тоҷикӣ. Сталинобод 1933. сах. 399; Русско-таджикский словарь. Москва-Сталинобод, 1949, стр. 537, Таджикско-русский словарь. М., 1954, стр. 468.

дар аксарияти лаҳҷаҳои забонамон калимаи *дарбех* маъмул аст. Чунончи, халқ гуфтааст: *Ҷомаи кӯҳнаи ба сад дарбех*, аз *ҷомаи нави тавонгар бех*. Дар забони зинда иборати рехтаи *шастро гардондан* ё *шикастан* маъмул аст, ки онро аз ҷиҳати этимологӣ тавҷеҳ кардан мумкин аст. Аммо дар ҷумлаи овардашуда таъбири *шаҳдро шикастан* истеъмоли ҷфтааст, ки ҷӣ тавр, дар асоси қадом маъноташкили ҷфтани онро шарҳ додан душвор. Таркиби *қаба шудани* ҷумлаи мазкур, ки дар аксарияти лаҳҷаҳои шимолӣ дар шакли *қава шудан* (на *қаба шудан*) маълум аст, ба ҳеҷ ваҷҳ бо таркибҳои ҳабс гардидан, банд шудан ва мисли инҳо баробар шуда наметавонад. Нависанда калимаи *елкаро*, ки дар аксарияти лаҳҷаҳои шимолӣ ба ҳамин сурат маъмул аст, ба шакли *ялка* истифода кардааст. Аммо дар ифодаи ин маънӣ дар забони адабӣ калимаи хушрӯи *китф*, ки аз он иборати *сари китф* низ сохта мешавад, маъмул мебошад. Дар лаҳҷаи Бухоро таркиби *дафъу осон* шакли *несту нобудро* иваз мекардааст. Азбаски калимаҳои *несту нобуд* хосияти муродифӣ дорад, як навъ ранги устувор гирифта, дар ҳамин шакл маъмул шудаанд. Аммо калимаи *осон*, ки маънан аз калимаи *дафъ* фарқи қалон дорад, бо он таркиби устуворташкили қарда наметавонад ва истифодаи он бо калимаи *дафъ* дар ифодани барҳами мутлақ қобили қабул ва умумшавӣ нест¹.

Аслан калимаи *осон* дар забони халқ дар ҷумлаи *Худо дафъи туро осон* кунад ба қор бурда мешавад. Ин ҷумла ки бинобар забонзад шудан як навъ ранги устувор гирифтааст, дар бисёр мавридҳо бо таркиби мубтадо ва пурқунанда танҳо ба сурати *осон кунад* низ истеъмоли мегардад, ки аз он маънои шакли пурра фаҳмида мешавад. Аз ин ҷиҳат ҷумлаеро, ки нависанда ба қор бурдааст, ба сабаби аз забони персонаж гуфта шуданиаш ба ин ду тарз таҳрир намудан имконпазир мебошад: **Амир Олимхон аз хоки Бухоро дафъ шуд; Худо дафъи Амир Олимхонро аз хоки Бухоро осон қард.** Истеъмоли калимаи динии **худо** дар ҷумлаи дуҷум услубан бемаврид нахоҳад шуд, чунки гуяндаи он Низомиддин дар ҷумлаи **Худо гуфтааст, ки ҳар қас дар роҳи ҳақ кушта шавад, шаҳид аст дар болотар онро ба қор бурдааст.** Шакли дурусти **ҳим-ҳима**

¹ Дар таркиби мазкур ноҷо истифода шудани калимаи *осон*-ро С. Табаров ҳам нишон дода буд. Ниг. С. Табаров. Мақтуби кушода ба рафиқ Ҷалол Иқромӣ — «Маориф ва маданият», 17 март с. 1973.

ҳам-ҳама аст. Агар ин калима дар лаҳҷаи Бухоро андак вайрон шуда бошад, нависанда мебоист онро дуруст истифода менамуд.

Ғайр аз ин, маълум нашуд, ки дар ҷумлаҳои боло калимаҳои **ғалак** (гашту галак), **гар-гар** чиро ифода мекунанд.

Далелҳои мазкур собит менамоянд, ки Ҷалол Иқромӣ ба интиҳоб ва дар мавриди худ истифода кардани калимаҳои маҳаллӣ на ҳамеша эътибори ҷиддӣ медиҳад. Қалимаҳои боло ва мисли онҳо аз ҷиҳати интишор ниҳоят маҳдуд буда, аксарияти онҳо аз доираи лаҳҷаи Бухоро берун намебароянд ва ҳол он ки калимаҳои шевагиро бе зарурати услубӣ танҳо ҳамон вақт истифода кардан салоҳ аст, ки на танҳо дар аксари шеваҳои забони умумихалқӣ, балки дар услуби гуфтугӯ низ маъмул бошанд. Ба ин муносибат зикри маслиҳати зерини А. М. Горький бисёр бамаврид аст.

Агар дар уезди Дмитровск калимаи «хрындуги» истеъмол шавад, шарт нест, ки боқимонда 800 уезд ҷӣ маънӣ доштани ин калимаро фаҳманд. Дар хусуси калимаи «дефти», ки ба ҷои «девки» кор фармуда шудааст, низ айнан ҳамин гапҳоро гуфтан мумкин аст.

Дар мо ҳар як губерния, ҳатто бисёр уездҳо «лаҳҷаи» худ, калимаҳои худро доранд, аммо адиб бояд ба забони русӣ нависад, на ба тарзи дигар.

Шумо барои мардуми соҳиби мамлакати бузург ва гуногун иншо мекунад ва шумо бояд ҷунин ҳақиқати оддиро қатъӣ бифаҳмед: китобе нест, ки ба одамон ҷизро наомӯзад. Ҳақиқати дигар: барои он ки одамон ҳамдигарро хуб ва зуд бифаҳманд, онҳо бояд бо забони ягона гап зананд».¹

Дар услуби Раҳим Ҷалил, пеш аз ҳама, истифодан фаровони калимаю ибораҳои халқӣ, ки суханро мӯҷаз, фаҳмо, пуробуранг менамоянд, хос аст. Мо аминем, ки нависанда ҷунин воситаҳои забонро ба туфайли захираи зиёд, дар натиҷаи бисёр гаштан дар байни халқ, иштирок ба маърақаҳои гуногун, диққат додан ба гуфтугузори гурӯҳҳои мухталифи ҷамъият дона-дона фароҳам овардааст. Бисёре аз ин гуна калимаю ибораҳои халқӣ ба тавассути асарҳои нависандаи маҳбуби мо ба забони адабӣ ворид шуда, захираи луғавӣ ва имкони-

---

¹ М. Горький. О литературе, М., 1953, стр. 388.

ятҳои услубии онро зиёд кардаанд. Таассуф, ки дар байни анбӯхи калимаю ибораҳои сара ва баргузида бисёр унсурҳои сирф маҳаллӣ ва шаклҳои вайрони гуфтугӯи низ дида мешаванд. Мо дар рисолаи махсуси худ, ки ба забону услуби нависанда бахшида шудааст, дар ин хусус батафсил таваққуф карда будем.¹ Мушоҳидаи асарҳои дар солҳои охир навиштаи Р. Ҷалил нишон медиҳад, ки ӯ қисме аз ин нуқсонҳоро бартараф кардааст. Дар асари ёддошти ӯ «Маъвои дил» хеле калимаҳо, ки дар нутқи гуфтугӯи вайрон истеъмол мешаванд, дар шакли асл ва дурусташон ба қор бурда шудаанд. Дар ин асар монанди **арак, мадохил, занҷира, ҳошия, шарафа, кодоқ, дила, фурумон, сандуқа, нова, ҳавзақ, қубба, анҷирканд, таоми миёнаҳӯрак, нақшонӣ, даллогӯӣ, бозоршаб, ҷанги лағад** даҳҳо истилоҳоти қасбу ҳунар ва этнографӣ ба қор бурда шудаанд, ки барои такмили ин соҳаи таркиби луғавии забонамон аҳамияти қалоне доранд. Бисёре аз калимаҳои лаҳҷавӣ барои хarakterистикаи нутқи персонажҳо дар мавриди худ истеъмол ёфтаанд. ~~Нависанда бори дигар~~ нишон додааст, ки вай забони гуфтугӯро нағз медонад ва имкониятҳои фаровони онро бо услуби ҳосаи худ дар гуфтугузори намоёндагони гуногуни ҷамъият фаровон ва хеле табиӣ ба қор мебарад.

Бо ҳаман ин бидуни тақозои услуб. ноҷо ба қор бурдани калима ва ибораҳои лаҳҷавӣ ва дар шакли вайрони гуфтугӯ истеъмол намудани баъзе калимаҳои умумихалқӣ чи дар «Маъвои дил» ва чи дар асарҳои дигари Р. Ҷалил тез-тез ба назар мерасанд. Холо барои намуна аз чанд саҳифаи асари мазкур ва ҳикояи «Бобоён ва наберагон» баъзе мисолҳо меорем. Дар ҷумлаҳои поён калима ва ибораҳои **оқсум, қурроқӣ, тонготар, кунгирак, саҳту зор, қӯшоқ, роат** истифода шудаанд, ки баъзеашон дар забони умумихалқӣ муродифҳои хуб доранд. Ба қадом маъно истеъмол ёфтани қисми дигари онҳо ба хонандаи маҳалҳои дигари тоҷикнишин торик ва номаълум аст: Миробамон Ашрафхӯҷа ба мани бечора оқсум шуда мондагӣ; Як илоҷ қарда аз ин баҳори қурроқӣ баромада гирем...; Шабҳои тонготари мо Мухаммадризо... ба дӯкони мо то посе аз шаб гузаштан менишаст; Майлат кунгирақатро ҳам гирифта рафта

¹ Ниг.: Р. Гаффаров. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил, Душанбе, 1966.

гир; Ба ҳеҷ кас саҳту зор намерасид; Боз якто-нимто дӯзандаи берун мондагиро ба кӯшоқи мо биён гуфта ташвиқот мекунад; На фақат одамони як гузар ё маҳаллаю роат, балки бошандагони ин канори шаҳр аҳолии он канорро аксар медонанд.

Нависанда калимаи *тонготарро*, ки ўзбекӣ буда¹, дар қисме аз лаҳҷаҳои шимолӣ маълум аст, ба маънои субҳдам, бомдод ба қор бурдааст. Лекин ин калима ба ин маънӣ дар забони адабӣ ва лаҳҷаҳои дигари забонамон шоеъ нест. Аз мазмуни ҷумла маълум мегардад, ки калимаи *кунгирак* маънои думрав, *кункашакро* бадал кардааст. Агар ҳамин тавр бошад, муродифҳои умумихалқии онро истифода кардан беҳтар буд. Дар ҷумлаи боло калимаи *роат* дар паҳлуи *маҳалла* омада, ҳамчун истилоҳи этнографӣ маънои номи манзилеро, ки чанд маҳаллаву гузарро фаро мегирад, ифода кардааст. Аммо мо дар ҳамин шакл дар забони адабӣ ва шеваҳои дигар маънои мазкурро далолағ кардани калимаи *роат*-ро муқаррар карда натавонистем. Дар луғатҳо калимаи *ровад* ҳаст, ки аз ҷиҳати таркиби овозӣ бо *роат* наздик буда, ба маънои ҷои марғзор, мавзее, ки обҳои раvon ва пуштаҳо дорад, шарҳ ёфтааст.² Яқинан, ин калима дар шева баробари шакл маънои худро низ андак тағйир додааст. Аз ин ҷиҳат, лозим буд, ки нависанда барои ба хонандаи васеъ дастрас шудани мафҳуми ифодакунандаи калима онро бо ягон роҳ шарҳ меод.

Дар ҷумлаи *Ба ҳеҷ кас саҳту зор намерасид* калимаи *зор* зиёдатӣ ва бемавқеъ мебошад. Дар забон ибораи *сахт расидан* мавҷуд аст, ки ҳар кадоме аз калимаҳои он маъниеро ифода мекунад, аммо аз ибораи нависанда калимаи *сахт* фурӯгузор шавад, *зор расидан* мемонад, ки маъние надорад, Агар таркиби номини *сахту зор* мувофиқи қоидаи ба тарзи ҷуфт омадани калимаҳо сохта шудааст гӯем ҳам, ба талабот ҷавоб дода наматавонанд: дар ин ҳол калимаҳо ба тарзи синоним ё антоним меоянд ва ё калимаи авваларо, асосан, тақрор намуда, танҳо бо ивази баъзе овозҳо (бештар овози аввал) аз он фарқ мекунанд. Чунончи: сиру асрор, сурху сафед, нон-пон ва ғайра.

¹ Ниг. Узбекско-русский словарь. М., 1959, стр. 443.

² Фарҳанги забони тоҷикӣ, ҷ. 1, сах. 607.

Мо дар чумлаҳои мазкур ба кадом маъно истеъмоли ёфтани калима ва таркибҳои **қурроқӣ**, **оксум**, **қӯшоқро** муайян карда натавонистем.

Ба назар чунин мерасад, ки дар чумлаҳои **Такасалангани худонамуд кардагӣ гул барин зани даҳ дасташ хунарро мошина мехарӣ гуфта се талоқ кардааст; Бо Ҳоҷии Ғафронӣ баҳсмабахс омаданро душвор донист; Уро тағоям ба зерӣ ёлу болаш мегирад** воҳидҳои фразеологӣ ба сурати вайрони халқиашон истифода гаштаанд. Дар ҳаққи касе, ки бисёр хунар медонад, иборани даҳ ангушташ хунарро ба қор мебаранд, ки мантиқан дуруст сохта шудааст. Аммо Раҳим Ҷалил ин ибораро ба сурати **даҳ дасташ хунар** ба қор бурдааст, ки саҳеҳ нест. Одам ду даст дорад, на даҳто. Таъбири баҳсмабахс омадан, ки дар забони умумихалқӣ дар шакли **басмабас қардан** маъмул аст, маънои мусобиқа қардан, рақобат намуданро дорад. Ғолибан, ташкили ин ибора ба ин шакл ба яке аз маъноҳои калимаи **бас**, ки кифоя ва баробарро мефаҳмонад, алоқаманд аст. Аз ин нуқтаи назар, дар чумлаи боло бояд таъбири **бас омадан** истеъмоли мешуд, на **баҳсмабахс омадан**. Истифодаи ин ибора дар чумлаи мазкур ҳамон вақт дуруст ҳисоб мешавад, ки бо тарки миёнчаспак (инфикс) ва баҳси дуюм ва ивази феъли **омадан** бо **қардан** дар шакли **баҳс қардан** воқеъ гардид. Дар ин сурат чумла чунин таҳрири меёбад: **Бо Ҳоҷии Ғафронӣ пурдон баҳс қарданро душвор донист**.

Дар забони мо ибораҳои **зери қанот қардан**, **дар зери қанот гирифта қалон қардан** маъмуланд. Этимологияи онҳо ба тарзи ҷӯҷаи худро парвариш намудани мурғ ва дигар паррандагон вобаста аст. Воқеан ҳам, бисёрини паррандаҳо фарзанди худро ба зери бол-қанот гирифта, аз ҳар гуна офат муҳофизат мекунанд, бо ҳарорати худ ба онҳо ҳаёт мебахшанд. Р. Ҷалил ба ҳиссаи номии ин иборани машҳур калимаи **ёл**-ро илова намуда, ба тарзи **ба зери ёлу бол гирифта** ба қор бурдааст, ки шакли нав аст. Аммо зарурати **ёл** ин ҷо маълум нест. Агар аспҳо ҳам мисли мурғон фарзанди худро дар таги ёл гирифта парвариш менамуданд, он гоҳ **ёл** ва **бол** ҳамдигарро тақвият карда, таъбири ғалатии халқиро ташкил менамуданд.

Нависандаи калимаҳои **қаймоқ**, **буғум** ва **саночро** дар шакли ғайримаъмулашон **қаймоғ**, **буғун**, **саноч** ба қор бурдааст. Дар чумлаи **Биёед, ба тағнӣ нишаста Ғафронӣ**

нон кунем таъбири **ба таънӣ** ду ғалат дорад. Аввал ҳамин, ки **ба** ин ҷо пешоянд нест, балки префикс аст. Барои ҳамин ҳам вай бояд бо асоси калима якҷоя навишта шавад. Дигар ин, ки решаи калима на **таънӣ**, балки **тааннӣ** мебошад, ки дар гуфтугӯи халқ барғалат ба сурати **таънӣ** истифода мегардад. Бинобар ин, нависанда мебоист шакли дурусти онро барқарор ва истифода мекард. Таҳрири зерини Саъдии бузург дар ин бобат намунаи ибрат аст:

Мақун дар муҳимме, ки дорӣ, шитоб,
Зи роҳи тааннӣ инон барматоб,

Дар ҷумлаи **Чонҳавлӣ ба китфи Фозил по монда чо-локона ба бом баромад**, калимаи **чонҳавлӣ** берун аз қолиби калимасозии забони тоҷикӣ таркиб ёфтааст. Устод Айнӣ дар вақташ нишон дода буд, ки шакли дурусти он **аз ҳавли чон** мебошад. Худи устод дар ифодаи ин маънӣ калимаи **чонсаракро** истифода кардааст, ки соз ва қобили умумишавист.

Мисолҳои мазкур нишон медиҳанд, ки бидуни санҷиш ва ғалбери фикр ба сурати «хом»-и халқӣ истеъмом кардани баъзе калимаю ибораҳо дар таълифоти Р. Чалил ҳамчунон давом доранд. Аз тарафи дигар, нависанда дар истифодаи калимаҳои лаҳҷавӣ чандон эҳтиёткор нест. Вай баробари доништа, дар вазифаҳои муайяни услубӣ ба қор бурдани унсурҳои шевагӣ гоҳо онҳоро нодуруст ва бемавқеъ низ истеъмом менамояд. Нависанда баъзан саргарми фардӣ қунонидани нутқи персонажҳо шуда, худаш ҳам аз паи онҳо меравад, калима ва ибораҳоеро ба қор мебарад, ки барои талқини мароми эҷодӣ зарурате надоранд ё дар забони адабӣ ба ҷои онҳо муодилҳои хубу ҳамафаҳмашон истеъмом меёбанд. Ӯ дар ин бобат ба чунин талаботи муҳим, ки дар назди нависанда — устод ва саробони забон меистад, дуруст риоя намекунад: «Вазифаи нависанда ва шоирон дар хусуси забон ин нест, ки бо забони вайрон аз паси қасони забоннодон раванд, балки бояд онҳо дар хусуси забон омро аз паси худ кашанд».¹⁾

Сотим Улуғзода нависандаи суҳаншинос аст. Ӯ калимаҳоро басо эҳтиёткорона, бо тааммуқ ба риштаи таҳрир мекашад. Дар паси ҳар як калимае, ки вай ба қор мебарад, андешаи муайяне ниҳон аст. Дар асарҳои

¹ С. Айнӣ. Куллийет, ҷ. 11, сах. 383.

ӯ тамоми калимаҳо бо ҳам вобастагии қавӣ дошта, ҳама якҷоя мароми эҷодии муаллифро ба беҳтарин тарзе илқо мекунад. Дар навиштаҳои ин нависандаи пурдон суханҳои дуҷумдараҷа, калимаю ибораҳои тасодуфӣ, ки бо мазмуни умумии матн ва тарзи баёни бадеӣ алоқаманд набоянд, ба назар намерасанд. Тарзи баёни С. Улуғзода кӯтоҳу мухтасар, аммо пурмаъно ва мантиқан қавист. Вай содда, раван ва ҳамафаҳм менигорад, ки зеби сухан ҳам дар ҳамин аст. Дар асарҳои С. Улуғзода баробари унсурҳои дигари луғавӣ калимаҳои лаҳҷавӣ низ бисёранд. Аммо вай ҳамчун суханвари моҳир онҳоро «бо сӯҳони қоида суфта, бо чилбури маънӣ сайқал дода» ба кор бурдааст.

Дар ин масъала се ҷиҳати зеринро бояд қайд кард. Якум ҳамин, ки аксарияти калимаҳои лаҳҷавиро дар асарҳои ӯ этнографизмҳо ташкил менамоянд. Ин гуна калимаҳо дар романи «Восеъ» бештар истеъмол ёфтаанд. Нависанда онҳоро барои айнияти тасвир ва боварибахшии мавзӯи баҳс ба кор бурдааст. Мо худ шоҳиди онем, ки С. Улуғзода барои дуруст ва муносиб ба кор бурдани ин гуна калимаҳо на фақат ба он ҷойҳое, ки қаҳрамонҳои романи «Восеъ» зиндагӣ кардаанд, борҳо сафар кардааст, балки дар баробари ин асарҳои лаҳҷашиносиро, ки ба тадқиқи лаҳҷаҳои Қӯлоб бахшида шудаанд, қалам дар даст мутолиа намудааст. Ба ин ваҷҳ, дар асар чи этнографизмҳо ва чи навъҳои дигари луғатҳои лаҳҷавӣ хеле шинам ва бамаврид воқеъ шуда, барои типӣ баромадани образҳо ва барҷаста талқин ёфтани мароми эҷодӣ ба муаллиф кӯмаки ҷиддӣ расонидаанд. Ба ин гурӯҳ калимаҳои **почакӣ** (оташдони муваққатии аз санг), **думбура**, **софӣ** (чӯби ғаллакӯбӣ) ва мисли инҳоро дохил кардан мумкин аст.

Дуюм ин, ки аз калимаҳои лаҳҷавӣ бештар он қисмашон интихоб шудаанд, ки аз доираи як ё чанд шева баромада, то дараҷае ба силсилаи калимаҳои гуфтугӯӣ наздик шудаанд. Ин ҷиҳат ҳамчун хислати фарқкунандаи услуби муаллиф дар ҳамаи асарҳои ӯ мушоҳида мешавад. Чунончи **чоғар**, **модарандар**, **камчин**, **чаққон**, **бӯрдоқӣ**, **ароз кардан** (қаҳр кардан), **чафидан**, **миҷморук**, **тавора**, **из** (пай, нақш), **қил** (мӯ) ва ғайра.

Сеюм ин, ки калимаҳои лаҳҷавӣ дар қавсайн бо шаклҳои нисбатан серистеъмолашон шарҳ дода шудаанд. Нависанда ин корро аз рӯи эҳтиёт карда, дар айни замон ҳамонро талқин мекунад, ки тарафдори умуми-

шавии калимаҳои берун аз қавсайн аст. Ба ин гурӯҳ калимаҳои маҳдуди лаҳҷавӣ, ки барои фаҳмондан ба хонандагони маҳалҳои дигар низ дар қавсайн шарҳ дода шудаанд, дохил намешаванд, балки калимаҳои дохил мегарданд, ки бо вучуди ғайриқобил будан, бар хилофи шаклҳои бехтари худ, як навъ хусусияти оммавӣ гирифтаанд. Масалан, калимаи *буқоқ*, ки дар гурӯҳи лаҳҷаҳои Ленинобод маъмул буда, дар таҳрири намоёндагони ин лаҳҷаҳо дар забони адабӣ низ истеъмол ёфтааст, дар қавсайн, аммо муодили тоҷикии он — *чоғар*, ки сазовори умумишавист, берун аз он сабт шудааст. Айни ҳамин ҳолатро дар калимаҳои *ҳаёт* — *ҳота*, *гирой* — *олғурӣ*, *сбот* — *бостурма* ва мисли инҳо низ муноина мекунем.

Ҳаминро ҳам бояд гуфт, ки шарҳҳои қавсайн гоҳо ба маъноӣ калимаи тавзеҳӣ мувофиқат намеkunанд. Масалан, дар романи «Восеъ» калимаи *тутнис* «киёми тут» тавзеҳ ёфтааст ва ҳол он ки *тутнис* дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ маъноӣ кӯфтаи тутро дорад.

Ҷазлиддин Муҳаммадиев ба масъалаи интиҳоби калима ва истифодаи он дар ҷои худ эътибори ҷиддӣ медиҳад. Вай стилист — суҳанвари мавридшинос аст. Аз асарҳои ӯ калимаҳои зиёдеро пайдо кардан мумкин аст, ки бинобар алоқаи қавӣ доштан бо характери персонаж муроди эҷодии муаллифро хеле равшану возеҳ баён меkunанд. Ф. Муҳаммадиев бо тақозои мавзӯи асарҳояш калимаҳои халқӣ ва гуфтугӯӣ-омӣнаро фаровон ба қор бурдааст. Мушоҳидаи ботааммул нишон медиҳад, ки ин гуна калимаҳо аз байни силсилаи муродифоти худ бисёр диққаткорона интиҳоб шуда, бо сарборихон зарурии услубӣ дар мавқеи худ истеъмол ёфтаанд. Аз мутолиаи романи «Палатаи кунҷакӣ» пай бурдан душвор нест, ки хунари суҳангустари нависанда ҳоло хеле боло рафтааст.

Ф. Муҳаммадиев монанди тамоми дигар воситаҳои забонӣ ба масъалаи истифодаи калимаю ибораҳои лаҳҷавӣ низ эътиёткорона рафтор мекунад. Дар асарҳои ӯ бештарини ин категорияи луғавӣ ҳамчун муродифи бо ҷилваҳои маъноӣ фарқкунандаи калимаю ибораҳои умумихалқӣ бо ниятҳои муайяни услубӣ барои ҳар ҷи возеҳтар ифода кардани мақсад ба қор бурда шудаанд. Дар ин бобат нависанда равишро, ки нависандагони дигари мо — С. Айни, Ҷ. Икромӣ, С. Илғозода, Р. Ҷалил ва дигарон пеш гирифтаанд, идома додааст. Чу-

нончи, калимаҳои **шиғил** (ҳосили ниҳоят фаровон), нимғурма (гапи нимғурма — нопурра, гапи нимкола), **фатарот** (тамоман вайрону валангор), **бесулуқай** (нобоб, дурушт), **шалақ** (вайрон, нимшикаста), **зитир кардан** (ичрои кореро исроркорона талаб намудан), **каттағӣ** (калонигарӣ кардан, такаббур ва ҳавобаландӣ зоҳир намудан), **асил** (ниҳоят нағз, хеле хуб), **хаёле** (каме, қадаре), **қимоб** (дилгир, озурда), **маҳмадоно** (ҳамадон, донотарош), **шайтон** (хушбӯр, зирак) ва мисли инҳо дар повестҳои «Одамони кӯҳна», «Дар он дунё» ва романи «Палатаи кунҷакӣ»: *лекин замини нав зӯр ки буд, ҳосил, хӯш ки бошад, шиғил шуд; Баъзан, ҳамту... агар вақти зиёдатӣ бошад,— гуфтам нимғурма карда; Хо, ана дар он ҷо ҳавлии фатароте намоем аст. ...Ин дастгоҳи зотан бесулуқай гардандарози лаклакшакл ба назари мардум гарм метобад; Иброҳимҷон то ба тағи дарвозаи шалақи сохтмон омад; Ефта диҳед! — гуфта зитир мекард; Ҳозирон каттағӣ, ғурури пучи ӯро... бо тамасхур маҳкум карданд; Қори ҳунарманди асил оддӣ ва осон менамояд; ...Даст ба китфи Хиромон гузошта ҳаёле сила кард; Аз яхмогарӣ як бор қимоб шуда буд; Шумо, ду маҳмадоно, ин хелаширо ҳеч нашунидед?; Вай замони шумо буд, ин замони мо,— эътироз кард писари миёни, ҳамоне, ки аз дигарашон андак шайтонтар буд.*

Гурӯҳи дигари калимаҳои шевагӣ бо хусусияти бадеӣ ва экспрессивии худ фарқ мекунанд. Нависанда онҳоро барои хусусияти эмоционалӣ гирифтани сухан истеъмол кардааст. Масалан, калимаҳои **қайсар** (якраҳа, гарданшах), тақал (ниҳояти фиребу найранг), **ҳалпанг-талпанг** (бо саросемагӣ роҳ рафтани одами фарбех), **шилқин** (тамаъкори дилбазан), тикилинҷ (ниҳоят зич чамъ омадани одамон дар як ҷо) фитшуда (аз дастзании бисбӯр ниҳоят фасурда шудани чизе), **эркатулфор** (нозпарвари гузаро), **тирмизак** (хурд, кӯдак, ҳамчун воситаи таҳқир истифода шудааст) ва амсоли инҳо дар ҷумлаҳои поён: *...Занатон Ойшахони ман барин якраҳаи қайсар набудааст; Рафту яке аз ҳамроҳатон бо ҳилае ё тақале, ба чашти духтурон ҳоқ пошида аз комиссия тиббӣ... гузашта бошад?; Дар ин асно Оллоҳназарқорӣ ҳалпанг-талпанг омада, ҳанӯз ба давра нарасида хабар дод; Шайхеро ба ин дараҷаи густохиву шилқинӣ надида будам; Аз ӯтоқи қорӣ Қамар ҷаҳор шумораи фитшудаи маҷаллаи «Иностранная литерату-*

ра»-ро гирифта бурд; Дар бадали чаҳор-панҷ ҳафта эр-
катулфор ҳамаро аз ҷон сер кард; О ин тирмизак май-
да набошад, ки эзорашро кашада нағзакак химчақуб
кунӣ.

Нависанда калимаҳоро, ки дар забони умумихалқӣ
бо шаклҳои вайрон истифода мешаванд, дар шакли ду-
русти онҳо кор мефармояд. Масалан, калимаҳои **чо́ва**,
садторик ва **даванг**-ро мегирем, ки дар лаҳҷаи Самар-
қанд маъмуланд. **Ф.** Муҳаммадиев калимаҳои **чо́ва**-ро
ба сурати **чо́ва** ба кор бурдааст, ки ба ҳақиқат муво-
фиқ аст: дар луғатҳо **чо́ва** ба маънои кӯзаи об, кадуи
шароб шарҳ ёфтааст. Қалимаи **садторик**, ки дар лаҳҷа-
ҳои шимолӣ дар ҳамин сурат шоеъ аст, маъное надорад.
Ф. Муҳаммадиев онро ба тарзи **сарторик** ба кор
бурдааст, ки шарҳи этимологии он дар ин шакл имкон-
пазир мебошад. Шакли дурусти қалимаи **даванг** **дабанг**
аст, ки **Ф.** Муҳаммадиев дар истифодаи он аз паи нутқи
шевагӣ нарафта, балки бо тааммул аслашро барқарор
кардааст.

Бо ҳамаи ин диққаткорӣ баъзе калимаҳоро бемав-
ҷеъ ба кор бурдани нависанда низ мушоҳида мегардад.
Чунончи, калимаҳои *таёқ*, *қизик*, *қалмоқ*, *из*, *синча* **кар-**
дан, **каса** ва амсоли инҳо, ки бо вучуди дар шеваи
шимолӣ маълум будан дар забони адабӣ муродифҳои
созгори **асо**, **ачиб**, **ё ғалатӣ**, **шаст**, **пай**, **зеҳн мондан**,
оташков, бе зарурати услубӣ кор фармуда шудаанд.
Дар ибора ва ҷумлаҳои **қалтус** **по мондан**; **хуш аз тар-**
ки сар паридан; **Атрофи Қаъба аз одам лиқ пур буд**;
Бе халаю хингил менавиштам низ лафзи лаҳҷавӣ дар
лабораторияи эҷодӣ аз санҷиш нагузаштааст. Воқеан
ҳам, дар шеваи шимолӣ қалимаи **қалтус** дар ифодаи
маънои бечо **по мондан** ё бечо шудани узв дар натиҷаи
ҳаракати нодуруст фаровон истеъмол мешавад. Лекин
барои ифодаи ин маънӣ калимаҳои **бечо**, **нодуруст** ва
мисли инҳоро дорем, ки онро иваз менамоем. Дар ҷум-
лаи **Хуш аз тарки сарам парид** қалимаи **тарк** бо кали-
маҳои атрофи худ муносибати маъноӣ надорад. Дар
ҷумлаи **Атрофи Қаъба аз одам лиқ пур буд** қалимаи
лиқ аз таркиби *либ-лиқ* гирифта шудааст, ки дар ше-
ваҳои шимолӣ маънои тамоман пур будан, молмомол,
пуропурро ифода мекунад. Азбаски вай дар доираи
махдуде интишор дорад, ивази он бо қалимаи **пуропур**,
ки ба ҳама фаҳмоӣ, беҳтар ба назар мерасад. Дар
ҷумлаи боло қалимаи **хингил**, ки чун муродифи хала

омадааст, бемаврид мебошад, зеро вай ҳеҷ гоҳ бо хала муродиф шуда наметавонад. Қалимаи **хингил**, аз афти қор, шакли вайроншудаи **хинг** аст, ки дар забони осори классикӣ ғайр аз ифодаи як навъ ранг, ба маънои асп низ ба қор бурда мешуд. Ба ҳамин ваҷҳ, вай бо калимаи *хар* (на хала) бо сифати воҳиди ҷуфти луғавӣ ба қор бурда мешавад.¹ Чунончи, *бо хару хингил омадан, хару хингил қардан* ва ғайра.

Дар повести «Одамони кӯҳна» дар ҷумлаи Бигузор ки соати вопасини мастию қаластӣ барин одати бадро ақаллан андаке бошад ҳам боиси наздик овардан шавад (с. 44) таъбири *масту қаласт*, ки дар лаҳҷа ба ҳамин шакл маъмул аст, андак нодуруст ба қор бурда шудааст, зеро асли он *масти аласт* мебошад.² Қалимаи *аласт*, ки аслан истилоҳи динист, дар осори классикӣ дар ибораҳои амсоли *аҳди аласт* (рӯзи азал, ибтидои офариниши одам ва муайян шудани қисмату тақдири одамон), *масти аласт* (масти азали, масти ҳамешагӣ), *рӯзи аласт* (рӯзи азал, рӯзи нахуст) дар ҳама маврид бо изофат қор фармуда шудааст. Чунончи, Ҷалолиддини Румӣ гуфтааст:

Қоҳилии ман забонамро бибаст,
Ҳамчу маҳви бодаю масти аласт.

Иборан *масти аласт* дар забони зинда бо андак фарқи маъноӣ — ифодаи мафҳуми саҳт маст ҳам ба сурати мазкур, яъне бо изофат ва ҳам бо пайвандак истифода мегардад. Монанди ҳамин дар забони халқ иборан *масти лояқил* дар гуфтугӯ гоҳо ба сурати *масту лояқил* дучор мешавад. Аммо қалимаи *лояқил* (аслаш *лояқил*), ки арабӣ буда, маънояш беақл аст, далолат менамояд, ки вай чун сифат бо муайяншавандаи худ дар таркиби изофӣ воқеъ шавад, на ба сурати чида. Дар осори классикӣ ҳам он ба ҳамин шакл истеъмол ёфтааст: Чун ба он чо расиданд, муҳофизонро масти лояқил ёфтанд (Равзат-ус-сафо).³

Агар нависандаи нуктасанчи мо мисли бисёр кали-

¹ Дар ин хусус инчунин ниг.: А. Сайфуллоев. Тафаккур ва об-раз. Душанбе, 1968, саҳ. 135.

² Муаллифи ин сатроҳ нуқсонӣ мазкурро чанде пеш ҳам нишон дода буд. Ниг.: Р. Ғаффоров. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил. Душанбе, 1966, саҳ. 86.

³ Фарҳанги забони тоҷикӣ, ҷ. 1, саҳ. 607.

маҳои вайрони дурусткардааш ин ибораҳоро ҳам ба сурати адабиаш ба кор мебард, барои ислоҳи онҳо дар лаҳҷа мададе мерасонид.

Аз ин гуфтаҳо аён аст, ки нависандагони мо дар таҳрири худ баробари калимаҳои нағзу шоистаи шевагӣ, бисёр калимаҳои маҳдудро низ ба кор бурдаанд, ки покӣ ва фасоҳати забони адабии моро халалдор мекунад. Ин гуна калимаҳо дар осори классикӣ ва лаҳҷаҳои забонамон, аз ҷумла дар лаҳҷаҳои кӯҳистон, муодилҳои муносиб ва созгор доранд, ки бо таҳқиқи тафтиш ёфта ба кор бурдани онҳо забони моро аз калимаҳои номафҳум, дурушт ва бегона озод мекунад.

Устод Айнӣ, ки дар ислоҳ ва таҳаввули забони адабии тоҷик, наздик кардани он ба забони омма хизмати бедареге кардааст, нағз медонист, ки баъзе калимаҳои носоз ва номувофиқ дар забонамон аз ноилҷӣ ворид шудаанд ва минбаъд бо ёфт шудани калимаҳои мувофиқ онҳо ногузир аз майдони истифода хориҷ мегарданд. С. Айнӣ яке аз роҳҳои халос шуданро аз ин гуна калимаҳо дар омӯхтани лаҳҷаҳои кӯҳистон дида, ба аҳли қалам маслиҳат меод, ки ба кӯҳистон бештар сафар карда, лафзи мардуми онро омӯзанд. Ӯ навишта аст: «Азбаски забони оммаи тоҷик ҳанӯз дуруст тафтиш нашудааст, нависандагони мо дар деҳаҳо ва кӯҳистон кам гаштаанд, ба кор фармудани баъзе таъбирҳои душвор, ки аз китобҳо ёд гирифтаанд ва баъзе калимаҳо, ки аз ҳамсоягон ба мо гузаштааст, маҷбур мешаванд». Дар ҷои дигар вай боз гуфта буд: «Барои оммафаҳм кардани забони адабии тоҷик тафтиш кардан ва дониستاني лаҳҷаҳои кӯҳистон низ зарур аст, ки ба ин вазифа то ҳол даст расонда нашудааст».

Нишондодҳои устод дар давоми бештар аз чихил сол тадричан ба амал татбиқ гаштанд. Бо қувва ва саъю кӯшиши олимони лаҳҷашинос баробари шеваҳои дигари забонамон лаҳҷаҳои кӯҳистон низ аз ҳар бобат таҳқиқ шуданд. Ҳоло сектори таърихи забон ва лаҳҷашиносии АФ Тоҷикистон иборат аз 17.000 воҳиди луғавӣ доир ба лаҳҷаҳои Кӯлобу Қаротегин нахустин фарҳанги нисбатан мукаммали шевагиро ба ҷои ҳозир кардааст, ки дастраси умум шудани он боиси такмили минбаъдаи забони адабӣ, иваз шудани ҷандин калимаи тасодуфии бегона бо муродифҳои хуб ва ҳамафаҳми онҳо хоҳад

¹ С. Айнӣ. Куллиёт, ҷ. II, к. 2, саҳ. 354—361.

шуд. Вақте ки намунаи ин луғат ба сифати макети ҳарфи «Д» ба таъб расид, яке аз суҳанварони номин мо С. Улуғзода фавран ба он тақризе навишта, аҳамияти фарҳанги мазкурро дар ҳаёти маданияи республика ба ин тарз тавҷеҳ намуд:

«Мавриди диққати ман — имкони истифодаи калимоти шеваҳо дар забони умумӣ ва адабии мо буд: оё кадом калима ва ибораҳо, ба фикри ман, метавонистанд, дар «кишвари» забони умумихалқӣ ва адабӣ ҳуқуқи граждани бигиранд.

Аз ин қабил калимаҳо ман дар як ҳуди ҳарфи «Д», ба дониستاني худам, беш аз чиҳил адад пайдо кардам, ки агар, ба қавли устод Айнӣ, бо сӯҳони қоида суфта ва бо чилбури маънӣ сайқал дода ба кор бурда шаванд, захираи луғавии забони умумихалқӣ ва адабиамонро бойтар карда метавонанд.

Гуноҳи қаламкашони тоҷик аст, ки то ҳол аз гулистони шеваҳо хеле кам гулчинӣ кардаанд. ...Шаҳсан худам, дар асарҳои ояндаам аз як қисм калимаву ибораҳои луғати шевагии шумо истифода хоҳам бурд».¹

Ҳодисаи дигари хурсандиовар, ки низ сабаби ба забони адабӣ дохил шудани унсурҳои хуби лаҳҷавӣ шудаасту хоҳад шуд, ин аст, ки баръакси солҳои бисту чил ҳоло аз мавзӯҳои гуногуни кӯҳистон як зумра шоиру нависандагони болаёқат ба майдони адабиёт омадаанд. Баъзе аз онҳо асарҳои калони насри таълиф намуданд, ки аз рӯи имкониятҳои доманадори худ миқдори зиёд ва хеле гуногуни калимаҳои лаҳҷавиро фаро мегиранд. Шубҳае нест, ки ба тавассути таълифоти ин адибон бисёр калимаҳои шоистаи қадимӣ, ки як вақтҳо дар истифода буда, сониҳо фаромӯш шудаанд, бозгашт ба забони адабӣ меоянд. Муҳити ҷуғрофӣ ва ҳориҷ будан аз таъсири забони ҳамсоиягон имконият додааст, ки бисёр калимаҳои ғалатӣ, ба қавли устод Айнӣ калимаҳои классикона, бештар дар ин лаҳҷаҳои забонамон маҳфуз монанд. Мо намунаи ингуна калимаҳоро ҳам дар асарҳои намояндагони лаҳҷаҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ, аз ҷумла Боқӣ Раҳимзода, Ғаффор Мирзо, Мӯмин Қаноат, Ҳабибулло Назаров, Ҳибибулло Файзулло, Бозор Собир ва дигарон, ҳам дар навишта-

---

¹ Матни пурраи ин тақриз дар шӯъбаи таърихи забон ва лаҳҷашиносии Институти забон ва адабиёти АФ Тоҷикистон маҳфуз аст.

ҳои намояндагони лаҳҷаи сарғаҳи Зарафшон, масалан Файзулло Ансорӣ, Убайд Раҷаб, Бобо Хочӣ, Лоик Шералӣ, Мاستон Шералӣ, Қутбӣ Киром, Сорбон, Урун Кӯҳзод, Бобо Насриддинов мушоҳида менамоем. Микдори ин гуна калимаҳо аз намояндагони ду гуруҳи мазкур аз ҳама беш дар осори Сорбон ва Ғ. Мирзо мушоҳида мешавад. Онҳо дар ин бобат ҳам муваффақият ва ҳам камбудӣ доранд.

Сорбон нависандаи ҷавони сермаҳсул ва диққаткор аст. Вай дар муддати нисбатан кӯтоҳе ба замми ҳикояҳои зиёд чор повесть офарид. Муоинаи ботааммули навиштаҳои Сорбон шаҳодат медиҳад, ки машқи суҳангустарии ӯ аз як асар то асари дигар пай дар пай сара ва пухта гардидааст. Нависанда на танҳо дар роҳи ёфтани мавзӯҳои бикри замонавӣ, балки дар пайдо кардани воситаҳои нави тасвири бадеӣ ва калимаҳои лоик, ки нисбат ба муродифи худ аз ҷиҳати сохт ва маъно мазияте дошта бошанд, пайгириро такопӯ дорад. Дар ин ҷустуҷӯ дар таълифоти муаллиф баробари комъебиҳо норасоӣҳо низ мушоҳида мешаванд, ки сари вақт нишон додани онҳо вазифаи танқиди адабии мост.

Мо таҳлили муфассали забони асарҳои Сорбонро ба вақти дигар мавқуф гузошта, алҳол танҳо дар хусуси истифодаи калимаҳои лаҳҷавӣ баъзе мулоҳизаҳо баён мекунем. Сорбон дар истеъмоли ин категорияи луғавӣ рағбати махсусе дорад. Танҳо дар ду повести вай «Санги сипар» ва «Ҷугӣ» қариб 200 воҳиди шевагӣ истеъмол ёфтааст. Ин калимаҳо аз ҷиҳати аҳамияти худ хеле мухталиф буда, нишон додани зарурати услубии онҳо тадқиқоти махсусро талаб менамояд. Холо ҳамин қадар метавон гуфт, ки дар ин миён калимаҳои ҳастанд, ки истифодаи онҳо муҳим ва ҷоиз аст, инчунин калимаҳои низ дучор мешаванд, ки ё хеле маҳдуданд ва ё қодир нестанд, ки бо муродифҳои умумии халқии худ рақобат намоянд.

Аввалин ҷизи қобили диққат ҳамин аст, ки нависанда ба ивази баъзе калимаҳои тасодуфӣ, ки дар забони адабии имрӯза падида меоянд, калимаҳои асил тоҷикиро ёфта, ба қор бурдааст. Қисме аз ин калимаҳо дар асарҳои дигарон низ дучор мешаванд, аммо услуби фарқкунандаи Сорбон ин аст, ки вай онҳоро доғиста бештар истифода менамояд. Чунончи, калимаҳои **пай, чафидан, лолаҳасак, дарафш, коза, полон, фӯк, падарандар, зехн мондан, сӯк, парворӣ** ва монанди инҳо.

Қалимаи **чафидан** ҳамчун муродифи **фишурдан** дар лаҳчаҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ маъмул аст. Дар луғати русӣ-тоҷикӣ дар тафсири *выжать* калимаҳои *фишурдан*, *сиққондан* ба қор бурда шудаанд, ки дар ин маврид **чафидан** метавонад *сиққонданро* пурра бадал намояд. Монанди ҳамин калимаи *остъ* дар луғати мазкур бо калимаҳои *мӯя*, *қилтиқ* шарҳ ёфтааст ва ҳол он ки *сӯк* ҳамчун калимаи тоҷикӣ ин маъниро хубтар ифода менамояд. Дар шеваи шимолӣ чорпоеро, ки понда фарбех карда шудааст, *бӯрдоқӣ* меноманд. Ин калима дар забони адабии имрӯза дар навиштаҳои нависандагон, ки намоишдан шеваи шимолианд, ба назар мерасад. Сорбон ба ин маънӣ калимаи *парвориро* ба қор бурдааст, ки дар забони пешинаи мо маъмул мебошад. Масалан, Саъдӣ гуфтааст:

Аспи лоғармиён ба қор ояд
Рӯзи майдон, на гови парворӣ.

Аз асарҳои Сорбон хеле калимаҳои қадимиرو пайдо метавон кард, ки қисме аз онҳо дар лаҳчаҳои сарғаҳи Зарафшон ё дар баъзе аз лаҳчаҳои дигари кӯҳистон маъмул буда, дар забони адабии нормативии имрӯза кам қор фармуда мешаванд ва ё ҳеҷ истеъмол намеёбанд. Калимаҳои *ёрастан*, *полоидан*, *олуғда*, *арғушт*, *солор*, *марза*, *лайс* ва ғайра аз ҷумлаи онҳоанд. Аз инҳо калимаҳои *полоидан* ва *арғушт* дар шеваҳои дигари забонамон, аз ҷумла дар лаҳчаҳои шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ низ истифода мегарданд. Калимаи *ёрастан* тапҳо дар лаҳчаҳои сарғаҳи Зарафшон ва баъзе лаҳчаҳои ба онҳо наздик, масалан лаҳчаи Вистани Ромит, боқӣ мондааст.¹ Ин калима ба маънои чуръат доштан, қудрат ва тавоноӣ доштан дар иҷрои амале бисёр мувофиқ буда, аз *тавонистан* бо тобиши маъно фарқ мекунад. Классикони адабиётмон онро зиёда истеъмол кардаанд. Чунончи, Носири Хисрав навиштааст: Қасе наёрастӣ даст ба чизе бурдан.² Ин ҷиҳатҳо имконият медиҳанд, ки калимаи *ёрастан* дар забони адабии имрӯза мо ҳуқуқи пурраи граждани пайдо намояд.

Марза низ аз калимаҳои қадимии тоҷикӣ аст. Ин воҳиди луғавӣ дар ифодаи замини қорами чорғӯша, ки

¹ Дар лаҳчаи Вистан истеъмол ёфтани ин калимаро ба мо ҳодими илмӣи шӯъбаи таърихи забон ва лаҳчашиносии АФ Тоҷикистон Б. Бердиев лутфан хабар дод.

² Фарҳанги забони тоҷикӣ, ҷ. I, саҳ. 415.

канорхояш баланд карда шудааст, инчунин ба маънои вѳт, рош ва мисли инҳо дар лафзи мардуми саргахи Зарафшон ва баъзе аз лаҳчаҳои дигари забони тоҷикӣ маъмул аст. Дар асарҳои Сорбон вай ба маъноҳои мазкур дар чанд маврид дучор мешавад.

Калимаи *алағда*, ки маънои хашмгин, шӯридан, озурда гаштан ва мисли инҳоро дорад, дар ашъори устод Рӯдакӣ бо андак фарқ ба сурати олуғда истифода шудааст:

Шери олуғда, ки берун ҷаҳад аз хона ба сайр,
То ба ҷанг оварад охурову охубараро.

Олуғда калимаи суғдист. Шарқшиноси маъруфи советӣ В. А. Лившиц навишта буд, ки ҳарфҳои *р* *д*, ки дар забони тоҷикӣ бо *х*т мувофиқат мекунад, мансубияти *олуғда* ва калимаҳои мисли онро ба забони эронии шарқӣ нишон медиҳанд.¹

Ҳиссаи азими калимаҳои шевагиеро, ки Сорбон ба қор бурдааст, терминҳои ботаникӣ, биологӣ ва этнографӣ ташкил менамоянд. Истеъмоли чунин калимаҳо, аз як тараф, барои айнияти тасвир, аз тарафи дигар, барои тақмили фонди терминологии забони адабӣ низ зарур аст. Агар ба назар гирифта шавад, ки дар мо ҳанӯз ин қисмати луғати лаҳчаҳо хеле нокифоя фароҳам омадааст ва дар забони адабӣ дар бобати истифодаи онҳо ихтилофи зиёд ҳаст, аҳамияти равиши пеш гирифтани Сорбон аз доираи услуби бадеӣ берун мебарояд. Инак, рӯйхати на чандон мукаммали ин калимаҳо: бегларӯтӣ, тогин, оқиз, ширешак, хуръёк, зилла (як навъ хашарот), кӯмод, ўған, вағниҷ, муша, фарқ, абрук, зардакӣ, соғу, эрганак (дари каппа), гуппӣ, пӯшкак, қорсон, ширдон, серук, дарвағна (вағ — калимаи суғдӣ буда, мафҳуми бандро ифода мекунад), оғард, парҷ ва монанди инҳо.

Баъзе калимаҳои лаҳҷавие, ки Сорбон ба қор бурдааст, аз муродифҳои адабии худ бо тобиши маъноӣ фарқ мекунад, ё шакли тасвирии ифода ва ё калимаҳои бегонаро иваз менамоянд. Ба ин гурӯҳ калимаҳои **пармуч**

---

¹ В. А. Лившиц. Согдийские слова в таджикском языке. Изд. отдел. общ. наук АН Тадж. ССР, 1957, № 12, стр. 34.

(пажмурда шудани мевани дарахт)¹, даққӣ (сахт чигил шудани мӯӣ), **лук** (лахчаи фурузон), кашу фарҳаш (чанг, занозани сахт, *фархош* дар луғатҳо ба маънои чанг, хусумат тавҷеҳ ёфтааст), **сарбез кардан** (бо диққат чудо кардани беҳтарини ҳар чиз), **кафа** (хӯшаи майданашудани ғалла), **луссак** (дайду, берӯ) **хартут** (тути калон, дар қолиби харсанг), **мунда** (чизе, ки кам ва кӯтоҳ карда шудааст, аз ҷиҳати баромад бо калимаи мундӣ алоқаманд аст), **дора** (нуки пистони гов), **хомхоба** (чалахоб), **поза** (оҳани омоч) **мурғак рафтан** (мавҷи сабзаву майса), **ғур** (варам, омосе, ки аз бадан берун ҷаҳида мебарояд, калимаи **ғуррӣ** аз ҳамин ҷост) ва чандин калимаҳои дигар.

Дар қатори калимаҳои боло, ки муаллиф онҳоро бо диққат хоста гирифтааст, баъзе калимаҳои низ дучор мешавад, ки сирф лаҳҷавӣ буда, дар забони адабӣ ба ҷои онҳо калимаҳои машҳуру маълум, ки маънои дилхоҳро комилан равшану дуруст ифода макунанд, истифода мешавад. Ин гуна калимаҳо ҳарчанд қадимӣ ва баъзеашон супстрати (боқимондаи) забони сугдӣ бошанд ҳам, бинобар маҳдудии доираи истемол, бартарие надостан нисбат ба муродифҳои адабиашон дар истифодаи умум зарурате надоранд. Чунончи, калима ва таркибҳои **мунга** (гирьяву зорин худ ба худ), **вазза гирифтани** (кашидан, кашола кардан), **фучу куч** (пичиррос зада), **мутта** (кӯтоҳ, кулӯта) ва ғ.

Калимаи **мунга** дар ифодаи маънои мазкур ба калимаи **мӯя**, ки дар забони адабии пешина зиёда ба назар мерасад, муродиф аст. Ҳофизи Шерозӣ навиштааст:

Намози шомӣ ғарибон чу гирья оғозам,
Ба мӯяҳои ғарибона кисса пардозам.

Шояд ин калима (**мӯя**) дар лаҳҷа вайрон шуда, шакли **мунгаро** гирифта бошад. Ба ҳар ҳол, **мунга** аз ҷиҳати доираи интишор хеле маҳдуд аст.

Баъзе калимаҳои умумихалқӣ, ки дар лаҳҷа ба сураи вайрон маъмул шудаанд, бидуни барқарор кардани шакли адабиашон истемол ёфтаанд. Ба ин гурӯҳ калимаҳои **маслук**, **бароз**, **гузаро** ва мисли инҳо дохил

---

¹ Проф. А. Л. Хромов дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ба маънои пажмурда истемол ёфтани пармичакро нишон дода, зимнан қайд кардааст, ки ин калима ба забони сугдӣ тааллуқ дорад. Дар ин хусус ниг.: А. Л. Хромов. Говори таджикова Матчинского района. Душанбе, 1962, стр. 75.

мешаванд. Маълум аст, ки **маслук** мафхуми чӯшонидашуда, пухташударо дорад. Дар луғати русӣ-тоҷикӣ ин калима ба маънои хароба, лоғар низ истифода шудааст. Аммо чумлае, ки нависанда кор фармудааст, на ин калима, балки калимаи дигари аз ҷиҳати таркиби овоӣ ба он наздик **маслухро** талаб мекунад, ки маънояш ҳайвони кушташуда, сарбуридашуда мебошад: Дар миёна як маслуки пӯстканда меистад. Дар натиҷаи тафтиш муайян гардид, ки дар лаҳҷаҳои сарғаи Зарафшон **бароз** калимаи **фарозро** иваз мекардааст. Нависанда ин калимаро дар ду маврид дар ҳамин сурати вайронаш ба кор бурдааст.

Дар чумлаи **Бепарво гузаро шуда рафт** калимаи **гузаро** ба маънои гузариш, убури истеъмол ёфтааст ва ҳол он ки шакли дурусти он **гузора** буда, дар осори классикӣ ба ҳамин сурат истифода шудааст. Дар фарҳанги забони тоҷикӣ дар ин хусус мисолҳои бисёр зикр шудаанд, ки як намуна аз онҳо ин аст:

Биёбон ҷӣ гуна гузора кунам?
Або ҷангҷӯён ҷӣ чора кунам?
(Фирдавӣ)

Дар асарҳои Сорбон калимаҳои дучор меоянд, ки дар лаҳҷаи зодгоҳи ӯ нисбат ба забони адабӣ бо андак фарқи маъноӣ истифода мешаванд. Нависанда ин гуна калимаҳоро ҳам бидуни санҷиш, бо ҳамон маънои лаҳҷавиашон ба кор бурдааст. Чунончи, калимаҳои **ғурбат**, **чамидан** дар ин чумлаҳо: Ҳаким писарашро ғурбат кард; Аввал ҳар ду-се чамид.

Калимаи **ғурбат**, чунон ки маълум аст, мафхуми ғарибӣ, ҷудой аз ватанро ифода менамояд. Аз ин ҷиҳат, дар чумлаи боло вай ноҷост. Дар забони умумихалқӣ дар ин маврид калимаҳои ҷанг, қоҳиш истеъмол меёбанд, ки истифодаи яке аз онҳо мақсади муаллифро дуруст ифода мекард. Калимаи **чамидан** дар фарҳанги забони тоҷикӣ ба маънои хиромидан, бо нозу истиғно роҳ рафтан; ҳаракат намудан; печу тоб хӯрдан шарҳ ёфтааст.¹ Тамоми ин маъноҳо нисбат ба предмете кор фармуда мешаванд, ки ҳаракати вай нозук ва гуворо бошад. Масалан, Саъдии Шерозӣ навиштааст:

Чу боди сабо бар гулистон вазад,
Чамидан дарахти ҷавонро сазад.

¹ Фарҳанги забони тоҷикӣ, ҷ. II, М., 1969, сах. 512.

Чамад то чавон асту сарсабз хиш
Шикаста шавад чун ба зардї расад,
Назебад маро бо чавонон чамнд,
Ки бар оразам субҳи пирї дамид.

Аммо нависанда калимаи мазкурро нисбат ба лангидани маркаб ба кор бурдааст, ки ба назари мо, услубан бемавқеъ мебошад.

Ба ин тарика, Сорбон, аз як тараф, ба ҷои калимаҳои нобоб аз лаҳҷаи зодгоҳи худ ва баъзе аз лаҳҷаҳои дигари забонамон муодилҳои мақбулу мувофиқи онҳоро ёфта ба кор бурда бошад, аз тарафи дигар, аз ҳад зиёд саргарми лаҳҷа шуда, баъзе калимаҳоро бечо ва нодуруст истифода кардааст. Дар ин бобат нависанда ин масъалаи муҳимро фаромӯш кардааст, ки дар ҳар кадоме аз лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ баробари калимаву ибораҳои ҳанӯз умуминашудаи қобил, калимаю ибораҳои низ мавҷуд мебошанд, ки ниҳоят маҳдуданд, ба дараҷае маҳдуд ва носоз мебошанд, ки рақобати онҳо бо калимаҳои маъмул ва умумихалқӣ қатъиян берун аз имкон аст. Ба ин ваҷҳ, онҳо забони адабиरो бой намеkunанд, балки доғдор ва вайрон менамоянд. Агар ҳар як нависандаи мо бе ҳеҷ андеша ин гуна калимаҳоро ба забони адабӣ овардан гирад, дар андак вақт дӯлобис ба вучуд мсояд, ки гирифтани пеши он хеле душвор аст.¹

Мавзӯи ашъори Ғаффор Мирзо васеъ ва доманадор мебошад. Ин хусусият дар силсилаи таълифоти ӯ бо унвони «Сесаду шасту шаш паҳлу», махсусан, хеле ривоҷ дорад. Гуногунии мавзӯъ тақозо намудааст, ки муаллиф аз хелҳои мухталифи сарвати луғавӣ, аз ҷумла аз калимаҳои лаҳҷавӣ, зиёда истифода барад. Аслан бе ин ҳам Ғ. Мирзо ба истеъмоли калимаҳои лаҳҷаи зодгоҳи худ тавачҷӯхи махсус дорад. Ба ин муносибат ба хотир овардани мақолаи ӯ «Мухтасар дар бораи луғатҳо», таклифу пешниҳодҳои вай дар бораи ба забони адабӣ дохил кардани калимаҳои лаҳҷавӣ², ки сабаби норозигӣ ва ҷавобияи саҳти Абдусалом Дехотӣ шуда буданд³, бамаврид аст. Ғ. Мирзо дар ин мақола баро-

¹ Дар мактуби кушодаи нависандаи маъруфи мо Ҷалол Иқромӣ ин масъала бачо ва дар вақташ таъкид шуд. Ниг. Ҷ. Иқромӣ. Насихат ба рафиқи чавонам. — «Тоҷикистони Советӣ», 27 феввали с. 1975.

² Газ. «Тоҷикистони советӣ», 3 феввали с. 1957.

³ А. Дехотӣ. Аввал андеша в-он гаҳе гуфтор. — «Тоҷикистони Советӣ», 13 феввали соли 1957.

бари чандин калимаи сазовор, ки дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ маъмуланд, истифодаи калимаҳои низ тавсия менамояд, ки соф маҳаллӣ буда, забони адабӣ ба қабули онҳо эҳтиёҷе надорад. Ин нуқтаи назар дар эҷодиётӣ ӯ низ ақс ёфтааст. Барои ҳамин ҳам, дар асарҳои вай, пеш аз ҳама, ду гурӯҳ калимаҳои шевагӣ — аз як тараф, калимаҳои сазовор ва шоиста, аз тарафи дигар, калимаҳои номувофиқ ва ғайримашҳур ба назар мерасанд.

Калимаҳои мақбуле, ки вай умумӣ шудани онҳоро дар назар дорад, аз ҷиҳати хусусияти худ гуногунанд. Баъзе аз онҳо қадимӣ буда, вобаста ба муҳити ҷуғрофӣ дар лаҳҷаҳои кӯхистон, аз ҷумла дар Қӯлоб, маҳфуз мондаанд. Устод Айнӣ дар вақташ калимаҳои **поистан** ва **арбадаро** аз забони кӯхистониён шунида, минбаъд дар асарҳои худ натарсида истифода кардани онҳоро зикр карда буд. Ӯ инчунин таъкид менамуд, ки ёфта умумӣ намудани ин гуна калимаҳо, ки классиконаанд, муҳим аст. Ғ. Мирзо дар истеъмоли калимаҳои гурӯҳи мазкур ҳамин гуна амри хайро пеш гирифтааст, ки сазовори тақдир ва дастгирӣ, Масалан, мо дар асарҳои ӯ калимаҳои *коло* (мол, матоъ), *бар* (хосил), *тор* (боло), *аёл* (хонавода, зан, фарзанд), *арғушт* (рақс), *деҳқада* (деҳа, кишлок), *раҳидан* (наҷот ёфтан), *шабохун* (хучуми ногаҳонии шабона), *дарза* (даста, қабза), *дугоник* (тавҷам, экизак), *моиндар* (модарандар), *полоидан* (соф кардан, тоза намудан), *ганҷур* (анбор) ва мисли инҳоро дучор менамоем, ки дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ аз унсурҳои фаъол ва умумӣ ба шумор мераванд.

Қисме аз ин калимаҳо дар забони адабии имрӯза ҷаму беш дучор шаванд ҳам, қисми дигарашон аз доираи навиштаҳои Ғ. Мирзо берун намебароянд: баъзеҳо онҳоро архаистӣ гумон карда, аз истифода худдорӣ мекунанд. Аммо дар нормаи истеъмом будани калимаҳои мазкур дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забонамон имконият медиҳад, ки онҳо ҳамчун он ду калимаи корфармудаи устод Айнӣ (поистан ва арбада), ки ба тавассути истифодаи ӯ ранги оммавӣ гирифтаанд, дар забони адабии имрӯза фаровон ба кор бурда шаванд. Дар ин ҷо дар бораи калимаҳои *дугоник* ва *моиндар* (модарандар), ки баъзеҳо муродифҳои онҳо — *экизак* ва *модари ӯгайро* беҳтар ҳисоб мекунанд, алоҳида таваққуф кардан лозим аст. Аввал ҳамин, ки калимаи

экизак барои намояндагони лаҳҷаҳои шимолӣ маълум бошад ҳам, барои мардуми ҷануб ва ҷануби шарқии Тоҷикистон фаҳмо нест. Баръакси ин калимаи дугонак (ё дугоник) барои тамоми тоҷикон дастрас мебошад. Тоҷикони шимолӣ Тоҷикистон ва тоҷиконе, ки дар Ўзбекистон зиндагӣ мекунанд, калимаи **дугона** ва **дугонакро** (дар бозии махсус аз рӯи мағзи чуфти донак) фаровон ба кор мебаранд. Сониян, калимаи **дугонак** назар ба **экизак** бартарии махсус дорад; **экизак** бо ифодаи мафҳуми чуфт маҳдуд мешавад, **дугонак** аз рӯи зарурати ҳисоб метавонад миқдори зиёдтареро ифода намояд. Масалан, ба қарибӣ дар газетаи «Маориф ва маданият» дар баёни таваллуди якбораи шаш кӯдак калимаи шашгона истифода шуд, ки бисъёр муносиб аст.

Калимаи **модарандар**, ки дар осори классикӣ ба сурати **моиндар** бисъёр дучор мешавад, рӯз то рӯз бештар истифода мешудагӣ шудааст. Ин калима хеле қадимӣ буда, ҳисси **андар** дар он, чунон ки Ҳорн нишон додааст, аз *antara*-и санскрит ба маънои бегона, ғайр боқӣ мондааст.¹ Калимаи **модарандар**, **додарандар** ва ғайра танҳо дар ҳамин шакл метавонанд ранги оммавӣ гиранд. Аз ин нуқтаи назар, ба фикри мо, шакли **моиндар**, ки Ғ. Мирзо истеъмол кардааст, ҳарчанд дар осори Рӯдакӣ барин шоири бузург дучор шавад ҳам, бинобар номафҳумии маъноии он барои намояндагони лаҳҷаҳои дигар, қобили умумӣ шудан нест.

Дар байни калимаҳои умумишаванда чунин калимаҳое низ ҳастанд, ки махсуси лаҳҷаҳои ҷанубӣ буда, дар заминаи забони умумихалқӣ сохта шудаанд. Чунончи, **хамбидан** (ба маънои раҳсипор шудан рӯ ба поён), **ғамбемор** (одами гирифтори бемории маъюсӣ ва ғамгинӣ), **нофор** (нотинҷ, нороҳат) ва монанди инҳо.

Баъзе калимаҳои истифода ҷардаи муаллиф, монанди **тунукӣ**, **чӯбтора**, **чапар**, **таблак**, **лакӣ**, **фатирмаска**, **чагдон**, **нугуллоб** ва монанди инҳо аз ҷумлаи истилоҳоти этнографӣ мебошанд, ки дар зодгоҳи ӯ маъруфанд. Нависанда онҳоро дар мавриди худ, барои тасвири ҳаётии воқеа ба кор бурдааст.

Дар баробари чунин ҷиҳатҳои хуб Ғ. Мирзо дар истеъмоли калимаҳои лаҳҷавӣ ба норасоҳои ҷиддӣ низ

---

¹ Ниг.: В. А. Капранов. «Лугати фурс», Асади туси и его место в истории таджикской (форси) лексикографии. Душанбе, 1964, стр. 96.

роҳ додааст. Аввалин ҷиҳати ношоам он аст, ки вай дидаву доништа ба ҷои калимаҳои мақбул ва умумӣ калимаҳои маҳдуди лаҳҷавиро ба кор мебарад. Барои мисол калимаи **дахмарда** ва **достакро** мегирем, ки ба ҷои **ҷӯпон** ва **фароштурук** кор фармуда шудаанд. Калимаи **ҷӯпон** аз асоси таърихии худ андак дур рафта бошад ҳам, ба ҳамаи мардуми тоҷик фаҳмост. Ин калима, ки дар забони қадим ба сурати *f̄u-r̄pa* (фишу-моли майда, пана-бонидан) сабт ёфтааст, бо таъбири шакл на танҳо дар баъзе аз забонҳои ҳиндуаврупой, балки дар бисёр забонҳои дигар, ки қисме аз онҳо аз забони мо таъсир гирифтаанд, низ дида мешавад. Онро тамоми классикони адабиёти форсу тоҷик дар давоми бештар аз ҳазор сол истифода кардаанд. Ана дар ҳамин ҳолат, калимаи **дахмарда**, ки дар доираи нисбатан танг маълум буда, шарҳи этимологии он дар ифодаи мафҳуми **ҷӯпон** аз рӯи қоидаи калимасозии тоҷикӣ муҳол аст, калимаи умумихалқии **ҷӯпонро** иваз карда наметавонад.¹ Ба назари мо, онро дар мавридҳои ҷудогона танҳо дар характеристикаи нутқи персонажҳо истифода кардан мумкин аст.

Калимаи *фароштурук* низ калимаи қадимии тоҷикӣ буда, дар «Луғати фурс» дар шакли *фарастук* дарҷ ёфтааст.² Вай ҳам дар забони адабӣ ва ҳам дар бисёре аз лаҳҷаҳои забонамон маъмул мебошад. Вобаста ба ин парранда дар байни халқ афсонае машҳур аст, ки шоирон Убайд Раҷаб ва Ғаффор Мирзо ҳар кадом алоҳида онро ба назм даровардаанд. У. Раҷаб дар ин маврид калимаи машҳури умумихалқӣ-фароштурукро ба кор бурда бошад, Ғ. Мирзо онро бо *достак*, ки дар лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ низ ба ин маънӣ истифода мешавад, иваз кардааст. Ба фикри мо, шоир Ғ. Мирзо, ки худаш ҳам дар шеърҳои дигараш дар чанд маврид калимаи *фароштурукро* истеъмом кардааст, ба лаҳҷа *пойбанд* шуда, ба ҳисоб нагирифтааст, ки ин калима ба намояндагони шеваҳои дигар маълум нест, онҳо онро аз луғатҳо ҳам пайдо карда наметавонанд.

Монанди ҳамин калимаҳои **ҷойлоб** ва **ручка**, ки ба ҷои **коза** (ё чайла) ва **юнучқа** истифода шудаанд, ба

---

¹ Дар «Фарҳанги Нафисӣ» (ҷ. II, с. 568) калимаи **дахмарда** чунин шарҳ ёфтааст. «Чамъияте, ки мвраккаб аз даҳ мард бошад ва саркардаи даҳ нафар ва мансуб ба даҳ нафар мард ва зиёда».

² В. А. Капранов. Асари мазкур, сах. 91.

ҳеҷ ҳол муродифи адабии худро иваз карда наметавонанд. Қалима ва таркибҳои дабара (Гоҳ бо зорию дуо, дабара), паҳидан (Дар асоси паҳидани чапу рост), чаттӣ (Вале овозаи чаттӣ будаст он), луфтак (Луфтак будӣ, ҳури ишқомӯз шудӣ), чук (Чӯбу чахсу чуку чоңдори ҳамӯш) ва монанди инҳо низ ба оммаи васеъ номафҳуманд. Ин гуна унсурҳои маҳдуди лаҳҷавӣ ҳусни услуби муаллифро, ки умуман содда ва оммафаҳм аст, доғдор намуда, аксарияти хонандагони ӯро аз зуд ва бояду шояд фаҳмидани мазмун ва гоյи асарҳояш маҳрум месозанд.

Суиистифода шудани унсурҳои лаҳҷа дар ашъори Ғ. Мирзо дар матбуот борҳо гуфта шудааст. Аммо шоир аз танқидҳои ҳаққонӣ ва рафиқона хулосаи дуруст набароварда, равиши пешгирифтаи худро ҳамчунон идома медиҳад. Дар ин бобат ӯ чунин талаботи муҳимро ба назар намегирад, ки забони адабӣ қоида ва нормаи муайян дорад, ки риояи он барои ҳама амри зарурист. Вайрон кардани ин қоидаи умумӣ танҳо ҳамон вақт ҷоиш аст, ки зарурати услубие дошта бошад. Мисолҳое, ки мо дар боло овардем, аз чунин зарурат орианд. Онҳо қалимаҳои соф маҳаллӣ мебошанд, ки шоир бидуни софкории эҷодӣ ва санҷиши дақиқ ба қор бурдааст. Асосгузори реализми социалистӣ М. Горький ба баъзе нависандагони рус, ки дар истифодаи лаҳҷаи зодгоҳи худ рағбати маҳсус доштанд, саҳт эрод гирифта, навишта буд: Далел овардани ин, ки дар музофоти мо чунин мегӯянд, дуруст нест: китобҳо на барои як вилоят навишта мешаванд.¹ Риояи ин дастури муҳим барои ҳамаи қаламкашони советӣ амри воҷиб аст.

Мулоҳизаҳои боло, пеш аз ҳама, ҳаминро собит менамоянд, ки лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ аҳамияти захиравии худро дар такмили забони адабӣ ҳанӯз аз даст на додаанд. Ин хусусият, вобаста ба сабабҳое, ки гуфта шуд, дар лаҳҷаҳои кӯхистон, маҳсусан, бештар ба назар мерасад. Тарзи дурусти истифодаи қалимаҳои лаҳҷавӣ, албатта, пеш аз ҳама, ба салиқа ва мавридшиносии адиб марбут аст. Агар ӯ нияти такмили забони адабро дошта бошад, бояд беҳтарини онҳоро интихоб кунад. Дар ин бобат меъёри асосӣ аввал ин аст, ки қалимаи шевагӣ бояд дар забони адабӣ муродифи мувофиқ надошта бошад, дуюм ин, ки муодили лаҳҷавӣ дар ифо-

¹ А. М. Горький. Русские писатели о языке Л., 1954, стр. 710.

дан дуруст, равшан ва муайяни маънӣ назар ба шакли адабӣ соҳиби бартарие бошад. Баъзе калимаҳо мумкин аст, ҳамчун муродифи нисбатан баробархуқуқи калимаҳои адабӣ истифода шаванд, ки таҷрибаи зиндагӣ ва рафти минбаъдаи инкишофи забон тақдири онҳоро ҳал хоҳанд кард. Қисми дигари калимаҳои лаҳҷавӣ метавонанд, танҳо бо тақозои сабки бадеӣ барои саҳеҳии тасвир ва тақлиди услуб истеъмоли ёбанд.

Мо ин ҷо дар хусуси истифодаи ~~унсурҳои~~ лаҳҷавӣ барои фардӣ кунонидани нутқи персонажҳо алоҳида таваққуф намекунем. Ин масъала баҳси алоҳида аст. Ҳоло ҳамин қадар мегӯем, ки дар услуби бадеӣ дар ин бобат якрангӣ дида намешавад. Баъзеҳо нутқи қаҳрамонҳои асари худро бо ёрии унсурҳои лаҳҷавӣ, баъзеи дигар дар заминаи забони умумихалқӣ фардӣ мекунонанд. Дар адабиёти советии тоҷик аксарият усули дуҷумро интихоб кардаанд, ки устод Айнӣ аз ҷумлаи онҳост.

Дар охир бояд қайд намуд, ки ташаккули нормаҳои забони адабӣ самараи заковати халқ, ҳосили меҳнати бурдборонаи устодони суҳан — нависандагон ва олимони аст. Аз ин ҷост, ки қоида ва нормаҳои забон ба тамоми халқ мансубият доранд ва муҳофизати онҳо аз ҳар гуна вайронихо қори муқаддаси ҳар як фарзанди бошарафи миллат мебошад. Бинобар ин, мо бояд гарданшахӣ ва якраҳагиро, ки дар натиҷаи зиёда саргарм шудан бо лаҳҷаҳои зодгоҳамон содир мешаванд, қатъӣ назар намуда, барои тозагӣ ва покии забони модарӣ, ки яке аз рунҳои асосии миллати мо, мубориза барем. Саъй кардан лозим аст, ки забони адабии мо ба савияи маданият биноқорони коммунизм мувофиқ бошад, бо соддагӣ, ҳамафаҳмӣ ва таъсирбахшии худ оммаи мардумро дар адои муҳимтарин вазифаҳои ҷамъиятӣ сарфарбар карда тавонад.

Дар ин бобат нишондоди зерини асосгузори адабиёти советӣ — Максим Горький ҳамеша бояд сармашқи қори ҳар як аз аҳли қалам бошад: «Мо бояд аз калима фаъолияти аз ҳама беш, зиёдтарин қувваи таъсиргузориро ба даст дарорем. Мо ба ин танҳо ҳамон вақт ноил шуда метавонем, ки дар худ ҳурмат кардани забонро чун материал тарбия намоем, аз он соқит кардани пӯсту пӯчокҳои нодаркорро ёд гирем. таҳрифи калимаро бас кунем, аз маънӯб кардани он худдорӣ намоем. Қалима ҳар қадар содда бошад, ҳамон қадар возе-

ху муайян аст, ҳар қадар дуруст истифода гардад, ҳамон қадар ба ибора қувва ва хусусияти боварибахш ато мекунад. Рағбати афзун ба провинционализмҳо, ба унсурҳои маҳаллӣ равшани тасвиrho ҳалалдор мекунад, чунон ки зӯран даровардани калимаҳои хориҷӣ ба забони русӣ хонандаи моро ба ҳолати душвор мегузорад».¹

---

¹ М. Горький. О литературе. М., 1953, стр. 587—588.

ТАРЧУМА ВА ЗАБОНИ АДАБӢ

Тадқиқи ҳусну кубҳи асарҳои тарҷумавӣ, вобаста ба ин ба тарзи илмӣ таъин намудани тақмили соҳаи гуногуни забони адабӣ аз ҳисоби воситаҳои нав ё ҳаробу таҳриф шудани он бо калима, таркиб, ибора ва шаклҳои грамматикӣ нодаркор яке аз муҳимтарин проблемаҳои илми филология аст. Мутаассифона, мо ҳанӯз бо ин масъала, чунон ки бояд, машғул нашудаем. Қайду эродҳои устод Айни дар ҳошияи китобҳои алоҳида, тақризиҳои ҷудогона, инчунин он чанд мақолаи нависандагон, мунаққидон ва баъзе аз тарҷумонҳои касбӣ, ки вобаста ба ину он масъалаи тарҷума навишта шудаанд, ба ҳеҷ ваҷҳ талаботи рӯзафзуни ин соҳаро қаноат кунанда наметавонанд. Тақризи рӯзмарра ба асарҳои тарҷумашуда ҳам дар матбуоти даврӣ дуруст ба роҳ монда нашудааст. Ба ин қор баъзан қасоне даст мезананд, ки аҳли салоҳият нестанд. Табиист, ки дар чунин вазъият ба тарзи ҷамъбасти илмӣ ба миён гузоштани умдатарин масъалаҳои назарияи тарҷума, ҳулоса кардани майлу равишҳои зиёде, ки дар соҳаи ободӣ ва ҳаробии забон дар зарфи панҷоҳ сол ба вуҷуд омадаанд, берун аз имкон аст. Бинобар ин, мо бо шарҳу тавзеҳи ҳодисаҳои ҷудогона, ки шояд барои тадқиқоти ҷиддии минбаъда кӯмаке расонанд, иктифо ҳоҳем кард.

Тарҷума ҳамеша бо забони адабӣ иртиботи қавӣ дорад. Чунин ҳамбастагӣ аз алоқаи ҷудопозири забон ва тафаккур ба миён меояд: «забон воқеияти бевоситаи фикр аст» (К. Маркс), ҳар фикре, ки дар майнаи одам пайдо мешавад, фақат дар асоси материали забонӣ, дар асоси калима, ибора ва ҷумлаҳои забон воқеъ мешавад, бе забон на фикр ҳаст ва на осори илмиву бадеӣ. Тарзи дарки олами ҳастӣ ҳар чанд барои тамоми ода-

мон як хел ва ҳамранг бошад ҳам, ифодаи он дар нутқ барои ҳар халқ ҳар хел буда, чун муҳимтарин аломати миллӣ имконият медиҳад, ки як халқ аз халқи дигар фарқ карда шавад.

Тафрикаи забонӣ одамонро ба он водор намудааст, ки барои ошно шудан бо комъёбиҳои илмиву маданияи ҳамдигар кори тарҷумаро ба роҳ монанд. Таърих гувоҳи ҳол аст, ки ҳеҷ як халқи маданӣ аз ин амали хайр берун намондааст. Дар натиҷаи тарҷума ҳар як халқ аз халқи дигар дар ягон бобат судманд мешавад, чизеро касб мекунад, ё меомӯзад. Ин ҳодисаи нек ба забон ҳам бетаъсир намондад. Зотан, дар дунё забоне нест, ки маҳдуди доираи миллии худ шуда, аз таъсири забонҳои дигар фориғ монда бошад. Айни ҳамин ҳодиса ба забони тоҷикӣ низ дахл дорад. Саромадони илму адабиёти тоҷик бисёр асарҳои илмиву бадеиро аз забони арабӣ, ҳиндӣ, сонихо аз забонҳои туркӣ тарҷума намуданд. Онҳо, ки забони модарии худро нағз медонистанд ва истеъдоди баланди адабӣ низ доштанд, бе он ки аз табиати забони миллии худ берун бароянд, бисёр калимаву термин, хеле шаклу воситаҳои грамматикиро аз забонҳои дигар иқтибос намуданд, барои тақмили забони модарӣ аз ҳисоби беҳтарин унсурҳои забонҳои дигар ёрии амалӣ расониданд.

Аммо дар солҳои Ҳокимияти Советӣ дар ин соҳа низ дигаргунии кулӣ ба амал омад. Миқдори асари тарҷумашаванда хеле афзуд, манбаҳои он мухталиф ва рангоранг шуданд. Дар забони имрӯзаи тоҷик аксарияти кулли тарҷумаҳо аз забони русӣ, як қисми ками онҳо аз забони ўзбекӣ шудаанд, ки вобаста ба ин таъсири ин ду забон ба забони адабии мо бештар воқеъ гаштааст.

Забони тоҷикӣ, чунон ки маълум аст, яке аз сарватмандтарин забонҳои дунёст. Суханварони сершумори тоҷик дар давоми бештар аз даҳ аср бо ин забон асарҳои оламшумули илмиву бадеӣ офарида, хусн, қудрат ва имкониятҳои услубиашро зиёд карданд, онро ба мартабаи яке аз маданитарин забонҳои ҷаҳон боло бардоштаанд. Ин буд, ки забони мо аз бобати сарвати луғавӣ, имкониятҳои фаровони калимасозию калимабандӣ ва санъатҳои лафзиву маънавӣ аҳли илму адаби бисёр миллатҳоро мафтун намуд, ба қисме аз онҳо таъсири муфид расонид. Бо ҳамаи ин забони адабии тоҷик пеш аз революция давраи халқияти тараққиро аз сар

мегузаронд, зеро барои расидани вай ба пояи забони адабии миллӣ ҳанӯз шароити зарурии сиёсӣ, иқтисодӣ ва ҷуғрофӣ ба вуҷуд наомада буд. Ин гуна имконият дар мо фақат пас аз Инқилоби Октябр муҳайё гардид. Бинобар ин, тарҷума аз забони русӣ барои мо дар соҳаи забон ҳам барои касби калима, термин ва баъзе шаклу воситаҳои грамматикӣ, ҳам барои ибрати равиши умумии инкишофи забон ва тарзи демократизацияи он, ҳам барои хосияти реалистӣ гирифтани адабиёти бадеӣ аҳамияти бузурги прогрессивӣ дошт ва ин аҳамият ҳамчунон боқист.

Далели ин муддао ҳамин аст, ки забони русӣ ҳанӯз қабл аз революция ба дараҷаи забони адабии миллӣ расида буд. Вай дар роҳи расидан ба ин мартабаи олии таъсири чандин забони мутараққии Ғарб, аз ҷумла забонҳои францавӣ, немисӣ, англисӣ, голандӣ ва мисли инҳоро дида, аз сарчашмаи забони зиндаи халқ пурра ғайзӣб гашта, дарвоқеъ ҳам, бузург ва пуриқтидор шуда аст. Барои ҳамин ҳам донандаи чандин забони маданӣ Ф. Энгельс дар ҳаққи ин забон гуфта буд: «Забони русӣ сазовори омӯзиши ҳартарафа мебошад», зеро вай «аз ҷумлаи пурқувваттарин ва бойтарини забонҳои зинда ба шумор меравад».¹ Кӯчидани ҳаракати революционӣ аз Европаи Ғарбӣ ба Россия, ба вуҷуд омадани назарияи ленинии инкишофи ҷамъият дар ин сарзамин ва ниҳоят пешоҳанги Революцияи Октябр шудани пролетариати рус аҳамияти сиёсии ин забонро дар миқёси байналхалқӣ яке бар чанд афзуд, таъсири онро ба забонҳои дигар амри воқеъ гардонид.

Дар кори тарҷума бо ҳам рӯ ба рӯ шудани ду забони фасеҳ ва мукамал барои тарҷумони тоҷик душворҳои махсусеро пеш меоварданд. Тарҷумаи таълифоти суҳансароёни мумтози рус, аз қабиле А. С. Пушкин, Н. Г. Гоголь, А. И. Герцен, И. С. Тургенев, И. А. Гончаров, Н. А. Некрасов, Н. Г. Чернышевский, Л. Н. Толстой, А. П. Чехов, А. М. Горький, В. В. Маяковский, А. Фадеев ва дигарон, ки ҳар кадом дорои сабаку салиқаи хосеанд, инчунин аз русӣ ба тоҷикӣ гардонидани осори бисёр нависандагони номии Ғарбу Шарқ ва миллатҳои гуногуни Иттифоқи Советӣ тақозо мекарданд, ки тарҷумон баробари огоҳу балад будан ба сарвати

---

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Полное собрание сочинений. Т. VI, 1950, стр. 24.

забони русӣ, аз имкониятҳои бепеҷи маъноӣ ва эстетикӣ системаи луғавӣ, фразеологӣ ва грамматикӣ забони модарии худ низ воқиф бошад. Ба замми ин, бинобар роҳи махсуси тараққири паймудани забони адабии миллии тоҷик рафти инкишофи умумии онро дуруст дарк карда, ба он ҳамроҳ шудани тарҷумони тоҷик лозим буд.

Вақте ки аз ин нуқтаи назар асарҳои тарҷумавиро аз назар мегузаронем, шояд он мешавем, ки аксарияти тарҷумонҳоямон ба талабҳои мазкур асосан риоя кардаанд. Ин хусусият на танҳо дар қори нависандагонӣ номӣ, ки ҳар қадом ину он асарро тарҷума кардаанд, балки дар тарҷумаи устодони забардасти ин соҳа — Раҳим Ҳошим, Ҳабиб Аҳрорӣ, Эмануэл Муллоқандов ва дигарон низ равшану возеҳ мушоҳида мешавад. Воқеан ҳам, оё мо ҳақ надорем гӯем, ки мисли Раҳим Ҳошим як донанди забон бо тарҷумаҳои сершумори худ, ки дар онҳо сарват ва имкониятҳои бепеҷи забони тоҷикӣ бо услуби хоси ӯ донишмандона дар силқи таҳрир кашида шудаанд, дар инкишофи забони адабии он хизматро адо кардааст, ки осори чунин нависандагони машҳури мо мисли Ч. Икромӣ, С. Улуғзода, Р. Ҷалил, Ф. Ниёзӣ ва дигарон дар ӯҳда доштанд. Мо фикр мекунем, ки на танҳо тарҷумаҳои Раҳим Ҳошим, балки тарҷумаҳои С. Ализода, Ҳ. Ирфон, Ҳ. Аҳрорӣ ва Эмануэл Муллоқандов низ дар ин роҳ хизмати хеле муфидро ба ҷо оварданд. Ана барои ҳамин ҳам, ҳангоми қайд кардани роли адибони тоҷик дар ташаккули забони адабии миллии зикр накардани номи тарҷумонҳои мазкури мо қамолӣ ноинсофӣ мебуд.

Тарҷума, одатан, омилҳои хориҷии инкишофи забон ба шумор меравад. Ин омил на танҳо иқтибоси бевосита, балки тарҷумаи айнии калима, таркиб ва ибораҳои, ки дар илми забоншиносӣ бо истилоҳи калька ва нимкалька машҳуранд, низ дар бар мегирад. Калькаҳои ҳақиқӣ ва лойқ, одатан, аз рӯи зарурат сохта мешаванд. Тарҷумон дар нусхаи асл, ба калима, таркиб ё иборае дучор мешавад, ки ниҳоят мӯҷаз ва возеҳ воқеъ гаштааст. Вай баъзан барои бо ин хусусият ифода кардани онҳо дар забони модарии худ муодилоҳои муносиб ва созгор пайдо карда наметавонад. Барои ҳамин усули тарҷумаи айниро ба қор мебарад, ки дар натиҷаи ин касби бевосита не, балки иқтибоси маъноӣ ва тарҳи воситаҳои забонӣ ба амал меоянд. Калькаҳои хубу қобил

бо гузашти рӯзгор бо воситаҳои худӣ омезиш ёфта, ба-
гамом ҳазм шуда мераванд, чунон ҳазму махлут ме-
шаванд, ки муқаррар намудани бегонагии онҳо танҳо
бо роҳи тадқиқоти амиқи илмӣ мумкин мегардад. Ҳа-
маи забонҳои дунё, аз ҷумла забони тоҷикӣ низ, аз ин
усули инкишоф баҳраманд шудаанд. Яке аз тарҷумон-
ҳои номии мо Эм. Муллоқандов дар ин бобат мушоҳи-
даи аҷибе гузаронида, ба хулосаи зерин омадааст:

«...Адиб ё тарҷумоне, ки ба забони дигаре кор до-
рад, агар дар ин забон бо ибора ва таркиби хуби рех-
тае вохӯрад ва донад, ки он дар забони ҳудаш нест ва
ҷорӣ шуданаш матлуб аст, барои ба забони худ даро-
вардани онҳо (албатта, бо шартӣ аз қонуну қоидаҳо ва
табиату ҳусни забони худ набаромадан) мекушад. Уму-
ман, ба назари мо сабаби асосии касби калима ва ибо-
раҳо аз забони дигар ҳам дар ҳамин аст... Адибони то-
ҷик низ бо ҳамин роҳ мераванд, фақат дар доираи за-
бони худ маҳдуд нашуда, аз забони русӣ бисёр чиз-
ҳои дарқориро қабул мекунанд. Дар натиҷа имрӯз дар
забони адабии тоҷик калима ва ибораҳои мебинем,
ки аз забони русӣ гузаштаанд ва қисман дар забон
ҳазм ҳам шудаанд».¹

Муаллиф бар сидқи муддаои худ мисолҳои зиёде
овардааст, ки шубҳанок ва баҳсталаб будани баъзе аз
онҳо истисно шавад, аксарияти куллиашон дар воқеъ
ҳодисаи наванд ва сазовори умумишавӣ мебошанд. Чу-
нончи, *сӯзандору* (укол), *афкори ҷамъиятӣ* (обществен-
ное мнение), *мактаби адабӣ* (литературная школа), *ҳа-
қиқат ғалаба хоҳад кард* (правда восторжествует), *ба
сағ марги сағона бояд* (собаке собачья смерть), *иштиҳо
дар вақти хӯрдан пайдо мешавад* (аппетит приходит во
время еды), *мисли ду қатра об монанд будан* (быть похо-
жим, как две капли воды) ва ғайра.

Ин мисолҳо ва чандин мисолҳои дигари ба онҳо мо-
нандро Эм. Муллоқандов аз асарҳои нависандагон ги-
рифтааст. Шумораи чунин калькаҳои чи аз осори ба-
деӣ ва чи аз услубҳои расмӣ, илмӣ ва публицистии за-
бонамон боз ҳам метавон зиёд кард. Лекин ҳамин чанд
далел ҳам собит менамояд, ки нависандагон низ дар
вақтҳои зарурӣ усули калькаро истифода намуда, бо ин
роҳ барои такмили забон ҳиссаи арзанда гузоштаанд.

---

¹ Эм. Муллоқандов. Нависандагони тоҷик ва забони русӣ. --
«Садон Шарқ», 1974, № 1, саҳ. 126.

Ҳамширо ҳам бояд хотирнишон кард, ки нависандагон, одатаи, ба калька хеле кам мууроҷиат мекунанд. Барои ҳамин ҳам, манбаи асосии калька тарҷума ва забони тарҷумон аст. Тарҷумони хуб, тарҷумоне, ки аз ҳусн ва табиати миллии забони модарии худ пурра бохабар аст, калькаҳои мувофиқ ва шоиста месозад, ки бо мурури замон ранги умумӣ гирифта, чун моли худ воқеъ мешаванд. Вале аз зери қалами тарҷумонҳои нотавон ва бемасъулият калькаҳои харобу сунъӣ, таркиб ва ибораҳои хилофи табиати миллии забон берун меоянд, ки чун ҳодисаҳои номатлуб ва тасодуфӣ аз гирду атрофи муаллифи худ дур намераванд. Намунаи чунин мисолҳои нобобро дар поёнтар зикр хоҳем кард.

Тарҷума фақат восита ва сарчашмаи пайдоиши каллимаю таркибҳои нав, қолабҳои нави ибора ва ҷумла нест. Бо таъсири он захираҳои пинҳонӣ ва имкониятҳои потенциалӣ забони миллии дигарбора ба рӯи қор меоянд, бо гузашти вақт фаъл шуда, хусусияти оммавӣ пайдо мекунанд. Ҳамин аст, ки ба тавассути тарҷумани асарҳои бадеӣ дар солҳои Ҳокимияти Советӣ бисёр каллимаҳои адабии китобӣ, ки ҳукми архаистӣ гирифта буданд, аз сари нав серистеъмол шуданд, хеле унсурҳои қобил ва созгори лаҳҷавӣ аз доираи маҳдуди маҳаллӣ берун баромада, хусусияти умумӣ гирифтанд. Ба наздикӣ асари Мигель де Сервантес Сааведро «Достони айёри ламанҷӣ Дон Кихот» дар тарҷумани нависандаи номии мо С. Улуғзода дастраси хонандаи тоҷик шуд. Ин асар, чунон ки маълум аст, бо услуби бошукӯҳ иншо гашта, дар тарҷумани русӣ ҳам ин услуби муаллиф нигоҳ дошта шудааст. С. Улуғзода низ ҳангоми ба тоҷикӣ гардонидани он кӯшиш намудааст, ки услуби нусхаи аслиро нигоҳ дорад. Дар натиҷаи ин вай унсурҳои зиёди китобиро ба қор бурдааст, ки яқоя барои таъмини услуби тантанавии асар хизмат карда, мароми эҷодии муаллифро ба хонандаи тоҷик низ ба беҳтарин тарзе талқин кардаанд. Нависанда С. Улуғзода ин ҷо камоли ҳунармандӣ нишон дода, аз унсурҳои китобии забони тоҷикӣ мувофиқтарини онҳоро интиҳоб кардааст, он воситаҳои интиҳоб ва истеъмол намудааст, ки барои талқини мақсад бисёр зарур ва воҷибанд. Масалан: *тайёриву тадорук, хуршеди анвор, паҳлавони шер-афкан, меҳнати шаҳдофарин* ва бисёр каллимаву ибораҳои дигар.

Дар хусуси ба воситаи тарҷума ба забони адабӣ дохил шудани унсурҳои лаҳҷавӣ низ мисолҳои бисёр овардан мумкин аст. Ҳоло барои намуна калимаҳои *алағда*, *цигот* ва *сабзағалтакро* аз назар мегузаронем.

Калимаи *алағда* шакли андак тағйирёфтаи олуғда мебошад. Ин калима суғдӣ буда, ба маънои қаҳролуд, хашмгин, озурда, ҷангара ва мисли инҳо дар осори устод Рӯдакӣ бисёр истифода шудааст. Дар лаҳҷаҳои Самарқанд ва сарғаҳи Зарафшон ҳоло ҳам ба маъноҳои мазкур мустаъмал аст. Тарҷумони номии мо Ҳабиб Аҳрорӣ ин чиҳатро ба назар гирифта, онро дар ҷумлаи зерин барои дар шакли мӯҷаз, дуруст ва мукамал ифода кардани маънии дилхоҳ бисёр муносиб ба қор бурдааст: «Дили Пьер, зоҳиран, аз ин чиҳат алағда буд, ки ҳасади ғафси бесулӯкаи ӯ ҷои бисёреро ишғол мекард».¹

Калимаи *алағда* ба ҳамин маънӣ дар асарҳои навишандаи ҷавони болаёқат — Сорбон низ бисёр дучор мешавад.

Калимаи *цигот* ба маънои қавоқ дар лаҳҷаҳои сарғаҳи Зарафшон ва баъзе аз лаҳҷаҳои гуруҳи Ленинобод маъмул аст. Аз он калимаи мураккаби *бадцигот* ва таъбири устувори *цигот кардан* ба вучуд омадаанд, ки калимаи *бадқавоқ* ва воҳидҳои фразеологии *қавоқ кардан*, *қавоқ андохтанро* иваз менамоянд. Ман аввалин бор ин калимаро дар таҳрири Сорбон дучор карда будам. Ба наздикӣ тарҷумани нави асари машҳури Н. Островский «Пӯлод ҷӣ тавр обу тоб ёфтааст» (тарҷумон Ш. Собир) ба таъб расид, ки дар он низ калимаи *цигот истифода* шудааст: «Павка ба монтьери бадциготе, ки як моҳ инҷониб дар станцияи электрикӣ қор мекард, ноаён қаробат пайдо кард».² Тарҷумон калимаи *бадциготро* дар ин ҷумла ба ҷои *бадқавоқ* дар тарҷумани калимаи *суровый* истифода намудааст. Ҳоло гуфтан душвор аст, ки ин калима дар забони адабӣ «хуқуқи граждани» пайдо мекунад ё не. Бартариин вай нисбат ба шакли *бадқавоқ* ин аст, ки тоҷикӣ ва ҳол он ки ҳиссаи асосии муодили онро калимаи *ӯзбекии қавоқ* ташкил менамояд.

Калимаи *сабзағалтак* дар баъзе аз лаҳҷаҳои шимолӣ ба маънои гел задан, паҳлу задан, хобида аз як

¹ Л. Н. Толстой. Ҷанг ва сулҳ. ҷ. I, Сталинобод, 1953, саҳ. 131.

² Николай Островский. Пӯлод ҷӣ тавр обу тоб ёфтааст. Душанбе, 1973, саҳ. 37.

пахлу ба пахлуи дигар гаштан ба кор бурда мешавад. Дар ин маънӣ вай муродифи **ворочаться**-и русист. Аммо ин калима, ба назари мо, аз муродифҳои худ бо афзалияти услубӣ фарқ мекунад: **вай**, ки дар асоси қиёс (сабзағалтак аз ҳиссаи сабза ва ғалтидан ба вучуд омадааст, ки ҳолати аз шамол ба ҳар сӯ ғел задани сабзаро фаро мегирад) пайдо шудааст, бинобар доро буданаш ба ҳосияти тасвирий мафҳуми даркориро бо тобиши экспрессивӣ ифода менамояд. Тарҷумон Ш. Собир ҳангоми тарҷума маҳз ҳамин ҷиҳати тақозои матни русиро ба назар гирифта, феъли **ворочаться**ро на бо калимаи ғелидан, чунон ки дар тарҷумаи С. Ализода мебинем, балки бо **сабзағалтак рафтан** баён кардааст: **Проходка бо рӯи кафидаи хуншор дар рӯи пол сабзағалтак мерафт.**

Мо ин ҷо барои он калимаи **олуғда**, *цигот* ва *сабзағалтакро* ба сифати намуна зикр намудем, ки онҳо ба қарибӣ, дар пеши назари мо ба забони адабӣ роҳ ёфтаанд. Ин гуна калимаҳо вақтҳои охир дар адабиёти бадеии ҷи худӣ ва ҷи тарҷума тез-тез дучор меоянд. Зотан, сабаби ин дар он аст, ки ҷараёни такмили забони адабӣ аз ҳисоби беҳтарин унсурҳои лаҳҷавӣ (маҳсуси лексика) дар мо ҳанӯз комилан анҷом наёфтааст. Ин ҳодиса қаламкашони тоҷикро водор менамояд, ки ба сарвари забони халқ ва шоҳаҳои шевагии он диққати маҳсус диҳанд, бо роҳи истифодаи мавридшиносона барои умумӣ шудани калимаҳои шоистаи лаҳҷавӣ саъй намоянд, аз истеъмоли луғат ва шаклу воситаҳои маҳдуди маҳаллӣ, ки забони адабиёро нозеб ва ифлос мекунанд, барканор бошанд. Дар акси ҳол тамоюли наздикшавии забони адабӣ ба забони зинда, ки аз муҳимтарин талабҳои маданияи рӯзгори мост, тӯл мекашад, осеб мебинад.

Талаби аҳли ҷамъият дар соҳаи гирифтани унсурҳои забони бегона низ возеҳ ва қатъист: ин кор бояд танҳо аз рӯи зарурат, ҳангоми дар забони миллӣ мавҷуд набудани муодилҳои мувофиқ ҷомаи амал пӯшад. Риоя накардани ин талабот вайронӣ ва дӯлобии забонро зиёд мекунад, ки пешгирӣ кардани он маҳол аст, зеро чунон ки устод Айнӣ гуфта буд, «хатон забонӣ бемории гузаранда аст»¹, хатое, ки аз тарафи як шахси

¹ Қайдҳои С. Айнӣ оид ба забон ва услуби тарҷумаҳои адабиёти бадеӣ. — «Шарқи Сурх», 1955, № 12, сах. 83.

бемасъулият сар зад, хусусан, агар вай аз чумла аҳли қалам бошад, зуд ба дигарон сироят мекунад. Мутаассифона, на ҳамаи тарҷумонҳои мо инро ба ҳисоб мегиранд. Ин аст, ки дар солҳои охир бо таъсири бади тарҷумаҳои вайрон баъзе калимаҳои нодаркор, калимасозихон дурушти хилофи қоида, ибораҳои сунъии номафҳум, чумлаҳои муғлақи сакта ва мисли инҳо дар забонамон зиёд шудаанд.

Чунин ҳодисаҳои номатлуб, пеш аз ҳама, бо саъи тарҷумонҳои бетаҷриба ва нотавон ба зуҳур меояд. Ин иллат баъзан дар таҳрири аҳли ин қор низ мушоҳида мешавад, ки хеле таассуфангез аст: онҳо ки дар байни зиёиён обрӯ ва нуфузи қалон доранд, дар такрори ғалати худ зуд пайравони зиёде пайдо мекунанд. Барои ҳамин ҳам, талабот аз рафиқони ботаҷриба, аз онҳое, ки дар ин соҳа барҳақ сазовори номи пурифтихори устод шудаанд, зиёд аст. Эродҳои мо ҳам ба қисме аз онҳо аз рӯи ҳамин дархост ба миён омадаанд.

Азбаски забон дар тарҷума низ ҳамчун масолеҳи асосӣ истифода мешавад, нуқсонҳои, ки дар ин соҳа мавҷуданд, тамоми системаи онро фаро мегиранд. Дар ин роҳ диққаткорӣ мебошад.

Дар соҳаи лексика, пеш аз ҳама, ду камбудии асосӣ ба назар мерасад.

Камбудии аввал иборат аз сунистифодаи калимаҳои лаҳҷавист. Мушоҳида нишон медиҳад, ки ин гуна калимаҳо бештар ба гурӯҳи лаҳҷаҳои шимолӣ забони тоҷикӣ дахл доранд. Сабаби ин дар он аст, ки аксарияти тарҷумонҳои мо намояндаи ҳамин лаҳҷаҳо мебошанд. Албатта, дар байни калимаҳои лаҳҷавие, ки нависанда ва тарҷумонҳо аз лаҳҷаҳои мазкур ба қор бурдаанд, бисёр калимаҳои хубу умумишаванда мавҷуданд, ки дохил шудани онҳо ба забони адабӣ боиси васеъ ва ғанитар гаштани он мешаванд. Дар баробари ин мо дар аксари тарҷумаҳо (дар яке кам, дар дигаре бештар) дучори калимаҳои мешавем, ки интишорашон дар дохили як ё чанде аз лаҳҷаҳои шимолӣ маҳдуд аст, чи дар лаҳҷаҳои дигар ва чи дар забони адабӣ ба ивази онҳо калимаҳои ҳамафаҳму шоиста истифода мешаванд. Пас, чунин калимаҳои забони моро такмил намедиханд, балки хароб, вайрон ва нозеб мекунанд. Аз ин ҷиҳат, табдили онҳо бо муодилҳои адабӣ ва умумихалқнашон ғайри савоб аст.

Инак, баъзе намунаҳо аз чанд китоб: гавда, тентак, қарчиғай, узот,¹ тилим-тилим, тугунчак, кема, киштан, буғум,² боғ, қира, аралаш, солиқ, қумғон, қултук, тол,³ ямоқ, тикқондан, тумшук, пуру паймон, ялангяланг, қалмоқ, букрӣ, бурма, масту аласт, из, қурғошим, тугунча, авф, тайсал, лолиқизалок, қирав, авқот, маслук, сикқондан, биқин, рафта истодағӣ, эл, илмидан ва мисли инҳо⁴. Чунон ки маълум аст, дар забони адабӣ ба муқобили ҷамъи ин воҳидҳои луғавӣ калимаҳои ҳамафаҳму лоиқ истифода мешаванд: Чунончи: *тан, ҷиннӣ, боз, гусел, чок-чок, латтаи баста, киштӣ, ишкел*, банд, *гӯша* (қираи ҷашм-гӯшаи ҷашм), *омехта, андоз, чойҷӯш, бағал, бед, дарбеҳ, хастан, фук, ғелзадан, саланг-саланг* (саланг-саланг ё ҳел-ҳел гаштан) *чаппа, шаст, кўзпушт, чин, масти аласт, пай, сурб, гиреҳак, афв, файсал, мола-хасак ё моладухтарак, хўрок, маслук, фишоридан ё ҷафидан, паҳлу, гузаро, хеш ё табор, дармондан* ва мисли инҳо.

Баъзе аз калима ва таркибҳои мазкур дар забони зинда ё қисме аз лаҳҷаҳои забонамон шаклан каме тағйир ёфтаанд. Вазифаи тарҷумон ҳамчун устоди суҳан ин аст, ки шакли дурусти онҳоро барқарор наояд, дар акси ҳол ӯ аз паси забони вайрони халқ рафта, барои афзонши ғалатҳо кўмак мекунад. Масалан, аз мисолҳои боло калима ва таркибҳои **авф, тайсал, масту аластро** мегирем, ки ҳар се ҳам дар асл адабӣ буда, дар забони зинда каме тағйир ёфтаанд. Калимаи **авф** дар ҳамин шакл хеле машҳур шудааст ва ҳол он ки асли он **афв** аст⁵. Калимаи **тайсал**, ки дар забони зинда ба маънои қафо партофтани кор истеъмом мешавад, дар асл вайроншудаи **файсали** арабист.⁶ Ин шакл ҳоло ҳам дар баъзе аз лаҳҷаҳои забонамон мустаъмал мебошад. Таъбири **масту аласт**, чунон ки дар ин бора дар

¹ Л. Н. Толстой. Ҷанг ва сулҳ, ҷ. I. Тарҷумани Х. Аҳрорӣ, муҳаррир С. Улуғзода. Сталинобод, 1953, саҳ. 186, 246, 278, 294, 342.

² Говард Фаст. Роҳи озодӣ. Тарҷумани Э. Э. Муллоқандов, муҳаррир Х. Айни. Сталинобод, 1953, саҳ. 75, 77, 79, 82.

³ Собир Абдулло, Мавлоно Муқимӣ. Тарҷумани Раҳмат Обидов, муҳаррир Анора Остонава, саҳ. 5, 9, 15, 21.

⁴ Николай Островский. Пӯлод ҷӣ тавр обу тоб ёфтааст. Тарҷумани Шамси Собир, муҳаррир Бобо Ҳочӣ. Душанбе, 1973, саҳ. 8, 11, 13, 38, 40, 43, 78, 82, 133, 150, 173, 227, 315, 306, 347, 278, 307, 302, 322, 102, 43.

⁵ Ниг. Фарҳанги забони тоҷикӣ, ҷ. I, М., 1969, саҳ. 99.

⁶ Дар ҳамон ҷо, ҷ. 2, саҳ. 406.

фасли боло гуфтем, дар ҳамин шакл, ҳарчанд ки баъзан дар забони зинда дучор мешавад, маъно надорад: **аласт** чузъи баробархукуки ибора не, балки ҳиссаи тобеи он аст. Бинобар ин, аз рӯи қоидаи наҳв бояд бо исми тобеъкунандаи худ ба воситаи изофат алоқаманд гардад. Ин хусусият аз маънои лугавии он — ифодаи мафҳуми ҳамеша, мудом ки дар иборои мазкур дорад, ба миён меояд.

Ш. Собир калимаи **қиравро** ғайр аз маънои машхураш ба маънои коша, яхбандӣ ва шӯша ба кор бурдааст: Сармо тирезаро қирав бандонда пур аз нақшу ниғори аҷиб кардааст; Тумшуқи айғири сиёҳмушкин, мӯйҳои атрофи сӯроҳиҳои биниаш аз хунуки қирав баста буд. Дар забони мо, чунон ки гуфтем, дар ифодаи ҳарду мафҳуми мазкур калимаҳои тайёр мавҷуданд, ки истеъмоли онҳо дар мавриди худ забонро аз таъсири бечон лаҳҷа нигоҳ медорад.

Калимаи авқотро ба маънои хӯрок истифода кардан ғалат аст. Дар ин хусус дар вақташ устод Айни эроди саҳте гирифта буд, ки барои мо бояд сабақ шавад. *Авқот аз вақт аст на аз қут.*

Дар забони халқ маслуҳ дар шакли маслуқ машхур шудааст, ки дар забони адабӣ мо бояд шакли дурусти онро истифода барем. Дар ҷумлаи *касе аз ақиб бо панҷаҳояш гардани Павелро саҳт сиққонд* таъбири сиққондан калимаҳои тоҷикии фишурдан, ҷафиданро бе ҳеҷ зарурат, ноҷо иваз кардааст. Айни ҳамин ҳодисаро дар калимаи биқини ин ҷумла низ мушоҳида мекунем: *Динамит биқинҳои онро* (цистернаро — Р. Ғ.) *канда партофта буд*. Ҳочати шарҳ нест, ки ин ҷо калимаи паҳлу бе ҳеҷ гуноҳ аз мавриди хеле мувофиқи худ соқит шудааст. Таъбири *рафта истодагӣ* дар иборои *мувоҳисачии рафта истодагӣ* аз муродифи худ — гузаро бартари надорад, баръакс аз бобати соҳт назар бо муродифаш дурушт буда, аз ҷиҳати интишори лаҳҷавӣ низ хеле маҳдуд мебошад. Дар омади гап бояд гуфт, ки калимаи «мувоҳисачи»-и иборои мазкур низ нозеб аст. Онро бо баҳсгар ё пархошҷӯ иваз кардач беҳтар менамояд.

Тарҷумон Ш. Собир таркиби элу авлодро дар тарҷуман родни ба маънои хешовандон ба кор бурдааст ва ҳол он ки ин ҷо калимаи эл тамоман лаҳҷавӣ буда, танҳо барои қисме аз тоҷикон дастрас аст. Дар забони мо дар ифодаи ин маънӣ таъбири хешу табор маъруф

мебошад, чи аз чиҳати сохт ва чи аз чиҳати хосияти услубӣ аз элу авлод камие надорад.

Ба назари мо, таркиби **пуру паймон** низ луғати маҳаллист. Чи тавр сурат гирифтани он ҳоло маълум нест. Агар **паймон** ба маънои паймона, қадаҳ ва пур ҳамчун муайянкунандаи ин исм воқеъ гашта бошад, дар он сурат онро бо изофат бояд навишт. Дар ҳамин сурат ҳам ин таъбир ҳамчун воҳиди фразеологӣ аз чиҳати интишо-ри чуғрофӣ доираи хеле маҳдудро дар бар мегирад. Аз ҳамин ҷост, ки дар тарҷумаи калимаи **богато** (богато живут) на ин ибора, балки калимаи *давлатмандона*, ки С. Ализода ба кор бурда буд, мувофиқтар аст.

Аксарияти калимаҳои лаҳҷавие, ки дар боло зикр шуданд, **ӯзбекӣ** мебошанд. Ин калимаҳо, асосан, хоси лаҳҷаҳои шимолӣ буда, бо сабабҳои муайяни таърихӣ ба забони адабӣ роҳ ёфта буданд. Лекин чи дар осори классикӣ ва чи дар лаҳҷаҳои кӯҳистон онҳо муодилҳои хуби тоҷикӣ доранд. Ҳамин ду омил сабаб шудааст, ки қисме аз ин қабил калимаҳо, ки солҳои сию чил дар забонамон хеле фаровон буданд, аллакай ҷои худро ба калимаҳои тоҷикӣ вогузоранд. Қисми дигари онҳо ҳоло бо муродифҳои тоҷикинашон ба тарзи мувозӣ истифода мешаванд, ки мшибаъд дар ин майдон ғолиб омадани шакли худӣ амри ногузир аст: халқ забони худашро, ки гаронмоятарин сарвати маънавии ӯст, дӯст медорад, вайро химоя ва эҳтиёт мекунад, ба иқтибоси унсурҳои бегона вақте майл менамояд, ки аз забони модариаш дар ифодаи маъно ё мафҳуме воситаи муносиб ва сазовор ёфта натавонад. Қалима ва шаклу воситаҳои грамматикӣ, ки бидуни ин зарурат бо айби ину он шахс ба забони адабӣ роҳ меёбанд, дор намепоянд.

Бисъёр калимаҳои **ӯзбекӣ** (монанди қайчӣ, қаймоқ, қайроқ, қабурға ва даҳҳо калимаҳои дигар), ки ҳоло дар забонамон ҳазм шуда рафтаанд, ба ин талабот мусоадат карданд, бинобар ин, мо бегонагии онҳоро ҳис намекунем.

Дар байни силсилаи калимаҳои боло монанди **кӯргошим, тикқондан, биқин, из, тумшук, ямоқ, букрӣ, қалмоқ** ва ғайра калимаҳои ҳастанд, ки каму беш ранги умумӣ гирифтаанд ва баъзе аз онҳо ҳатто дар асарҳои устод Айнӣ низ дучор мешаванд. Аз ин чиҳат, шояд ин қабил калимаҳоро бо муродифҳои тоҷикинашон ба тарзи мувозӣ истеъмом намудан матлубтар бошад. Мшбаъд худӣ зиндагӣ ҳал хоҳад кард, ки кадоме аз онҳо зарур ва соз-

гортар аст. Мухиммаш ин аст, ки фақат саргарми калимаҳои иқтибосӣ нашавем, балки шаклҳои ҳаммаъно онҳоро, ки дар забони классикӣ ва чанде аз лаҳҷаҳои забонамон ҳастанд, низ ба кор барем, то ки барои оммавӣ шуданашон имконият пайдо гардад. Дар байни луғатҳои иқтибосӣ калимаҳои ҳам ҳастанд, ки тобишҳои нозуки услубӣ доранд ва калимаҳои худӣ барои ифодаи ин маънӣ чандон мувофиқ нестанд. Мо бояд ин ҷиҳати масъаларо низ ба ҳисоб гирем.

Нуксонҳои дуум дар бобати вайронии таносуб ва ҷои истеъмоли калимаҳои мушоҳида мегардад. Баъзе аз тарҷумонҳои мо фарқҳои нозуки калимаҳои риоя намекунанд. Дар натиҷа аз зери қалами онҳо таркиб ва ибораҳои мебароянд, ки дар забони адабӣ ба ин сурат вучуд надоранд, дар забони зинда низ онҳо ба таври тамоми дигар воқеъ мешаванд. Инак, баъзе мисолҳо; **офтоби сахарӣ, ғафлат кардан, нигоҳ дӯхтан, бараъло намоён шудан, ҳамоно баланд шудан, фурсат накардан, моҳтоб баромадан, диққат ҷалб кардан, куртаи фасурда, пахну парешон, сар барзадан, ҳамчунин гап задан, иқдом кардан, ғарқоби хун гаштан, тарошу харош карда партофта, меояду халос** ва монанди инҳо. Инак, ҷумлаҳои, ки ин ибора ва таркибҳои истифода шудаанд:

Дар атрофатон оби аз шуоъҳои офтоби сахарӣ ҷилодиҳандаи баҳро... мебинед; Андаке он тарафтар майдони қалоне **менамояд**, ки дар рӯи он... солдатҳои ғафлаткарда ҷӯлида хобидаанд; — Ту аз кучоят ярадор шудӣ? — мепурсед шумо... аз як солдати пири лоғар, ки дар болои кат нишаста нигоҳи некхоҳонаашро ба рӯи шумо дӯхтааст¹. Ҳозир ки ба дидори якдигарро надиданашон хеле вақт шуда буд, ин монандӣ ба назари ҳар дуяшон баръло намоён шуд; Овози қанда-қандаи якоҳанги аўционҷӣ ҳамоно баланд мешуд; Қалонсолон ўро саволборон мекарданд, ба дараҷае, ки ба ҷавоб додан фурсат намекард. Имшаб ҳам моҳтоб баромада, марғзорҳо ва киштзорҳоро ба нури нукратоби худ ғарқ карда буд²; Барои ҳамин ҳам Фёдор тамоми диққати худро ба атрофи ў ҷалб карда буд. Куртааш дариди ва фасурда буд; Хулоса, бе ҳеч шаклу шубҳа пахну парешон шуда исто-

¹ Л. Н. Толстой. Ҳикояҳои Севастополь. Тарҷумани Э. Э. Муллоқандов, муҳаррир Х. Аҳрорӣ, Сталинобод, 1953, саҳ. 6, 8, 10.

² Говард Фаст. Роҳи озодӣ, саҳ. 195, 211, 249, 326.

дани армияи Колчак ошкор буд¹. Павка ҳамчунин гап мезад; Савор бо як дам обро **ҳарисона** то такаш нӯшида, дулчаро ба Павка дароз кард; Ман ба кори хайр иқдом гузоштаам; Мамлакат ғарқоби хун гашта буд; Бачагони бепартиявӣ тирезаҳоро шушта, машинаҳоро тоза карда, аз рӯи онҳо чирки чандинсоларо тарошу харош карда мепартофтанд; Аз хона то хона бист қадам меояду халос².

Ибораи **офтоби сахарӣ** дар назари аввал гӯё дуруст меамояд. Аммо ба масъала аз нуқтаи назари муносибати маъноии калимаҳои он наздик шавем, аён мегардад, ки ин ҷо ғалати фаҳше ҳаст: **офтоб** пагоҳонӣ мебарояд, на сахар. Барои ҳамин ҳам ин ҷо «**офтоби пагоҳонӣ** гуфтан даркор аст»³.

Таркиби **ғафлат кардан** дар ҷумлаи боло ба маънои хоб ё пинак рафтан истифода шудааст ва ҳол он ки маънои **ғафлат** беҳабарӣ, фаромӯшӣ, бетадбирӣ, бепарвоист⁴. Устод Айнӣ ҳамин ҷиҳатро ба назар гирифта, ғалат истеъмоли ёфтани ин калимаро дар ҷумлаи мазкур ҷунин шарҳ дода буд: «Маълум мешавад, ки тарҷумон **ғафлатро** ба маънои хобидан кор фармудааст, аммо ин нодуруст аст. Чунки **ғафлат** дар мавриди хикояе аз ғайри мавриди хоб намояд. Танҳо шахси аз хоб бедоршуда ба тарзи маҷоз—яъне хоби онвақтаи худро нодуруст вонамуда, аз нафси худ чашми маро ғафлат бурдааст гуфтаниш мумкин аст. Ман ин корро дар «Дохунда» дар боби «Хӯҷаин» ба ҳамин тарзи маҷозӣ махсус кор фармудаам, аммо тарҷумон ба маънои хоб кор фармудааст. «Пешни бача ҳавлӣ мағӯ, ки халво гумон мекунад» мегӯинд, рост аст»⁵.

С. Айнӣ дар ҷумлаи **Гидеон ҳам гоҳ-гоҳ ғафлат мекард** (тарҷумай Э. Э. Муллоқандов) низ нодуруст истифода шудани калимаи мазкурро қайд намуда, навиштааст: «Ғафлат ба маънои пинак ё хоб дар мавридҳои махсус — дар мавридҳои, ки каси пинакрафта ё хобида он ҳолати худро бемаврид мешуморад, кор формула меша-

¹ Дм. Фурманов. Чапаев. Тарҷумай Ғафуров М. Мухаррир М. Нурматов. Сталинобод, 1956, сах. 78, 248.

² Николай Островский. Пӯлод чи тавр обу тоб ёфтааст, 21, 24, 48, 157, 197, 276, 304.

³ Қайдҳои Садриддин Айнӣ онд ба забон ва услуби тарҷумаҳои адабиёти адабӣ, «Шарқи Сурх» 1955, № 12, сах. 69.

⁴ Фарҳанги забони тоҷикӣ, ҷ. 2, сах. 650.

⁵ Қайдҳои Садриддин Айнӣ... «Шарқи Сурх», 1955, № 12, саҳифаи 69.

вад. Аммо умуман гафлатро ба маънои хоб ё пинак кор фармудан дуруст нест¹.

Таъбири **нигоҳ дӯхтан** аз он ҷиҳат иллатнок аст, ки дар асл калимаи **нигоҳ** бо феъли **кардан** воқеъ мешавад: **нигоҳ** мекунам, **нигоҳ** мекунӣ, **нигоҳ** мекунад. Ҳеҷ гоҳ **нигоҳ** медӯзам намегӯянд. Устод Айнӣ ба ин масъала дахл карда, гуфта буд: «**Нигоҳро** намедӯзанд, чашмро медӯзанд, аммо **нигоҳро** мекунанд, агар назар бошад, меандозанд»². Чанд вақт инҷониб калимаи **бараъло** дар матбуот ғалат истифода мешавад. Яке аз тарҷумонҳои ботаҷрибаи мо ҳам дар ҷумлаи боло ин хаторо такрор кардааст. Онҳое, ки ин калимаро ба кор мебаранд, ғолибан, бар сари ин ақидаанд, ки решаи он **аъло** мебошад. Агар ин мулоҳиза ҳақ ҳисоб карда шавад, мафҳуми ошкоро, возех, аён ва мисли инҳо, ки истифодаҷунандагони **бараъло** онро ба ин маънӣ ба кор мебаранд, саҳеҳ ифода намешавад, зеро маънои **аъло** ошкоро не, балки болотар, баланд, баландтар; нафис, хубтар, бехтар мебошад.³

Тамоман равшан аст, ки мо ба ҳеҷ яки ин калимаҳо префикси **бар**-ро васл намуда, аз онҳо калимаи нав (мисли барболотар, бархубтар ва ғ.) сохта наметавонем. Чунин гумон меравад, ки **бараъло** дар асл вайреншудаи **баралония** мебошад, асоси ин калима, ки **алония** аст, маънои ошкоро, руиност, хувайдоро дорад.⁴ Ин маъно бо вазифае, ки калимаи **баръало** дар ҷумлаи боло иҷро кардааст, пурра мувофиқат менамояд. Барои ҳамин ҳам, устод Айнӣ истифодаи **бараълоро** ба маънои равшан, возех нодуруст шуморида, навишта буд: «**Бараъло** хатост, **баралония** гуфтан даркор аст, ё ки ба тарзи содда — **равшан**»⁵.

Дар ибораи **ҳамон** баланд шудан калимаи **ҳамон** ба маънои ҳамчунин, монанди пешина омадааст, ки дуруст нест, зеро маънои **ҳамон** гӯё, пиндорӣ, монанди, шояд, зоҳиран аст ва аз ин ҷиҳат вай дар ифодаи амале, ки қаблан сар шуда, дар мавриди сухан низ идома дорад, наметавонад истифода шавад. Дар мавриди боло истифодаи калимаи **ҳамчунон** ва ё **ҳамон** мувофиқ аст.

¹ Дар ҳамон ҷо, сах. 69.

² Дар ҳамон ҷо, сах. 69.

³ Фарҳанги забони тоҷикӣ, ҷ. 1, сах. 110.

⁴ Дар ҳамон ҷо, сах. 59.

⁵ Қайдҳои Садриддин Айнӣ...—«Шарқи сурх», 1955, № 12, саҳифаи 81.

Калимаи **фурсат** маънои вақт, фурчан муносибро дошта, дар таркиби феълӣ одатан бо феълҳои **ёфтан, расидан** меояд. Барои ҳамин ҳам **фурсат намекард** гуфтан, чунон ки дар ҷумлаи боло дидем, дуруст нест: дар ин ҳол таносуби байни ҳиссаи номӣ ва феълҳои таркиби хабарӣ вайрон мешавад. Ибораи **баромадани маҳтоб** аз он ҷиҳат нуқс дорад, ки дар он ҳиссаи **тоб** ба калимаи маҳтоб ноҷо васл ёфтааст. *Тобидан*, чунон ки маълум аст, мафҳуми нур, партав, рӯшноиро дорад, аз ҳамин сабаб халқ маҳтоб баромад не, балки **маҳ баромад** мегӯяд. С. Айний дар ин хусус навиштааст: «Маҳтоб намебарояд, балки маҳ мебарояд ва шаб маҳтоб мешавад»¹.

Дар таркиботи **диққати худро ба атроф ҷалб кардан** низ муносибати маъноии ҷузъҳо ғарбӣ наҷудаст: **ҷалб** маънои кашиданро дорад ва ғарбӣ диққати худро худ ҷалб намекунад, балки метавонад, диққати вайро ба худлаш кашад, ҷалб намояд. Бинобар ин, чунон ки устод Айний нишон додааст, агар дар ибораи боло ба ҷои **ҷалб кардан**, таркиби **нигаронида буд** ба кор бурда мешуд, айни муддао мегардид.

Дар ибораи **куртаи фасурда** калимаи **фасурда** воҳиди лугавии наздикталаффузи худ—**фарсударо** иваз кардааст ва ҳол он ки курта, кафш ва монанди инҳо фасурда намешавад, балки фарсуда мешавад. Аммо «одам, ҳайвонот ва хона фасурда мешавад»². Ин фарқ аз маъноии лугавии калимаҳои мазкур ба миён меояд: *фасурда* афсурдагӣ, пажмурдагӣ, парешонӣ, хасташавӣ ва мисли инҳоро ифода намояд, *фарсуда* маънои судан, молидан, молида ва соида шуданро дорад³.

Монанди мисоли боло калимаҳои **пахн** ва **парешон** низ аз ҳам фарқи калони маъноӣ доранд ва дар ҷумлаи овардаамон онҳоро ҳамчун таркибҳои синонимӣ ба кор бурдани тарҷумон хилофи қоида аст. Устод Айний дар қайдҳои худ онд ба забони тарҷумаҳо ба ин масъала алоҳида таваққуф намуда, фарқҳои нозуки маъноии ин ду калима ва мавриди алоҳидаи истеъмоли онҳоро шарҳ дода, ин тавр навишта буд:

«Дар ин маврид (яъне дар ҷумлаи «Бе ҳеч шаққи шубҳа паҳну парешон шуда истодани армияи Қолчак ошкор буд—Р. Ғ). «пахну парешон» нодуруст аст, чун-

¹ Қайдҳои Садриддин Айний...— «Шарқи сурх», 1955, № 12, саҳифаи 85.

² Қайдҳои Садриддин Айний... «Шарқи сурх», 1958, № 4, саҳ. 37.

³ Фарҳанги забони тоҷикӣ, ҷ. 2, саҳ. 419.

ки «пахн шудан» ба маънои интишор ёфтани (пахн шудани газета), рӯи чизро фаро гирифтани (пахн шудани дастархон, кӯрпача), танг шуда ҳаҷми худро васеъ кардан (пахн шудани хамир ва лой). Дар ин маврид «парешон ва пароканда» гуфтан даркор аст¹.

Дар иборати **ҳамчуни** гап задан, чунон ки аз мисоли боло аён аст, зоишани **ҳамчуни** ба ҷои ҳамчунон истифода шудааст ва ҳол он ки онҳо муродиф нестанд: **ҳамчуни** ба предмете ишора мекунад, ки дар иҷрои коре бо предмете дигар якҷоя иштирок мекунад, аммо **ҳамчунон** дар таъкиди амале меояд, ки якзайл, мисли собиқа ҷидома дорад.

Қалимаи **икдом**, ки ҷамъи **қадам** аст, маҷозан маънои ба коре шурӯ намуданро низ ифода менамояд. Дар ин маврид вай, одатаи, бо феълҳои ёвари **кардан** ё **намудан** истифода мешавад: ҳар чӣ бад-он ишора намой, **икдом** намоям (Аҳмади Дониш). Дар матбуоти мо таркиби мазкур гоҳо ба сурати **икдом гузоштан** истифода мешавад, ки дуруст нест. Сабаби ин яқин дар он аст, ки **икдом** бинобар доро будан ба хусусияти ҷамъ бе зикри **гузоштан** ҳам маънои қадам гузоштан, ба сӯе ҳаракат карданро ифода менамояд. Барои ҳамин ҳам шакли қобили тарҷумаи ҷумлаи **Я за хорошее** дело взялся². **Ман ба кори хайр икдом намудам** аст, на... **икдом гузоштам**.

Дар забони мо ибораҳои **ғарқи хун**, **ғарқи об** мавҷуданд, ки байни ҷузъҳои онҳо муносибати пурқунандагӣ ҳорист. Аз инҳо шакли дуҷумла бештар ба маънои асли, муқаррарӣ воқеъ шуда, аммо воқиди яқин қариб ҳамеша маънои ниҳоятӣ **хунрезиро** бо муболиға ифода менамояд. Аз ин ҷиҳат, ҳар кадом аз иборати мазкур мустақил буда, ҷой ва мавридҳои махсуси истеъмол дорад. Тарҷумон ин ҷиҳати фарқкунандаро ба назар нагирифта, аз ду ибора як ибора — иборати **ғарқоби хунро** сохтааст, ки дар он қалимаи **об** дар таркиби **ғарқоб** тамомаан бемаврид ва зиёдист. Дар ин ҷумла соқит намудани **об** аз таркиби ибора боиси аз лиҳози қоидаи иборасозӣ дуруст воқеъ шудани тарзи ифода мешавад ва дар ин ҳол маънои дилхоҳ низ, чунон ки воқид аст, равшан адо мегардад.

Ба фикри мо, таркиби **тарошу харош кардан** аз рӯи қоидаи забон сохта нашудааст: ҳангоми фуруғузур кар-

¹ Қайдҳои Садриддин Айни... «Шарқи сурх», 1958, № 4, саҳ. 37.

² Н. А. Островский. Как закалялась сталь, М., 1969, стр. 130.

дани яке аз калимаҳои ҳиссаи асосӣ вай ин тавр ифода мегардад: **тарош кардан** ё **харош кардан**. Маълум аст, ки ин тавр намегӯянд. Халқ дар ифодаи ин маънӣ калимаҳои ҳамафаҳми **тарошидан**, **харошиданро** офаридааст, ки ҳангоми истеъмоли дар ҳайати феълҳои таркибӣ ба сурати сифати феълӣ (харошида, тарошида) воқеъ мегардад. Ин калимаҳо муродифи китобии **зудудан** низ доранд, ки дар ифодаи бо ҳадади зиёд тарошида тоза кардани чизе бисёр лонқ аст.

Дар ҷумлаи **Аз хона то хона бист қадам меояду халос таркиби меояду халос** чандон баҳо истифода наштааст. Дар ин маврид донишмандони забон таъбири **меояду бас**-ро ба қор бурдаанд, ки бе ваҷҳ нест: калимаи **бас** дар ин ҳол вобаста ба маънои луғавии худ натиҷаи амалро бо табиҳии маъноии кифоя ва басанда таъкиди мекунад. Аммо калимаи **халос**, ки наҷот ёфтаи, халос шудан ва мисли инҳоро ифода менамояд, аз ин хусусият орист. Ин аст, ки вай, дар таркиби **мазкур бас**-ро иваз карда наметавонад. Дар ин бобат байти зерини Саъдӣ бузург намунаи ибрат аст:

Дилам хонаи меҳри ёр асту бас,
Аз ин рӯ нагунҷад дар ӯ кини кас.

Агар сухан дар бораи таъкиди амали шахс равад (ҷунони, дар таркибҳои амсоли меравию халос, мегӯи-ву халос), **бас** калимаи **халос**-ро иваз карда наметавонад, зеро **халос** дар ин маврид яқдараҷа маънои аслии худро нигоҳ дошта, яқоя бо феъли асосӣ ҳаминро таъкиди менамояд, ки иҷрои амал аз тарафи ғоил ҳатмӣ ва ногузир аст.

Дар забони тарҷумаҳои калимасозӣ ва калимабандии номатлуб низ бисёр мушоҳида мешавад. М. Шукуров дар асарҳои худ «Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад» дар хусуси таъмиркунӣ, тавсифкунӣ, табриккунӣ барин калимаҳо баҳс намуда, нишон дода буд, ки ҳиссаи **кунӣ** дар онҳо зиёдтаре. Далели муаллиф дар тасдиқи муддао иборат аз он аст, ки калимаҳои таъмир, тавсиф, табрик ва амсоли инҳо аслан маънаҳои арабии буда, дар забони тоҷикӣ ба исми табдил ёфта бошанд ҳам, то андозае амалу ҳаракатро низ ифода менамоянд ва ба ин ваҷҳ, маънои худии ин калимаҳо мафҳуми «кардан» ё «кунӣ»-ро дар бар мегирад¹. Ин нукта, ки

¹ *Муҳаммадҷон Шукуров*. Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад. Душанбе, 1958, сах. 52—56.

асоси мустаҳкамн илмӣ дорад, барои сохтани таркиб ва ибораҳои суфтаи мӯҷаз, парҳез намудан аз истеъмоли калимаҳои якранги тӯлонӣ имконияти хубе медиҳад. Мутаассифона, аз таъби асарн мазкур хеле вақт гузашта бошад ҳам, мо батақрор истифода шудани ин гуна калимаҳои на танҳо дар забони қаламкашонн ҷавону навкор, балки дар тахрири баъзе аз нависанда ва тарҷумонҳои ботаҷриба низ мушоҳида мекунем. Инак, чанд намуна аз китоби «Пӯлод ҷӣ тавр обу тоб ёфтааст»: *пурсучӯйқуниҳо, шӯъбаи тақсимқунии кадрҳо, қатлу ғоратқуни, ҳаҷқуни дубора, мусодирақуни чизу чора, комиссияи ҷашнғирӣ, шикастхӯрии рӯйрост, камоли эҳтиётқорӣ* ва монанди инҳо.

Аён аст, ки дар ҷамъи калима ва ибораҳои мазкур ҳиссаҳои *қунӣ, гирӣ, хӯрӣ, қорӣ* зарурати маъноӣ надоранд. Бинобар ин, тарки онҳо аз таркиби калимаҳои мураккаб маъниро ҳалалдор намекунад. Аз ин нуқтаи назар, калима ва ибораҳои болоро ба ин сурат истифода кардан матлубтар аст: *пурсучӯйҳо, шӯъбаи тақсими кадрҳо, мусодираи чизу чора, комиссияи ҷашн, шикасти рӯйрост, камоли эҳтиёт*.

Дар ҷумлаи **ӯ ба муқобилиятшондихӣ тайёри мид**¹ низ воҳиди луғавии муқобилият (дурусташ муқобалат) бидуни ҳиссаҳои дигар, ки бо он омадаанд, маънои дилхоҳро ифода карда метавонад. Барои ҳамин ҳам, ба назари мо, шакли дуруст ва мӯҷазу суфтаи ибора **ба муқобалат тайёри дидан аст**.

Як нуқсонн ҷиддӣ, ки дар асарҳои тарҷумавӣ бисёр дучор мешавад, айнан, ҳарф ба ҳарф тарҷума кардани ибора ва ҷумлаҳои забони русист. Ин ҳодиса, махсусан мавридҳои воқеъ мегардад, ки калима ва таъбироти нусхаи асл маънои маҷозӣ дошта бошанд. Тарҷумонҳои мо дар ин ҳолатҳо аз паи тарҷумаи тахтуллафзӣ рафта, андеша ва тааммул накардаанд, ки ибора ва ҷумлаҳои сохтаи онҳо ба ин қолиб маъниӣ надоранд, мардуми таҷик маъноеро, ки муаллифи нусхаи асл талқин карданист, бо воситаҳои дигари забонӣ адо менамоянд. Чунин мисолҳо бисёранд ва мо ҳоло барои намуна фақат чанде аз онҳоро нишон медиҳем: 1. **ӯ** Таняро аз ҷонаш ҳам зиёдтар дарег медошт; 2. Таня ба армияи амалқунанда рост аз институти тиббӣ афтада буд². 3. Маро ҳам пора-

¹ Николай Островский, асарн номбурда, сах. 276.

² Эм. Казакевич. Баҳор дар Одер. Сталинобод, 1955, тарҷуман М. Фарҳат, сах. 10.

пора карда, гӯштбирӣи месохтед ва ё ба худатон каниз мегирифтед?; 4. Ба кучое ки кас менигарист, то чашм коркардан сарҳои одамнро меду ба;¹

Мисоли якум тарҷуман вайрон ва бемаънии чунин ҷумлаи русист: **Он до боли жалел её.** Дар забони мо иборати рехтаи **ҷонро дарег надоштан** ҳаст, ки барои касе ё чизе то ба дараҷаи фидои ҷон тайёр буданро мефаҳмонад. Аммо таъбири аз **ҷон ҳам зиёдтар дарег доштан**, ки М. Фарҳат сохтааст, маънои акси инро ифода менамояд: **дарег доштан** ин ҷо мафҳуми ҳайф доштанро дорад, ки мақсади тарҷумон дар асл ин нест. Ба назари мо, иборати рехтаи **до боли жалеть** бо таъбири **дил сӯхтаи мувофиқат** мекунад, ки дар ин ҳол ҷумлаи болоро чунин тарҷума кардан айни савоб мебуд: Дили ӯ ба вай (Таня) бисёр месӯхт.

Дар ҷумлаи дуюм калимаи **афтодан** тарҷуман маънои аслии калимаи русии **попадать** мебошад, ки дар матни аслии ба маънои маҷозӣ истифода шудааст: **Она попала в действующую армию прямо из института.** Калимаи **попала** дар ин ҷумла, чунон ки мебинем, аз асли маънои худ дур рафта, ба афтидан, балки **омаданро** ифода кардааст. Аммо нозукии тобиши услубӣ дар он ин аст, ки вай на омадани муқаррарӣ, балки ба ҷои дигар нарафта, рост аз як нукта ба нуктаи дигар амал кардани фойлро фаро мегирад. Ин мафҳумро дар забони тоҷикӣ таҷҳо бо калимаи **омадан** ифода кардан мумкин нест. Халқ дар ин маврид дар ҷумла зарфи **рост**-ро низ ба қор мебарад, ки ба воситаи он хатти ҳаракат муайян гардида, мақсад равшан ифода мегардад. Аз ин нуктаи назар, тарзи дурусти тарҷуман ҷумлаи боло, ба ақидаи мо, чунин аст: **У (Таня) ба армияи амалкунанда** рост аз институт омада буд.

Мисоли сеюм аз чунин порчаи русӣ тарҷума шудааст: **Что бы вы со мной сделали, если бы вам удалось взять Варшаву? Тоже изрубили бы в котлету или же взяли бы в себе в наложницы**². Дар ин ҷо мо диққати хошандаро ба иборати **изрубить в котлету** ҷалб мекунем, ки дар тоҷикӣ ба сурати **пора-пора карда гӯштбирӣи кардан** тарҷума шудааст. Хувайдост, ки шакли тоҷикӣ як дараҷа хилофи мантиқ воқеъ гаштааст: иборати рехтаи русӣ маънои **пора-пора карданро** мефаҳмонад, ки

¹ Николай Островский, асари мазкур, саҳ. 173, 369.

² Н. А. Островский. Как закалялась сталь, М., 1969, стр. 258.

дар нисбати шахс мафҳуми сахт азоб додан, задани то дараҷаи майда шудани устухонхоро фаро мегирад. Барои ҳамин ҳам, ҳиссаи **пора-пора кардан** бе таркиби иловагӣ, яъне **гӯштбирён сохтан**, ин маъниро пурра ифода менамояд. Дар лаҳҷаҳои шимолӣ таъбири **қима-қима кардани гӯшт** низ маълум аст, ки дар айни ифодаи мафҳуми мазкур истифода мебаранд. Ин аст, ки ибораи **пора-пора карданро** тафсил дода, ба он ибораи дигари **гӯштбирён сохтанро** зам кардани тарҷумон, ба фикри мо, чандон муносиб нест.

Дар ҷумлаи *Ба кадом гӯре ки наравӣ, албатта ягон нарма бароварда, сари ҳамаро ба гурбат мемононӣ* иборан рехтаи *ба кадом гӯр наравӣ* ҳилофи қоида сохта шудааст. Дар ин гуна мавридҳо феълро на ба шакли инкор, балки ба сурати тасдиқ (равӣ) истифода мебаранд, ки ба мантиқ мувофиқ аст.

Дар асарҳои тарҷумавӣ дар бобати сохти ҷумла, махсусан ҷумлаҳои мураккаб, низ камбудии зиёде мушоҳида мешавад. Нуқсони маъмултарин иборат аз ҳамин аст, ки гоҳо ҷумлаҳо дар пайравӣ ва тақлиди нусхаи асл хеле дароз ва дарун ба дарун сохта мешаванд ва дар натиҷа робитаи маъноӣ ва грамматикӣ онҳо на ҳамеша ба тарзи матлуб сурат мегирад. Ин масъала баҳси алоҳида аст. Ҳоло ҳамин қадар гуфтан мумкин аст, ки бо таъсири тарҷума дар забони мо баъзе қолабҳои нави ибора ва ҷумласозӣ ба вучуд омадаанд. Ёфтани ин гуна ҳодисаҳои синтаксисӣ ва нишон додани дурустӣ ё нодурустии онҳо аз муҳимтарин вазифаҳои илми забоншиносии мост.

Дар асарҳои тарҷумавӣ ҳам, мисли асарҳои оригинал, воқиҳои забон ба зами вазифаи коммуникативӣ вазифаи эстетикӣро низ адо мекунад. Зотан, маҳз ҳамин соҳаи тарҷума кори ниҳоят риёзатталаб буда, аз тарҷумон баробари донишмандони ҳодисаҳои луғавӣ ва грамматикӣ, ҳаминро низ талаб мекунад, ки бо сарвати бадеии сухан, урфу одат, ҷуғрофия ва таърихи халқе, ки асари тарҷума ба вай тааллуқ дорад, баланд бошад. Таҳқиқи тарҷумаҳои бадеӣ аз ин ҷиҳат натиҷаи бисёр судбахш хоҳад дод. Таассуф, ки дар илми филологияи тоҷик ин масъала низ мисли бисёр проблемаҳои соҳаи тарҷума, чунон ки бояд, мавриди тадқиқ қарор нагирифтааст.

Нигоҳ доштани нафосат ва рӯҳи нусхаи асл, тақдир кардани он ба сифати асари милли ба ҳонандаи халқи

худ талаб менамояд, ки тарҷумон ғайр аз забондонӣ таъби бадеӣ низ дошта бошад. Вай бояд дар тарҷума тамоми санъатҳои бадеӣ, тобишҳои нозуки маъноӣ ва услубии сухан-хулоса сабки нухсан асло ба забони модарин худ ифода карда тавонад. Омӯзиши асарҳое, ки аз тарафи як тарҷумон бо таҳрир ва ислоҳҳои нав нашр шудаанд ё аз қониби тарҷумонҳои гуногун сурат гирифтаанд, дар ин бобат материали бисёр пунарзише хоҳад дод. Дар забоншиносии тоҷик ин корро вобаста ба турҷумани романи Н. Островский «Как закалялась сталь» ба хубӣ метавон анҷом дод.

Чунон ки маълум аст, тарҷумани нахустини ин китоб ба қалами яке аз суханварони машҳури тоҷик — Саидризо Ализода тааллуқ дорад¹. С. Ализода вақте ба тарҷума камар баст, ки луғати ҳабадҳилда, луғати ибораҳои рехта ва ба инҳо монанд чандин луғатҳои хурду калони забони русӣ, ки сонихо пайдо шуданд, дар маъноии истифода набуданд. Луғати русӣ-тоҷикии соли 1933 ҳам, ки худи С. Ализода яке аз муаллифони он аст, чандон мукамал набуд. Норматҳои забони адабии низ лағзани ва ноустувориҳои зиёде доштанд. Қори тарҷума ҳам акнун шурӯъ шуда, дар ин соҳа нахустин таҷрибаҳо пайдо мешуданд. Сарфи назар аз ин С. Ализода тарҷумаро бомуваффақият анҷом дод ва бо ин амали хайр на фақат ғояи роман, балки бисёр ҷиҳатҳои сабки муаллифро низ ба хонандан тоҷик дастрас карда тавонист. Ин аст, ки тарҷумани ӯ яке аз беҳтарин тарҷумаҳои солҳои сӣ ба шумор меравад.

Бо ҳамаи ин агар аз нуқтаи назари талаботи имрӯза ва тараққиёти забони адабии кунунии тоҷик нигоҳ кунем, тарҷумани С. Ализода ба талаботе, ки дар ин соҳа пайдо шудааст, ҳамаҷиҳата ҷавоб дода наметавонад. Дар вай монанди куб, смена, хозайка, политика, винтовка, хулиган, кочигар, ревматизм, пенсия чандин калимаҳои русӣ бе тарҷума мондаанд; Мисли ҷӯлок, тумшук, учқун калимаҳои бисёре истифода шудаанд, ки лаҳҷавӣ буда, имрӯз дар ивази онҳо калимаҳои умумихалқии тоҷикӣ истифода мешаванд. Дар синтаксиси тарҷума низ нуқсонҳои ҷудогона ба назар мерасанд. Аз ҳама муҳимаш ин аст, ки дар тарҷумани С. Ализода сабки Н. Островский то дараҷае коствааст. Як хислати барҷастаи тар-

¹ Н. Островский. Пӯлод ҷӣ тавр обу тоб дода шудааст. Сталин-обод—Ленинград, 1938.

зи баёни Н. Островский он аст, ки вай калима ва ибораҳои гуфтугӯиро зиёда истифода мебарад. Чунин воситаҳои сухан, махсусан, дар сухани персонажҳо дар ташкили нутқи фардӣ хизмати хеле муҳимми услубиро адо кардаанд. Аммо дар тарҷуман С. Ализода ин услуби муаллиф на ҳамеша риоя мешавад. У баъзе аз ингуна калимаю ибораҳоро умуман соқит карда бошад, қисми дигарашонро бо калимаҳои адабии тоҷикӣ тарҷума кардааст. Дар натиҷа ҳодисаи номатлуб — таъдбири як категорияи услубӣ бо категорияи услубии дигар ба амал омадааст, ки хилофи назарияи тарҷума мебошад.

Ин ҳолат талаботеро ба миён овард, ки асар аз сари нав тарҷума карда шавад. Ин корро яке аз тарҷумонҳои болаёқат Шамсӣ Собир ба ўҳда гирифт ва соли 1973 бо номи «Пулод чӣ тавр обу тоб ёфтааст» тарҷумани тозаи асари ҷовидонаи Н. Островскийро пешкаши хонанда намуд.

Пас аз муқоиса ва муқобалаи нусхаи тарҷумани якум ва дуум мо ба чунин ҳулоса омадем, ки тарҷумани Шамсӣ Собир, сарфи назар аз нуқсонҳои хурду калон, тарҷумани комилан оригиналист. Комъебии барҷастаи ў, қабл аз ҳама, дар соҳаи то дараҷае пурратар нигоҳ доштани сабки муаллиф ва назокати миллии асар ба назар мерасад. Ин аст, ки дар тарҷумани нав бисёр таъбиrotи гуфтугӯӣ ва омиёна бо муродифҳои ҳамуслуби худ ифода шуда, барои ба хонандаи тоҷик дастрас шудани сабки муаллиф, барҷаста намоён гаштани образи персонажҳои асар роли муҳиме бозиданд.

Барои тасдиқи ин мулоҳизаҳо мисолҳои бисёре овардан мумкин аст. Аммо таҳлили пурраи муқоисавиро ба вақти дигар мавқуф гузошта, ҳоло бо зикри чанд мисол иктифо мекунем.

1. Дар саҳифаи 5 нусхаи асл чунин ҷумла ба қор бурда шудааст: **Идите-ка сюда, голубчики**. Ин ҷумларо С. Ализода ин тавр тарҷума кардааст: Ин ҷо биёед кани, бачагон. (с. 13). Дар тарҷумани Ш. Собир он ба ин тарз воқеъ гаштааст: **Кани, ин ҷо биёед, шербачагон**. Чунон ки мебинем, тарҷумонҳо ҳар кадом ба тарзи худ калимаи **голубчикро** ду хел тарҷума кардаанд. Ин калима дар забони русӣ мафҳуми навозишро дорад. Ин маънои вай дар лугати русӣ-тоҷикӣ бо калимаҳои **азизакан**, **ҷонакам** тарҷума шудааст. Аммо на дар тарҷумани Ш. Собир ва на дар тарҷумани С. Ализода ҳеҷ яке аз ин калимаҳо истифода нашудааст. Боиси ин ҳамин, ки **голубчи-**

ки дар асар на ба маънои мусбат, балки киноятан ба маънои манфӣ кор фармуда шудааст. Дар тарҷуман С. Ализода дар натиҷаи бо категорияи муқаррарии луғавӣ, яъне калимаи услубан бетарафи **бача**, тарҷума шудани он вазифаи услубие, ки калимаи **голубчик** дар ӯҳда дошт, аз байн рафтааст. Шамсӣ Собир мақсади нависандаро дуруст дарк намуда, дар баёни он ба тоҷикӣ калимаи *шербачаро* ба кор бурдааст, ки аслан маънои мусбат дошта, вобаста ба шароити сухан маънои киноявӣ гирифтааст. Ин ҳол, ба назари мо, боиси он шудааст, ки тарҷумон мақсади нависандаро ба хонандач тоҷик дуруст талқин намояд.

2. Дар ин ҷумла воҳиди фразеологии **даром не пройдёт** истифода шудааст: «**Нет, голубчик, это тебе даром не пройдёт** (с. 6). Дар тарҷуман С. Ализода ин ҷумларо ба ин тарз мехонем: Не, бача, аз ин муфта (?) халос хӯрда наметавонӣ (с. 14). Таъбири **муфт халос хӯрдан**, ки ин ҷо истифода шудааст, маънои иборати фразеологии **даром не пройдет**-ро умуман дуруст ифода намояд ҳам, дар бобати ҷихати экспрессивӣ бо он баробар шуда наметавонад. Ш. Собир ин ҷихатро дуруст ҳис намудааст. Барои ҳамин ҳам вай таъбири **аз бинӣ бароварданро** истифода кардааст, ки бо муодилии русии худ аз ҳар ҷиҳат мувофиқ мебошад: вай мақсади гуяндаро, ки аз сомен худ барои кирдори ношоямаш саҳт ниқор гирифтаишт, хеле дуруст ифода менамояд: Не, тирмизак, ман ин корро аз биннат мебарорам. (С. 8).

3. Ҷумлаи *В горячие для буфета часы носился как угорелый с подносами, прыгая через четыре-пять ступенек вниз в кухню и обратно* (с. 14) дар тарҷуман С. Ализода ин тавр баромадааст: Дар соатҳои гарми буфет ҳамчун одами сӯхта сип-сиёҳшуда бо лаълиҳо медавид (с. 25) Азбаски ин ҷо ду таъбири халқӣ — *горячие часы* ва *угорелый* ҳарф ба ҳарф тарҷума шудаанд, ҷумла хеле бемаънӣ баромадааст. Дар воқеъ, **соатҳои гарми буфет** маъние надорад. Мақсади нависанда бо истифодаи иборати мазкур таъкиди долу зарби кор аст, ки ба забони тоҷикӣ ҳам бо ҳамин таркиб, ҳам бо муродифи он — **чӯшу хурӯш** ифода мегардад. Иборати қиёсии *ҳамчун одами сӯхта сип-сиёҳшуда* низ бо амали худ — хабари ҷумла ҳеч гуна муносибати маъноӣ надорад.

Калимаи **угорелый**, ки иборати мазкур дар тарҷуман он омадааст, ҳаракати ниҳоят тезро мефаҳмонад. Барои ҳамин ҳам, вай дар луғати русӣ-тоҷикӣ (с. 778) бо ибор-

раи фразеологии **мурғи посӯхта барин** тарҷума шудааст. Ш. Собир дар тарҷума ҷумлаи боло ҷиҳати экспрессивии калима ва иборан мазкурро ба назар гирифта, онро тарзе тарҷума кардааст, ки ба нусхаи асл хеле наздик аст: **Дар айни ҷушу хуруши кори буфет ӯ лаъли дар даст медавид, якбора аз чор-панҷ зина pariда ба поин ба ошхона мефаромад ва аз он ҷо боз ҳамин тарик pariда мебаромад (с. 17).**

Дар ин ҷумла агар пеш аз феъли **давидан** иборан фразеологии **мурғи посӯхта барин** истифода мешуд, тарҷума ба матни асл мусондати комил пайдо менамуд.

4. Н. А. Островский чунин ҷумларо ба кор бурдааст: *Надоело драпака задавать*. С. Ализода онро чунин тарҷума намудааст: *Аз гурезогурез ба танг омадем (с. 39)*. Тарҷуман Ш. Собир хеле фарқ мекунад: **Чуфтакро рост карда гурехтан ба дилам зад (с. 27)**. Дар ин ҷо ҳам гап дар сари он аст, ки иборан фразеологии **драпака задавать**-ро ду тарҷумон ду хел фаҳмидаанд. Ин ибора дар русӣ зуд, бошитоб, саросемавор гурехтанро ифода менамояд¹. Вай дар баёни ин маънӣ бо характери персонаже, ки онро истифода кардааст, пурра мувофиқат менамояд: ин персонаж баръакси дигар ҳамяроқҳои худ, ки аз рӯи зарурат мехоҳанд мавқеи ҷангиашонро муваққатан тарк намоянд, меғӯяд, ки ин қадар зуд гурехтанҳо ба дилаш задааст, акнун мехоҳад, дар як ҷо истода, бо душман ҷанг кунад. Вай ин гапро бо ҳиссиёт меғӯяд ва гурехтани зудро нораво дониста, ҳамроҳонашро саҳт таъна мекунад. Ин аст, ки калимаи **гурезогурез** ҳиссиёти гӯянда, кинояи ӯро ба дигарон, чунон ки Н. А. Островский мақсад кардааст, бояду шояд фаро гирифта наметавонад. Аммо **чуфтакро рост кардан**, ки аз навъҳои тасвирии таъбироти фразеологист, дар ифодаи ин маънӣ хеле бачо ва мувофиқ аст.

Шумораи ин қабил мисолхоро метавон боз ҳам афзуд. Аммо ҳоло бо ҳамин қаноат карда, барои тақвияти фикр дар хусуси риояи Ш. Собир ба ҷиҳатҳои фардии нутқи персонажҳо аз мисолҳои зиёд ба тариқи намуна овардани порчаи зеринро лозим медонем.

Матни русӣ:— Сегодня нашло говоришь? Всегда находило, как только попал сюда работать. Ты, погляди, что здесь делается. Работаем, как верблюды, а в благодарность тебя, по зубам бьет кто только вздумает, и ни

¹ Фразеологический словарь русского языка, М., 1967, стр. 162.

от кого защиты нет. Нас с тобой хозяйева напимали им служить, а бить всякий право имеет, у кого только сила есть. Ведь хоть разорвись, всем сразу не угодишь, а кому неугодишь, от того и получай. Уж старасься, чтобы делать как следует, что бы никто придраться не мог, кидасься во все концы, но все равно кому-нибудь не донесли вовремя—и по шее... (с. 17).

Тарчуман С. Ализода:— Имрӯз ба ту ягон чиз шудааст, мегӯй? Ҳар вақт ки ба ин ҷо барон кор омадам, ба ман чизе рӯй меоварад. Ту нигоҳ кун, ки дар ин ҷо ҷи корҳо карда мешавад. Мисли шутур кор мекуни ва ба ҷои ташаккур дандонҳоятро зада мешикананд. Ва ҳеҷ кас туро химоя намекунад. Моёнро хӯчаинон барои хизмати худашон мегиранд ва ҳар кас ки зӯр дошта бошад, ба задан ҳақ дорад. Худатро куши ҳам, якбора дили ҳамаро ба даст гирифта наметавонӣ ва дили ҳар касро ки ба даст гирифта натавонӣ, аз вай шаллоқ меҳӯрӣ. **Чи қаллар мекуши**, ки корро дуруст бачо оварӣ, то ки ҳеҷ кас эрод гирифта натавонад ва ба чор тараф даводав мекуни, фарқ надорад, ба пушти гарданат меҳӯрӣ (с. 29).

Тарчуман Ш. Собир:— Имрӯз чи чин зад, мегӯй? **Аз бозе** ки ба ин ҷо ба кор афтада мондам, мудом маро ягон чин мезанад. Ҳар барин кор мекунем, аммо ба ҷои миннатдорӣ, ҳар нокас (?) дандонамонро зада мешикананд, ягон пуштибон ҳам нест, ки ба додамон расад. Моку туро хӯчаинҳо киро кардаанд, ки хизматашонро ба ҷо оварем, аммо ҳар касе, ки зӯр бошад, ба задан ҳақ дорад. Сарата ба сангҳо занӣ ҳам, дили ҳамаро якбора ёфта наметавонӣ, ба касе маъқул нашавӣ, калтак меҳӯрӣ. Зӯр мезанӣ, ки нағз кор кунию ягон кас чуруққӣ карда натавонад, мурғи посӯхта барин худро ба чор тараф мезанӣ, лекин агар мабодо ба ягон кас дар вақташ чиз гуфтагиашро набарӣ, ба баногӯшат меҳӯрӣ (с. 20).

Аз ин порчаҳо аён аст, ки дар тарчуман С. Ализода чихати фардии нутқи персонаж чандон хуб риоя нашудааст. Дар матни русӣ сухани бачаи тақрибан 10—12 сола бо он тарзи гуфтор, ки ба ин синнусол хос мебошад, нфода шудааст. Аммо С. Ализода ин чихатро на ҳамеша риоя менамояд. Дар тарчуман **ӯ чизе рӯй додан, ташаккур, кӯшидан, эрод гирифтани** ва ғайра барин унсурҳои китобии сухан истифода шудаанд, ки махсуси гуфтори кӯдакон нестанд. Ғайр аз ин, вай таъбири **как верблюд работать-ро** ба тарзи мисли **шутур кор кардан**

тарчума намудааст, ки тахтуллафзӣ буда, дар тоҷикӣ муродифи **хар барин кор кардан** дорад.

Мо муваффақияти калони Ш. Собирро дар бобати нигоҳ доштани сабки нависанда қайд намуда, дар айни замон ҳаминро низ таъкид карданӣ, ки саъи ӯ дар ин бобат на ҳамеша таъби дил чомаи амал пушида аст. Масалан, ӯ таъбири «свой в доску»-ро бо иборати **гӯштро аз устухон ҷудо карда намешавад** тарчума кардааст, ки он қадар лоиқ нест. Аввал ҳамин, ки шакли дурусти ибора **гӯштро аз нохун ҷудо карда намешавад** мебошад. Сониян, ин ибора қаробати байни хешу таборро ифода намуда, дар сухани халқ дар мавриде истифода мешавад, ки ҷудонопазир будани алоқаи ахли хонавода ё дигар хешу табор таъкид шавад. Аз ин ҷиҳат, иборати русии боло ба ин иборати фразеологӣ наздикӣ дорад, зеро вай ҳам вобаста ба қаробат истифода мешавад. Аммо фарқ дар он аст, ки иборати тоҷикӣ дар таъкиди ҳамбастагии хешу таборӣ, иборати русӣ бошад, дар таъкиди қаробати мутлақи ақида, эътиқод, ҷаҳонбинӣ, кайфият ва мисли инҳо¹ ба кор бурда мешавад. Барои ҳамин иборати рехтаи **гӯштро аз устухон ҷудо карда намешавад** иборати русии **свой в доску**ро иваз карда наметавонад. Инак, порчаи асл: Здесь только что говорили Самохин и Бутыляк, что Фидин свой парень. Как говорится, «свой в доску»: активист, несет нагрузку (с. 250).

Чанде аз ин қабил ғалатҳо дар мақолаи Чумъа Одинаев низ зикр ёфтаанд². Ҳамаи ин собит менамояд, ки дар тарҷумани Шамсӣ Собир камбудихои хурду калон

¹ Фразеологический словарь русского языка, стр. 415.

² Чумъа Одинаев. Дар бораи тарҷумани як китоб — «Маориф ва маданият». 13 июли соли 1974. Баъзе эътирози муаллиф чандон қобили қабул нест. Масалан, ӯ дар хусуси иборати **инон ба инон рафтан** эрод гирифта навиштааст: «Оре, ин ибора дар адабиёти классикии мо гоҳ-гоҳ вохӯрад, аммо онро танҳо дар ҳаққи саворагон кор мефармоянд». Ин мулоҳиза каме тасҳеҳ меҳақад. Таъбири **инон ба инон рафтан** дар осори суханварони пешина на фақат дар мавриди маънур, балки дар мавридҳои дигар, аз ҷумла дар нисбати предметҳои бечои, низ истифода шудааст. Чунончи, Ҳофизӣ Шерозӣ навиштааст:

Тарсам, ки рӯзи ҳашр инон бар инон равад,

Тасбеҳи шайху хирқаи ринди шаробхор.

Камбудии тарҷумон, ба назари мо, ин нест, ки ибораро ғалат истифода кардааст, балки он аст, ки унсурӣ камистеъмом ва дар забони имрӯза номашхурро бе зарурати услубӣ ба ҷои муродифи умумӣ ва ҳамафаҳмаш, ки паҳлу ба паҳлу рафтан (ё қадам задан) аст, кор фармудааст.

ҷой дорад. Бо вучуди ин ҳақиқат ва инсоф тақозо ме-
намояд, бигусем, ки тарҷуман ӯ назар ба тарҷуман С.
Ализода бартарин зиёде дорад. Забони асар, ба истис-
нон баъзе ҳолатҳо, ба норман забони адабии имрӯза му-
вофиқ мебошад. Ҷиҳатҳои эстетикӣ нусхаи асл ва ус-
луби муаллифи он, асосан, роия шудааст. Шубҳае нест,
ки тарҷуман аввал дар ин бобат ба Ш. Собир мадади
калоне расонидааст.

Дар хотимаи мақола бояд гуфт, ки мо ин ҷо фақат
дар хусуси баъзе ҷиҳатҳои тарҷума ва забони адабӣ
даҳл кардем. Ин масъала хеле доманадор буда, омӯзи-
ши махсус ва муфассалеро металабад. Ҳоло вақте ра-
сидааст, ки чи комъебиҳои калони ин соҳа ва чи нуқсо-
ну ҷиллатҳои он дар асоси таҳқиқоти ҷиддӣ ба шакли
мақола ва рисолаҳои алоҳида ба таъъ расанд. Ошкор
кардани нуқсонҳо барои пешрафти кор ҳар қадар зарур
бошад, маълум намудани дастовардҳои мугарҷим, хусу-
сан мугарҷими кордон ва босалиқа ҳам барои тарбияи
ҷавонони мо, ҳам барои тақмили санъати тарҷума ва
ҳам барои инкишофи минбаъдаи забон аҳамияти калон
дорад. Чунин кори хайрро бе кадрҳои хушиҳтисос ду-
руст анҷом додан мумкин нест. Барои ҳамин ҳам бояд
ташкилотҳои даҳлдор дар ин соҳа ҷорабинҳои зарурӣ
андешанд.

«ДОҒИСТОНИ МАН» ВА РИОЯИ УСЛУБИ ОН ДАР ТАРЧУМА

I

Нашриёти «Ирфон» китоби дуқисмаи шоири халқии Доғистон, Лаурияти Мукофоти Ленинӣ, Қахрамони Меҳнати социалистӣ Расул Ғамзатовро дар тарҷумаи Абдулло Зокир ба хонандаи тоҷик тақдим намуд. Қисми якуми ин асар соли 1972 ба таърифи расида буд. Қисми дуюми он дар соли 1975 аз ҷоп баромад. Офаридаҳои ин устоди забардасти суҳан дар жанрҳои гуногуни бадеӣ кайҳост, ки аз доираи зодгоҳи ӯ — Доғистон берун баромада дар гушаву канорҳои мамлақати паҳноварамон маълум ва шоеъ гаштааст. Имрӯзҳо сӣ халқи ҷаҳон асарҳои ӯро ба забони модарии худ мутолиа карда, лаззати эстетикӣ мегиранд. Дастраси хонандаи сершумори тоҷик шудани шоҳасари ин адиби номӣ «Доғистони ман», бешак, боз як комёбии соҳаи тарҷума дар ҳаёти маданият мост. Шубҳае нест, ки ин асар дар тарбияи коммунистии халқи тоҷик, қавитар шудани дӯстӣ ва ҳамкориҳои он бо мардуми Доғистон ғоидаи қалоне хоҳад овард.

Расул Ғамзатов пеш ҳамчун шоир шӯҳрат дошт. Бо навиштани «Доғистони ман» вай дар наср ҳам қобилияти баланд доштани худро нишон дод. Асар аз замони нашр то имрӯз дар маърази баҳс мебошад. Хулосаи умумии аҳли салоҳ ҳамин аст, ки вай дар жанри услуби тоза офарида шудааст. Жанр ва услуби нав барои равшан ба зухур омадани олами бадеии муаллиф, ки тасаввуроти бисёр амиқ, бисёр возеҳро фаро мегирад, имконияти хуб додааст. «Доғистони ман» аз аввал то охир бо эҳтироси баланди лирикӣ иншо шудааст. Ин аст, ки вай аз нахустин саҳифаҳои худ хонандаро мафтун месозад.

«Доғистони ман»-ро баъзеҳо очерк, гурӯҳе повесть, иддае роман номидаанд. Ғайр аз ин жанрҳои маъмул ба

он номҳои дигарро низ нисбат медиҳанд¹. Мунаққид ва адабиётшинос М. Кузнецов дар мақолаи худ «Горизонт романа» асари мазкурро дар қатори асарҳое, ки зимни ҷустуҷӯҳои жанрию услубӣ навишта шудаанд, аз назар гузаронида, таъкид менамояд, ки аз нуқтаи назари софӣ жанр «Доғистони ман» ба гумон аст, ки ба жанри роман дохил карда шавад². Худи муаллиф нағз медонист, ки асараш дар ҳеҷ яке аз жанрҳои маъмул навишта пашудааст. Барои ҳамин ҳам ӯ дар фасли «Жанр»-и китоби якум ба ин масъала ишора карда навишта буд: «Баъзе муҳарриру мунаққидон мағӯянд, ки навиштаи ман на роман аст, на афсона, на повесть, умуман чӣ буданиаш номаълум. Муҳаррирону мунаққидони дигаре ба ҳо медиҳанд, ки китоби ман ҳам ин асту ҳам он, ҳам сеюмин, панҷумин, ҳам даҳумин».

«Доғистони ман» асари насрӣ бошад ҳам, аз тарафи шоир навишта шудани он аз ҳар саҳифаи китоб дарк мешавад. Нависанда ғайр аз порчаҳои фаровони шеърӣ, каллима ва таъбирҳои зиёдеро истифода намудааст, ки махсуси сухани шеъринд. Унсурҳои назм лиризмӣ асарро афзуда, барои муассир ва ширадор воқеъ гаштани он роли муҳим бозидаанд. Нависанда дар ин хусус навиштааст: «Назм дар ҳикоя чун намак дар шеър аст. Вай доим ҳамроҳи ман аст. Мо ягон лаҳза аз ҳам ҷудо намешавем».

«Доғистони ман» асари сернақша мебошад. Қисми зиёди китоби якумро масъалаҳои назарияи адабиёт ва услубшиносӣ фаро мегиранд, ки сарлавҳаҳои зерин гувоҳи ин матлабанд: «Забон», «Мавзӯ», «Жанр», «Сабк». Дар ин китоб бисёр масъалаҳо ба ифодаи рози дил, мусоҳибаи маҳрамони муаллиф ба хонанда дахл доранд. Чунончи, фаслҳои зерин: «Дар боби шайдонши ин китоб ва маҳалли иншо гардидани он», «Дар боби маънӣ ва номи китоб», «Дар боби шакл ва тарзи иншои китоб» ва ғайра. Дар асар аз аввал то охир фактҳои тарҷуман ҳол истифода шудаанд. Аз ин ҷиҳат, вай то дараҷае асари тарҷумаиҳолоист. Тасвири гузашта ва имрӯзаи Доғистон мағз андар мағзи ҳар ду китобро ташкил менамояд. Нависанда бо ҳар муносибат дар хусуси шоирони машҳури Доғистон — Ғамзат Цадаса,

¹ Барои батафсилтар ошно шудан бо ин масъала ниг.: Л. Антопольский. У очага поэзии. Советский писатель. М., 1972, стр. 263.

² Жанрово-стилевые искания современной советской прозы. «Наука», М., 1971, стр. 38.

Сулаймон Стальский, Махмуд, Абӯтолиб Ғафуров сухан меронад, аз шеър ва суханҳои хикматноки онҳо иқтибосҳо меорад ва дар зимни ин гӯё портрети адабии онҳоро ба қалам мегирад. «Доғистони ман»-ро маҷмӯаи фольклорӣ низ номидан мумкин аст, вай аз қисса, латифа, афсона, зарбулмасал ва мақолҳои халқӣ саршор мебошад.

Сарфи назар аз чунин масъалаҳои бисёр «Доғистони ман» як мавзӯи асосӣ дорад: тасвири гузаштаи муҳим ва имрӯзаи дурахшони Доғистон. Тамоми мавзӯҳои дигар барои тасвири барҷаста, реалӣ ва бадеии ҳамин мавзӯ, ки ҷавҳари асарро ташкил медиҳад, нигаронида шудаанд. Онҳо ҳамчун халқҳои муҳим дар як силсила фароҳам омада, барои талқини чунин ғоя хизмат кардаанд: Революцияи Октябр наҷотбахши мардуми меҳнаткаш аст, вай баробари халқҳои калон ба халқҳои хурд низ озодӣ овард, ба туфайли он «қавми хурд соҳиби тақдири бузург шуд», шуоъҳои ҷонбахши офтоби Октябр дар кӯхистон ба асонӣ интишор нашудаанд, барои ин ҷонбозиҳои зиёде қардан лозим омад. Ин аст, ки ба қадри Ватане, ки ба ивази муборизаҳои шадид ва қурбонҳои зиёд ба даст даромадааст, бояд расид, дар ҳимояти вай аз ҳар гуна офатҳои ногаҳонӣ ҳамеша тайёр бояд буд.

Ватан дар тасвири Расул Ғамзатов мафҳуми ҷузъ ва кулро дар бар мегирад. Мафҳуми ҷузъ бо Доғистон марбут аст, ки нависанда мафтун ва ошиқи шайдои ӯст. Вай ба ҳар пора санг, ба ҳар як мушт хок, ба ҳар як калимаи ин кишвар сачда меорад, онҳоро аз дилу ҷон, бо тамоми ҳасти худ ситоиш мекунад. Сабаби чунин қадриносии аён аст: хуни нофи адиби номӣ дар ҳамин ҷо чакидааст, вай одаму оламо дар ҳамин ҷо шинохтааст, ақл ва нерӯи ӯ аз ғизои нону намаки ҳамин маҳал аст, вай аввалин калимаҳоро дар ҳамин ҷо аз бар кардааст, падари дилбандаш дар хоки ҳамин мавзеъ мадфун аст. Муаллиф шахсонеро, ки ба чунин неъматӣ пок пӯшти по задаанд, саҳт сарзаниш мекунад, дар назди онҳое, ки барои озодӣ ва ободии он хизмате доранд, сари таъзим фуруд меорад. Саҳифаҳое, ки ба тавсифи Доғистон бахшида шудаанд, дорони пафоси баланд ва меҳри фурузонанд. Онҳо бо тапиши дили шуртуғён иншо шудаанд. Барои ҳамин ҳам ҳар сатрашон чун шеър бисёр мавзун, шево, ва муассир воқеъ гаштааст. Инак, як фикра: «Авулам, кӯхистонам, Доғистонам. Тӯй ошъёни фикру андешаҳо-

ям, хиссиётам ва азму суботам. Худи ман ҳам ба мисли чучаи навболупар аз ин ошъён парвоз кардам. Хамаи сурудхоям низ аз ҳамин ошъён бурун омадаанд. Доғистон хонаи ман аст. Доғистон гахворайи ман аст».

Мафхуми кул дар нисбати Ватан Москва, Россия бузург мебошад, ки қадру қимати он барои нависанда аз Доғистон кам нест, зеро вай дар ҳақиқи ӯ ҳамчун модари шафику меҳрубон ғамхориҳои зиёде кардааст. Озодии Доғистон, таъмини сулҳу амонӣ ва интишори нури маърифат дар он бо номи Москва, бо номи Россияи шӯҳратманд ҳамбастагии қавӣ дорад. Бинобар ин, ин ду Ватан, ин ду модар барои нависанда як хел ҳурмату эътибор доранд. Ӯ навиштааст: «Инак, дар рӯи замин ду занест, ки ман дар назди ҳардуи онҳо қарздорам. Чӣ қадар умр бинам, ба ин ду модар чӣ қадар некӣ бикунам, ҳаргиз қарзи худро адо карда наметавонам.

Аз ин ду зан яке модари ман, он ки маро ба дунё оварда аввалин бор дар сари гахвораам нишаста алма гуфтааст; дигаре ҳамчунин модари ман аст, он ки дар дами марг синна дода, ба ман қони тоза бахшида, аз пайраҳои мӯҳлики марг ба роҳи ҳаёт бозовардааст.

Модари якуми ман — Доғистони азизам. Ин ҷо ман таваллуд ёфтаам, забони модариро бо шири модарам дар мағз-мағзи ҷону дилам ҷо додаам.

...Модари дуюми ман — Россияи бузург, модари дуюми ман — Москва. Ҳамин модар маро тарбият намуд, болу пар дод, ба роҳи фарох хидоят кард. Уфуқи беканори тамоми ҷаҳонро нишон дод. Дар назди ҳарду модар қарзи фарзандӣ дорам.

Ду модар ҳамчун ду қанот, ду даст, ду чашм, ду суруд аст. Дастони ҳар ду модар маро навозиш мекарданд ва агар лозим шавад, гӯшмол ҳам медоданд. Ҳар ду модар ба танбӯри ман тор мешуданд: ҳар кадом яктой.

...Чун уқобе, ки ҳангоми парвоз намедонад, кадоме аз қанотхояш зарур ва қиматтар аст, ман ҳам намедонам, ки аз модаронам кадоме бароям азизтар аст».

Расул Ғамзатов ғояи асосии худро ба тарзи хеле аҷиб, дар услуби махсуси худ илқо менамояд. Истифода бурдан аз дафтари хотират, овардани ҳикоят ва пандҳои бузургон, зикри навҳои басо гуногунӣ эҷодиёти лафзии халқ, иқтибос аз гуфтаҳои падару модар, таъкиди масъалаҳои муҳим бо ҳарфҳои қалон аз аввали сатр ва мисли онҳо ба асар обуранги махсусе бахшида,

сабки хосаи муаллифро ба вучуд овардаанд. М. Кузнецов мундариҷа, ғоя ва услуби «Доғистони ман»-ро дар шакли рехта ин тавр ҷамъбааст кардааст: «Доғистони ман» китоби шӯҳ, пурғавғо ва серовоз аст... Қутбнамон асосии он хушнудӣ, фикри тезу тунди муаллиф мебошад. Ин китоб на танҳо тантанаи хирад, балки базми хирад ҳам мебошад, зеро хама чиз ин ҷо ба тафаккури оқилона, ғайриҷашмдошт ва дурахшон нигаронида шудааст.

...«Доғистони ман» асарест, ки дар он талаби имрӯзаи шуури мо дар бобати озодии тафаккур, озодии асоциацияи бадеӣ, бозии озодонаи ақл ва ҳиссиёт заковатмандона, возеҳ ва равшан мучассам ёфтааст¹.

Барои тасдиқи ин мулоҳиза аз ҳар фасли асар далелу бурҳонҳои зиёде метавон овард. Аммо мо ҳоло дар бораи ду боби ин асар—бобҳои «забон» ва «сухан», ки аҳамияти калони назарӣ ва амалии умуминсонӣ доранд, таваққуф менамоем.

Муаллиф забони модариро барои ҳар як шахс гаронбаҳотарин сарвати маънавӣ мешуморад. Ӯ аз ҳамин нуқтаи назар забони модарнаш — забони авариро ҳамду сано мегӯяд. Қадр ва ҳурмати забони модарӣ барои вай баробари қадр ва ҳурмати модар аст. Маҳз ҳамин эҳдонпурарзиштарини табиат ба ӯ имконият додааст, ки бо халқаш, бо Ватани азизаш дар алоқаи қавӣ бошад, аз комёбиҳои Доғистон сухан ронад, ҳисси эҳтиром ва сипосгузории худро дар ҳаққи модар, падар, Партияти пуршарафи Коммунистӣ ба қалам оварад. Нависанда ба забони модарии худ бо чунин суханони самимӣ муроҷиат мекунад: «Забони модарии аварии ман. Ту сарвати ман ҳастӣ, ганҷинаи ман ҳастӣ, ки ба рӯзи сахте эҳтиёт карда мондаам, ту даъвои хамаи дардҳои ман астӣ.

Агар одам бо дили сурудпарваре таваллуд шаваду гунг бошад, бехтараш ба дунё наояд. Ман дили сурудпарваре дорам ва ин дил садое дорад. Ин садо тӯӣ, забони модарини ман. Ту маро чун кӯдак аз дастам дошта аз авул ба ҷаҳони бузург, ба назди одамон бурдӣ ва ман ба онҳо аз имрӯзу фардои кишварам ҳикоят мекунам».

Забони аварӣ забони модарии якуми нависанда мебошад. Вай забони дуҷуми модарӣ низ дорад, ки барои камолоти ӯ, дунёфаҳмиаш, барои шинохта шуданаш дар ҷа-

¹ Асари номбаршуда. сах. 38.

хон, барои имконияти сухангӯй пайдо карданаш аз минбарҳои муътабари умумичаҳонӣ дар бораи халқ ва Ватани азизаш имконияти муносиб фароҳам овардааст. Ин забон, забони сулҳу осоиш, забони прогресси илму техника, забони А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, Л. Н. Толстой ва дигар сухансароёни машҳури рус, забони доҳии пролетариати ҷаҳон — В. И. Ленин аст. Ана барои ҳамин Р. Ғамзатов бо самимияти тамом ин забонро забони дуҷуми модарӣ меҳонад, ба вай барои ҳамаи некихояш дар ҳаққи халқи Доғистон фарзандвор изхори миннатдорӣ мекунад. Ӯ муроҷиатан ба забони яқуми модарии худ гуфтааст: «Ту маро назди бузурге бурдӣ, ки номи он забони бузурги русӣ аст. Вай ҳам бароям забони модарӣ шуд, аз дасти дигарам дошта, маро ба ҳамаи мамлакатҳои ҷаҳон бурд ва ман аз ӯ ҳамчуна аз модари арадериҳам миннатдорам».

Яке аз аломатҳои бисёр дурахшон ва хеле ибратбахши тантанаи сиёсати миллии ленинӣ дар мамлакати мо ин аст, ки дар он барои инкишофи озодона ва ҳаматарафаи тамоми забонҳо шоироти хуб фароҳам оварда шуд. Дар ин ҳақиқати раднопазир мо амалӣ шудани таълимоти миллии Ленинии бузургро мебинем, ки мегуфт: «...ба аҳоли бояд дар мактабҳо дарс додан ба ҳамаи забонҳои маҳаллӣ таъмин карда шавад ва ба конституция бояд қонуни асосие дохил карда шавад, ки ин қонуни асосӣ ҳар ҷи хел имтиёз доштани яке аз миллатҳо ва ҳар ҷи хел паймол кардани ҳуқуқи миллати маъдари беэътибор эълон кунад (В. И. Ленин, Асарҳо, ҷ. XX, сах. 62).

Доғистон барои нишон додани амалӣ шудани ин таълимот дар ҳаёт мисоли хуб шуда метавонад. Дар ин кишвари кӯҳӣ як миллион аҳоли бо чил забон ҳарф мезананд. Чанде аз ин забонҳо забони адабӣ буда, дар нашри адабиёти илмиву бадеӣ, радио, телевизион ва ғайра истифода мешаванд. Дар иттифоқи нависандагони Доғистон низ гурӯҳҳои муттаҳид шудаанд, ки бо чандин забон асар менависанд. Нависанда ин ҳодисаро факти мусбат медонад ва аз он меболад, ки танҳо сиёсати миллии ленинӣ ин шароитро муҳайё кардааст.

Дар «Доғистони ман» дар хусуси гуногунии забонҳо, сабаби пайдоиши онҳо, фикру мулоҳизаи баъзе аз кӯтоҳбинҳо дар бораи дар Доғистон ҷорӣ намудани як забони умумӣ нақлҳои бисёр ғалатӣ ва ҳикматҳои пуртаъсир истифода шудаанд. Р. Ғамзатов масъалаи маз-

курро аз масъалаҳои бисёр душвор, гирехи гирехҳо ба қалам гирифта, арз менамояд, ки барои худдорӣ кардан аз низоъҳои байни қавмҳо ва нигоҳ доштани баробарии забонҳо ба забони модариашон гуфтугӯ кардани доғистониҳо бехтар аст. Нависанда дар зимни образҳои бадеӣ таъкид менамояд: амале, ки баръакси ин нуқта сурат мегирад, натиҷаҳои ношоам хоҳад дод. Дар ин бобат диалогҳои байни мухбири Ҳиндустон ва Абӯтолиб Бисёр ҷолиби диққат аст:

Савол: Ман мухбири газетани Ҳиндустон. Дар Ҳиндустони мо ҳам забонҳои бисёр ҳаст: хинду, урду, банголӣ... Баъзе миллатчиён мехостанд, ки маҳз забони онҳо забони давлатии тамоми Ҳиндустон бошад. Барои ҳамин шуда баҳсу мунозира ва ҳатто хунрезӣҳо ба амал омаданд. Оё дар ҷои шумо ҳам чунин ҳодисаҳо рӯй медиҳанд?

Абӯтолиб: Дар ҷои мо ҳам чунин муноқиша боре миёни ду писарак рӯй дода буд. Ду бача яке авару дигаре қумиқ савори як ҳар мерафтанд. Аварбача чунин фаръёд зад: «хиа! хиа! хиа! ма!». Қумиқбача ин гавр гуфт: «эш! эш! эшак!». Маънои ҳар ду калима ҳам «хар» аст. Аммо бачаҳо чунон хархаша карданд, ки оқибат ҳар ду аз ҳар афтиданд ва бе ҳамаму бе эшак монданд».

Дар назариёти фалсафӣ ва эстетикӣ Расул Ғамзатов аҳамияти забони русӣ дар инкишофи забони халқҳои ғайрируси мамлақати мо, мавқеи он дар байни забонҳои дигари милли аз ҳар ҷиҳат сазовори диққат мебошад. Иёбот шудааст, ки забонҳои ҷаҳон ҳоло бо ду ҷараёни ғуногунтамоюлӣ ба ҳам марбут инкишоф доранд: гулгулшуқуфни забонҳои милли ва пайдо шудани забонҳои нави адабӣ; беш аз пеш ба сифати воситаи алоқаи байналмиллалӣ ва байнидавлатӣ истифода шудани ҷанде аз забонҳои дунё. Революцияҳои Октябр барои инкишофи босуръати забон ва маданияти ҳамаи халқҳои советӣ, аз ҷумла халқҳои хурд, шароити басо мусонд фароҳам овард. Дар натиҷаи ин ҳодисаи оламшумули таърихӣ дар мамлақати мо чил халқи собиқ бехат соҳиби хат ва забони адабӣ шуданд. Зарурати алоқаи доимӣ ва бемамоннати илмӣ, маданӣ ва иқтисодӣ талабери ба миён гузошт, ки яке аз забонҳои миллии Иттифоқи Советӣ ба сифати воситаи алоқаи байналмиллалӣ интихоб шавад. Таърих ин вазифаи пуршарафро ба ўҳдаи забони русӣ гузошт, зеро чунон ки рафиқ Л. И. Брежнев дар маърузаи худ ба муносибати 50-солагии СССР ҳаққонӣ

қайд кардааст, «инкишофи босуръати алоқаҳо ва ҳамкориҳои байни миллатҳо боиси афзудани аҳамияти забони русӣ мегардад, ки он забони алоқаю робитаи ҳамаи миллатҳо ва халқҳо Иттифоқи советӣ мешавад»¹.

Забони русӣ, имрӯз аз як тараф алоқани доими халқҳои гуногунзабони мамлақати паҳновари моро ба бехтарин тарз таъмин намояд, аз тарафи дигар ба инкишофи ҳаматарафаи онҳо таъсири пурсамаре мерасонад. Ба ин маънӣ «калимоти русӣ тақдир қисмат ва орзуи умеди халқҳо, миллатҳоро ба ҳам вобаста намуда, як халқро аз сарвати маънавии халқи дигар бахравар гардонда, ягонагии идеявии онҳоро пурзӯр менамояд, маданияти онҳоро ғанӣ гардонида, ба ҳам наздик кунонида, ба ҳамаи онҳо ёрӣ мерасонад, ки яққоя бо роҳи прогресс ва гулгулшукуфӣ пеш раванд»...

Афзоиши доими обрӯ ва эътибори забони русӣ душманони мафкуравии мо, ровиёни олами капиталистиро ба таҳлука гузоштааст. Бинобар ин, онҳо сафедро сиёҳ маънидод карда, аз хусуси кадом як русикунони забон ва маданияти халқҳои ғайрируси Иттифоқи Советӣ лоф мезананд.

Расул Ғамзатов дар асари худ дар атрофи ин масъалаи муҳими сиёсӣ бо ҷиддияти тамои суҳан ронда, бо ҳиссиёти хурушон таъкид менамояд, ки Революцияи Октябр, халқи рус, забони русӣ ба халқҳои хурд ҳам, ки «онҳоро дар замони подшоҳӣ қисман нобудшавӣ таҳдид мекард»², умри дубора дода, барои пешрафти ҳамҷониби ба тамоми шароитро муҳайё карданд. Ана барои ҳамин ҳам ӯ ба саволи яке аз муҳбирон дар бораи ин, ки ба кадоме аз забонҳои модарии худ — забони аварӣ ё забони русӣ бештар эътирому садоқат дорад, сарбаландона ҷавоб медиҳад:

«Ду асп — ду забон Доғистонро ба пеш мебаранд. Яке аз онҳо забони русӣ, дигаре забони мо: барои авар — аварӣ, барои лак — лакӣ. Бароям забони модариям азиз аст. Бароям забони дуҷуми модариям ҳамҷунин азиз аст; ҳамин забон маро аз ин кӯҳҳо, аз ин пай-

---

¹ Ш. Р. Рашидов. Забони русӣ забони робита ва ҳамкориҳои миллатҳо ва халқҳои иттифоқи советӣ. Газ. «Маориф ва маданият» 27 ноябри соли 1975.

² Л. И. Брежнев. Дар бораи панҷоҳсолагии Иттифоқи Республикаҳои Советии Социалистӣ. 50-солагии ташкил ёфтани Иттифоқи Республикаҳои Советии Социалистӣ. М., 1973, сах. 23.

раҳоҳо гузароннда ба пахнои замин, ба олами бузург ва бошукӯху нозанин баровард».

Барои ҳар халқ он забоне, ки вай офаридааст, азизу киромист. Касе, ки забони модарии худро дӯст намедорад, ҳурмат намекунад, ба қадри забонҳои дигар низ намерасад. Дар дунё забонҳои нағзу бад нестанд. Бинобар ин, танг кардани як забон ва имтиёз додан ба забони дигар кори мутлақо ношоам ва ноқобил аст. Расул Ғамзатов дар ин масъала ҳамчун интернационалисти ҳақиқӣ амал намуда, дар образҳои бадеӣ ақидаеро ташвиқ мекунад, ки аз таълимоти миллии Ленини дар бораи озодӣ ва баробарии забонҳо ба миён омадааст. У мегӯяд: «Забони халқҳо барои ман чун ситораи осмонанд. Намехостам, ки ҳамаи ситораҳо як шуда, ба ситораи бузурге табдил ёбанд. Ба ситораи бузург ҳоҷат нест, як офтоб бас аст. Аммо бигузор ситораҳо ҳам нур пошанд. Бигузор ҳар кас худ ситорае дошта бошад».

Ақидаи нависанда дар бораи забони модарӣ чунин аст: вай дар гаҳвора бо шири мусаффо ва лазизи модар дар ҷисму ҷони одам роҳ меёбад. Барои ҳамин ҳам безътиноӣ ба ин забон хиёнати азимест дар ҳаққи модари арҷманди худ. Табиист, ки модар ҳам аз чунин фарзанди нохалаф ва бадфарҷом безор аст, аз вай рӯ мегардонад. Ин масъала дар асар ба воситаи қиссаҳои аҷиб, мақол, зарбулмасал ва ҳикматҳои пурмаъно таъкиду зеҳнишин шудааст. Инак, як ёддошти муаллиф: дар мусофирати Париж Р. Ғамзатов расоми доғистониеро дучор мекунад, ки дар бачагӣ ба Италия хондани рафта, он ҷо зани италиянӣ гирифта ба ватанаш барнагаштааст. Нависанда мас аз омадан ба Доғистон модари ин доғистониро ёфта, ба ӯ саломи писарашро мерасонад. Модар дар давоми сӯҳбат мепурсад:

— Ба аварӣ гап задед?

— Не, ба воситаи тарҷумон. Ман ба русӣ, писаратон ба францавӣ.

Модар бо шунидани ин сухан ба расми кишвари худ рӯяшро бо рӯймоли снӯҳ пӯшида, аломати азодорӣ нишон медиҳад ва мегӯяд: «Ту ғалат кардӣ, Расул, писари ман кайҳо мурдааст. Вай писари ман не, писари ман забони ман, забони модари авар ёддодаро фаромӯш намекард».

Нависанда ба забони модарии худ садоқати бепоён дорад, онро мепарастат, бо дилу ҷон ситоиш мекунад. Вай арз менамояд, ки агар донад, ки забони модариаш

пагоҳ хоҳад мурд, тайёр аст, имрӯз бимирад. Ин нукта дар вақташ дар шеърӣ вай «Забони модарӣ» бисъер пуртаъсир зикр шуда буд. Р. Ғамзатов ин шеърро дар «Доғистони ман» такроран овардааст, ки байте аз он ин аст:

Агар фардо забони ман шавад гум,
Ман авло мурданам имрӯз донам.

Дар фаслҳои ба забон бахшидаи «Доғистони ман», ба масъалаи унсури нахустини адабиёт будани забон ва аслиҳаи асосии нависанда ҳисоб ёфтани он эътибори ҷиддӣ дода шудааст. Нависанда ин ҷо содда ва ҳамафаҳмии забонро талқин намуда, таъкид мекунад, ки зебо ва пуртаъсир воқеъ шудани забон, дар суҳанҳои кӯтоҳу мухтасар ҷой додани маъноҳои баланду бикр танҳо ба туфайли тақоӣ зиёд, дар натиҷаи бурдборона риёзат бурдан дар сари интиҳоб ва истифодаи ҳар калима, ҳар ибора, ҳар ҷумла ба даст мебарояд. Ин маънӣ дар асар дар тимсоли деҳқон ифода шудааст, ки то ҷамъ кардани зироат, тайёр кардани орд аз ғалла заҳмати бисъере мекашад. Р. Ғамзатов ташбеҳи батафсиلى худро дар ин хусус ҷамъбаст намуда, дар хулоса мегӯяд: «Нависандае, ки ҳамеша забон меомӯзад, деҳқони ҳақиқӣ аст».

Р. Ғамзатов бар сари ин ақида аст, ки грамматика ханӯз тамоми нозукиҳои забонро дар қоидаҳои худ бояд шоҷд ҷамъбаст накардааст. Ба ин ваҷҳ, агар кас дар доираи қоидаҳои грамматика маҳдуд монад, суҳанаш хушк ва бетаъсир ба зухур меояд. В. Г. Белинский айнан дар хусуси ҳамин масъала навишта буд: «Грамматика дуруст хондан ва дуруст суҳан карданро меомӯзад. Фақат дуруст хондан ва дуруст ҳарф заданро, аммо омӯхтани хуб навиштан ва хуб гуфтугӯ кардан кори вай нест»¹. Муаллифи «Доғистони ман» аз рӯи ин ақида фикреро илқо менамояд, ки нависанда бояд на танҳо дуруст, балки зебо ҳам нависад. Ин комъебӣ дар натиҷаи ҷустуҷӯи паёпай ва аз худ намудани имкониятҳои услубии забони модарӣ, ки бепоён аст, ҳосил мешавад. Нависанда ин масъаларо зимни порчаҳои адабии бисъере таъкид менамояд.

Чунончи, ӯ сӯҳбати худро бо олими поляк, мутахассиси забони аварӣ, ки дар сӯҳбат ба тамоми ходисаҳои ин забон риоя карда тап мезад, ин тавр ёдоварӣ кардааст:

¹ В. Г. Белинский. Соч. т. VI, СПб, 1896, стр. 107.

«Оре, мо он рӯз ҳар ду ба забони аварӣ гап мезадем. Аммо байни лафзи ману вай фарқи калоне буд. Ӯ олимона, бо забони хеле тоза, дуруст; аммо беҳад дуруст, ҳатто хунсардона ҳарф мезад. Ӯ бештар дар ғами грамматика буд, на дар ғами обуранги нутқ, на шакл ва сохти калимаву ибораҳоро андеша мекард, на ҷону дили ҳар калимаро».

Муаллиф андешаҳои худро дар ин хусус ҷамъбаст намуда, мегӯяд, ки грамматика рафта-рафта бояд тамоми хусусиятҳои услубии забонро фаро гирад, ӯ ин масъаларо бо ташбеҳе ин тавр баён кардааст: «Ман китобе навиштаниам, ки дар он на забон ба грамматика, балки грамматика ба забон тобеъ бошад.

Ба тарзи дигар гӯем грамматикаро ба мусофири пиёда, адабиётро ба мусофири ҳачирсавор ташбеҳ медиҳам. Мусофири пиёда талаб мекунад, ки ӯро ба ҳачирсавор кунад, мусофири ҳачирсавор он пиёдаро ба қафои худ савор мекунад. Оҳиста-оҳиста мусофири пиёда шердил шуда, соҳиби ҳачирро танг мекунад, ҳатто фуруварда пеш кардани шуда мегӯяд: «Ҳачир ҳам аз онӣ ман, бораш ҳам».

Ҳамин тавр, нависандаи номӣ ба роли забон дар ҷамъият, хизмати бузурги он дар қори пеш бурдани ҳаёти илмиву маданӣ, баробарҳуқуқии забонҳо ва инкишофи озодонаи онҳо дар ҷамъияти социалистӣ, асоси услубро ташкил кардани забон ва бо маҳорати адабӣ саҳт алоқаманд будани он бисёр фикрҳои ҷолиб ва ибратбахш гуфтааст. Расул Ғамзатов ғояи асосии худро доир ба мавзӯи мазкур, ҳамчун мавзӯҳои дигари асар, ба тарзи хеле аҷиб, дар услуби махсуси худ илқо мекунад.

2

Дар боло ду фасли «Доғистони ман», ки дар онҳо масъалаи инкишофи озодонаи забонҳои миллӣ ва унсурҳои таркибии маҳорати бадеӣ будани забон мавриди тадқиқи бадеӣ қарор гирифтааст, аз назар гузаронида шуд. Маълум гардид, ки суханвари мохир дар талқини мароми эҷодӣ мисли фаслҳои дигар дар фаслҳои мазкур низ ҷанбаи бадеӣ ва публицистиро донишмандона ба ҳам омехтааст ва онҳо дар пайвастагӣ барои ҳар чӣ беҳтар, амиқтар ифода кардани мароми эҷодӣ ба ӯ имконияти хубе муҳайё кардаанд. Истифода аз ҷуғрафияи ду ҷанба

ба услуби асар, воситаҳои забони вай таъсири ҳартарафа расонидааст. Яъне муаллиф шакли асарро ба мундариҷа ва мавзӯи он мувофиқ намуда, барои ин воситаҳои услубиро истифода намудааст, ки ба ҷиҳати бадеӣ ва публицистии он саҳт марбутанд. Боиси хушнудист, ки тарҷумон Абдулло Зокир ин ҷиҳати сабки асарро нағз дарк ва пайҳас намуда, кӯшиш кардааст, ки онро дар забони тоҷикӣ низ нигоҳ дорад.

Мабадаи бадеӣ тақозо кардааст, ки муаллиф калимаҳои зариф ва хушоҳангу гӯшнавози забони модариашро сара карда, мавридшиносона истифода барад. Тарҷумони тоҷикии асар ҳам ин ҷиҳатро ба назар гирифта, аз забони тоҷикӣ калимаҳои пайдо кардааст, ки аз бобати категорияи услубӣ муодили нусхаи асл буда, низ латиф ва бошукӯҳанд. Ғайр аз ин дар тарҷумани тоҷикӣ инверсия ва сачъ барин ҳодисаҳои услубӣ низ бисёр дучор мешаванд, ки аз тақозои услуби нусхаи асл ба миён омадаанд. Истифодаи мавридшиносонаи калимаҳои зариф, бошукӯҳ ва шоиронаи адабӣ шаҳодат медиҳанд, ки захираи луғавии тарҷумон ғанист, ҷилоҳои маъноӣ ва мавқеи услубии калимаҳоро нағз медонад. Шубҳае нест, ки ин асар ҳам, мисли бисёр асарҳои тарҷумавии дигар барои ранги ғайбати гирифтаи як зумра калимаҳои ноғайбати дар забони адабии имрӯза саҳми босазое хоҳад гузошт. Ҳоло ҷаде аз воҳидҳои луғавиро барои мисол нишон медиҳем: **майхора, саманд, тазарро, сахра, некрой, жарф, эҳдо, орамидан, хучистахисол, бахшоиш, рашха, пайк, машраб, ҳамҳама, хуношом, родмард, абаддудаҳр**, ва амсоли инҳо. Баъзе аз ин калимаҳо дар забони адабии имрӯза бегона нест, лекин муҳимаш ин аст, ки истифодаи онҳо ҳоло ба ҳар ҳол ранги умумӣ нагирифтааст.

Калимаҳои адабии китобӣ ва зариф гоҳо дар ташкили ҳамоҳангии суҳан ва санъати сачъ истифода шудаанд, ки намунааш ин аст: Номи духтар бояд монанди шӯълаи аҳгар **зебо** ё чун гули бӯстон **раъно** бошад; Забони хушбахте ҳастанд, ки ҳам хусни *шиво* доранд, ҳам ақли *расо*.

Баъзе калимаҳои китобӣ ва шоирона дар ибораҳои номӣ ва таркибҳои ҷуфт воқеъ шудаанд. Дар ин маврид тарҷумон маъмул будани онҳоро дар осори классикӣ ба назар гирифтааст. Чунончи, **дурри хушоб** (полновеная матовая жемчужина); **дидаи бедор** (зоркий глаз); **хуру филмон** (гуруй) ва ғайра.

Тарҷумон барои риояи услуб баъзан воситаҳои калимасозеро ба қор мебарад, ки хусусияти китобӣ доранд. Ин гуна ҳодисаҳо ҳамчун унсурҳои услубӣ бошукӯҳ ба калимаҳои ибораҳои мутантан соғзор омада, барои сурат бастанӣ сабки умумӣ асар ҳиссае гузоштаанд. Масалан, суффикси-**фом** дар ин ибораҳо: *даръёи симфом, эсмони нилфом*.

Баъзе аз воҳидҳои калимасоз барои ба тарзи мӯъҷаз воқеъ шудани сухан истифода шудаанд. Тарҷумон инчунин аз муродифҳои калимасоз он хели онҳоро ба қор бурдааст, ки дар заминаи забони модарӣ сурат гирифтаанд. Масалан, агар **ворӣ** дар калимаи **юғворӣ** (палка для ёрма) барои ихтисори сухан лозим шуда бошад,— **гар** ҳамчун муродифи комили ивазкунандаи суффикси ўзбекии **-чӣ** зарур шудааст. Суффикси мазкур гоҳо барои хушдорӣ қардан аз такрор аҳамияти услубӣ қасб қардааст, ки инро ҳангоми дар як ҷумла воқеъ шудани калимаҳои **тўҳматчӣ** ва **маломатгар** метавон равшан мушоҳида қард.

Дар тарҷума на ҳамаи калимаҳои китобӣ дуруст ва бамаврид истеъмол ёфтаанд. Барои намуна **бар**, **бурқеъ**, **сура**, **собирона**, **лоилоч** ва **ожангро** аз назар мегурарем.

Дар ҷумлаи *Одамони барҳои гуногун ҷамъ мешаванд* тарҷумон калимаи **барро** ба маънои қитъа, континент истифода бурдааст ва ҳол он ки **бар** ҳамчун калимаи як дараҷа кўхнашуда маънои умуман хушқиро дошта, континент чун истилоҳи ҷуғрофӣ дар забони мо ба калимаи **қитъа** тарҷума шудааст. Ин калима ба ин маънӣ ҳам дар луғатҳо, ҳам дар китобҳои дарсӣ дохил гаштааст ва ҳоло барои иваз намудани он бо калимаи **бар**, ки аз лиҳози маъно аз континент фарқ дорад, зарурате нест.

Калимаи **бурқак** ба ҷои калимаи **бурқа** ба қор бурда шудааст, ки низ нолоқ мебошад. Дар луғати русӣ-тоҷикӣ **бурқа** ин тавр шарҳ ёфтааст: либоси рўйпушии кавказӣ. Мураттибони фарҳанги забони тоҷикӣ бурқакро чунин шарҳ додаанд: чашмбанд, пардаи рўйпуши занон, парда. Пас, ин ду калима аз ҷиҳати таркиби овозӣ якдараҷа шабеҳ бошанд ҳам, аз бобати маъно фарқи қалон доранд. Аз ин ҷиҳат, зоҳири онҳоро ба ҳисоб гирифта, ба ҷои ҳамдигар истифода қарданашон салоҳ нест. Дар як маврид **бурқа** бо калимаи **чакман** тарҷума шудааст, ки то дараҷае ба он наздикӣ дорад: чакман ва

бурка аз бобати матои дӯхт бо ҳам монанданд. Бо вучуди ин онҳо бинобар фарқ карданашон аз ҷиҳати сохт ҳамдигарро иваз карда наметавонанд.

Калимаи **собирона** дар ибораи **меҳнати собирона** дар тарҷумаи *терпеливый* истифода шудааст. Калимаи *собир*, ки сифати феълии забони арабист, маънои сабркунанда, шикебандаро дорад. Ба ин ваҷҳ аз ин калима, ки худаш дорои маънои сифат ва аломат аст, бо илова суффикси **она** — дар ифодаи айни ҳамин маънӣ калимаи дигар сохтан хилофи қоида аст.

Дар ҷумлаи **Шамшери ӯ аз пӯлоди ҷавҳардор сохта шудааст ва дар рӯяш ҷӣ сураҳои ҳикматомезе аз Қуръон нақш ёфтааст** калимаи **сура** ноҷо воқеъ гаштааст: **сура**, **фасл**, **бобҳои алоҳидаи Қуръонро** дар бар мегирад, дар силоҳ, зарф ва мисли инҳо на сура, балки оятҳои Қуръон сабт мешуданд.

Калимаи **лоилоҷ**, ки маънои ночор, ногузирро дорад, дар забони адабии имрӯза ба тарзи **ноилоҷ** истеъмол мешавад. Яъне дар рӯзгори мо бо ҳиссаҷаи инкории **ло**-, ки арабист, сохтани сифатҳо расм нест, вай ҳоло ҳодисаи архаистӣ мебошад.

Монанди ҳамин ҳеч як тоҷик дар гуфтугӯи муқаррарии ҳаррӯза калимаи *ожангро* ба қор намебарад. Дар ин маъни дар байни мардум калимаҳои *чин*, *очинг* маъмуланд, ки дар тарҷумаи **морщина** қор фармудани яке аз онҳо матлабро дуруст ифода мекард.

Аз ҷумлаи **Падар ҳам дар авули худ дигар истодаву ба ҷашми мардум нигашта натавонист** маълум мегардад, ки тарҷумон калимаи **нигаштанро** ба маънои нигоҳ қардан, нигаристан истеъмол кардааст, аммо мо ин шаклро аз луғатҳо пайдо карда натавонистем.

Дар нусхаи асл, чунон ки гуфтем, унсурҳои нутқи гуфтугӯ низ фаровон истеъмол ёфтаанд. Мутарҷим ҳам барои нигоҳ доштани обуранги он ин гуна воситаҳои забониро бисёр ба қор бурдааст. Ғайр аз ин, баъзе аз калимаҳои гуфтугӯӣ ва шевагӣ чун муродифҳои умумишавандан калимаҳои маъмул истеъмол ёфтаанд. Тарҷумон дар ин маврид процесси умумии аз ҳисоби захираи забони зинда такмил ёфтани забони адабиरो ба назар гирифта, хостааст, дар ин амали хайр ҳиссае ҳамроҳ бикунанд. Ба ин гурӯҳ чунин калимаҳоро метавон дохил кард: *маътал* (мунтазир), *таассуб* (тарафдорӣ кӯркӯрона, тақлиди маҳз), *ёвош* (қобил, ғайрисаркаш: гӯсолаи ёвош), *хол-хол* (*аҳъён-аҳъён*), *кафангадо* (мутла-

до бeбизoат, нoдoри сирф), бeминнат (бoвaфo: хaмрoҳи бeминнат), зaб (aчaб), aздусар (бeшaк, хoҳ нoхoҳ), бyнa (xoнaвoдa, xoчaғӣ), бинoан (мyрoдифи *сар кaрдa*: Aз хaмин рӯз бинoан тy фaкaт гaпи рoст мeғӯӣ) вa aм-сoли инxo.

Қисмe аз ин кaлимaхo дaр нaвиштaхoи бaъзe кaлaм-кaшxoи дигaр низ дyчoр мeшaвaнд. Тaрчyмoн Aбдyллo Зoкирӣ дaр истeъмoли ин гyнa вoҳидxoи лyғaт пaйрaви дигaрoн шyдa, чyнин ҳисoб кaрдaст, ки oнxo дaр вoкeъ сaзoвoри yмyмишaвиaнд. Aммo бaъзe кaлимaхoи мaз-кyр чaндoн шoeъ нeстaнд. Бaрoи мисoл **бyнaрo** мeғи-рeм. Ин кaлимa дaр oсoри клaссикӣ бa мaънoи xoнa, мaнзил мaъмyл бyдa, бo айни хaмин мaънo xoлo дaр шeвaи чaнyбии зaбoнaмoн бoқӣ мoндaст. Дaр бaрo-бaри ин дaр шeвaи мaзкyр вaй бa мaънoи xoчaғӣ, хaвлӣ, xoнaвoдa низ истeъмoл мeшaвaд. Дaр фaрҳaнги тo-чикӣ-рyсӣ мaҳз бa хaмин мaънo истeъмoл ёфтaни oн зикр шyдaст. Дaр лyғaти рyсӣ-тoчикӣ дaр шaрҳи *сaк-лa* чyнин нaвиштaaнд: xoнaи кaвкaзиёни кӯхистoнӣ. Тaр-чyмoн Aбдyллo Зoкирӣ, бeшyбхa, хaнгoми тaрчyмaи *сaклa*, ки дaр «Дoғистoни мaн» бисъeр дyчoр мeшaвaд, хeлe aндeшa кaрдa, бa чyнин қaрoр oмaдaст, ки дaр ин мaврид кaлимaи **бyнa**, ки дaр мaънoи мaзкyр дaр кӯхистoни мo мaъмyл aст, лoиқ мeбoшeд. Бa нaзaри мo, қaрoрy aндeшaи ӯ дaр ин бoбaт сaзoвoри дaстгирист.

Дaр бaъзe аз кaлимaхoи мaзкyр хyсyсияти бaдeй, эmoциoнaлӣ нисбaт бa мyрoдифи aдaбии oнxo aфзaлият дoрaд. Бинoбaр ин, тaрчyмoн бaрoи тaлқини мaрoми эчoдин мyaллиф мaҳз шaклxoи гyфтyгӯирo интиxoб кaрдaст. Чyнoнчӣ, кaлимaи **кaфaнгaдo**. Ин кaлимa дaр чyмлaи **Писaр... кaфaнгaдo шyдa бaрмeгaрдaд** бa мaъ-нoи мaҳрyм шyдaн аз тaмoми чизy чoрa дaр тaрчyмaи ибoрaи **вeрнyтьсa бeз пoслeднyх штaнoв** oмaдaст, ки аз ҳaр бoбaт бoзъёфти хyб ҳисoб мeёбaд.

Aқсaрияти кaлимaхoи гyфтyгӯӣ вa шeвaғӣ бaмaврид истeъмoл ёфтa бoшaнд хaм, aҳъёнaн бa ҳoдисaхoи нoмaт-лyб низ дyчoр мeшaвeм. Бaрoи мисoл чaндe аз oнxoрo нoмбaр мeкyнeм. Чyнoнчӣ, **чaнг кaрдaн**, **бӯл**, **сoнy шy-мoр**, **нaзъи ҳoл**, **нӯмaй** вa ғaйрa. Дaр шeвaи шимoлӣ *чaнг кaрдaн* бa мaънoи тaнбeҳ дoдaн, кoҳиш нaмyдaн oяд хaм, бa нaзaри мo, oнpo ҳoдисaи aдaбӣ ҳисoб кaрдaн дyрyст нeст: чaнг мaънoи зaдyхӯрд, нaбaрд, чaн-чoлpo дoрaд.

Калиман **бӯл** дар таркиби **ду бӯл кардан** соф шевагист. Шакли адабии он **ду хисса**, **ду тақсим мебошад**. Дар **чое сону шумор** дар як **чо чун муродиф** воқеъ гаштаанд ва ҳол он ки **сон** воҳиди луғавии **ӯзбекӣ буда**, истеъмоли он дар маънои шумор танҳо дар доираи **лаҳча маъмул аст**. Ба назари мо, шакли дурусти **наъзи ҳол наъзи чон** аст: дар ин маврид муносибати маъноии калимаҳо дуруст ва равшан ба зухур меояд. Мо маънои **нӯмайро** равшан карда натавонистем.

Дар истифодаи баъзе калимаҳои гуфтугӯӣ мавқеи услубии онҳо рӯя нашудааст. Масалан, **чумлаи Пусть жена изменить тому...** ҳар чанд мазмунан дуруст бошад ҳам, дар доираи одоби сухан воқеъ шудааст. Нависанда ин **чо аз ҷониби шахси маданӣ — вазир** гуфта шудани онро ба назар гирифтааст. Дар тарҷума ин **чумла** бисёр дағал, дар услуби суханронии авбошона сурат гирифтааст: *О! занғар касе, ки ба сухани ту эътироз дорад*. Дар ин **чо** агар тарҷумон ба **ҷои** калимаи **занғар**, ки ниҳоят дуруст ва беодобона аст, муродифҳои ба маданияти ғӯянда мувофиқи онро ёфта истифода мекард, муроди муаллифро дуруст талкин менамуд. Забони тоҷикӣ аз чунин таркибҳо камбағал нест.

Дар тарҷума ба масъалаи воҳидҳои фразеологӣ эътибори махсус дода шудааст. Р. Ғамзатов аз навъҳои хеле гуногуни таъбироти фразеологӣ забони модарии худ истифода бурда, бо ёрии онҳо обуранги бадеии сухани худ ва персонажҳоро зиёд кардааст. Ин воҳидҳои бадеии забон дар нақлу ривоят, қисса ва латифаҳои халқӣ махсусан зиёда ба қор бурда шудаанд. Дар ин маврид нависанда ба навъҳои гуфтугӯӣ фразеологизмҳо бештар мурочиат кардааст. Тарҷумон ин **ҷихатҳоро** ба назар гирифта, **кӯшиш** кардааст, ки барои ҳар як воҳиди фразеологӣ муодили тоҷикӣ онро пайдо кунад. Ин муваффақият, бештар, дар натиҷаи заҳмат ва ҷустуҷӯи собитқадамона ба даст даромадааст. Воҳидҳои фразеологӣ дар тарҷума ҳам дар вақти дар порчаҳои тарҷумавӣ **ҷой доштани онҳо**, ҳам дар он мавриде, ки рафти сухан истифодаашонро тақозо кардааст, истеъмоли ёфтаанд. Дар ҳар **ду ҳолат** ҳам онҳо дуруст, мавридшиносона ба қор бурда шудаанд. Дар ин **бобат** мисолҳои бисёре овардан мумкин аст, вале мо бо зикри баъзе намунаҳо қаноат мекунем.

Дар нусхаи асл ба муносибате дар **боран зане** сухан рафтааст, ки дар гуфтани **дуои бад** машхур аст.

Чамъбасти мулохизаи нависанда дар ҳаққи ин зан дар нухкаи русӣ ин тавр тарҷума шудааст. По дороге я подумал «Если она без всякой злобы, так сказать, с ходу вылила на мою голову такое виртуозное проклятие, что же она швырнет в лицо тому, кто её по-настоящему разозлит» (с. 55).

Дар ин чо **вылить** якбора гуфтанро ифода кардааст. Калимаи **швырнуть** маънои партофтанро дорост. Ин ду калима дар алоқамандӣ бо калимаҳои муҳити худ бисъёр гуфтанро ифода менамоянд. Онҳо дар ин маънӣ мақсади муаллифро, ки таъқиди маҳорати зани мазкур дар гуфтани суханҳои зишт ва дуои бад аст, барҷаста ифода мекунад. Аммо айнан тарҷума кардани ин ду калима дар тоҷикӣ маънои дилхоҳро ифода карда наметавонад. Тарҷумон инро ҳис намуда, дар ифодаи маънои калимаҳои мазкур фдезеологизмҳои **борони дуо рехтна ва ба пӯст коҳ чоӣ** карданро истифода намудааст, ки, ба назари мо, бисъёр баҳо ва муносибанд: «Дар роҳ чунин андеша мекардам: «Вай бе ҳеҷ қаҳру ғазаб, дар омади гап ба сарам ин қадар борони дуои бад рехт, агар касе дар ҳақиқат қаҳрашро биёрад, ба пӯшташ коҳ чоӣ мекардагист».

Тарҷумон ҷумлаи муқаррарии **они оказались ни тут, ни там**-ро вобаста ба талаби матн ин тавр ба тоҷикӣ гардонидааст: Онҳо аз ин мондаву аз он ронда шуданд. Ба назари мо, иборати тоҷикии **бахт натофтан** дар ҷумлаи зерин барои ифодаи матни русӣ бисъёр хуб интихоб шудааст: ...и только со мною беда — фақат бахти ман наметобад. Мақоли **после драки кулаками не машут** ба тарзи *баъд аз ҷанг мушти ба ёд омадари ба сари худ зан* ифода ёфтааст. Дар забони русӣ иборати **пусть сами говорят** ба маънои *бе шарҳи иловагӣ аз худи предмет аён шудани сифати он маъмул аст*. Дар ин маънӣ дар мо таъбири *мушк он аст, ки худ бидӯяд, на он, ки аттор бигӯяд* истеъмол мешавад, ки аслан афоризми Саъдист. Тарҷумон ин афоризмро ба чоӣ муодили русии он дар мавриди худ, бисъёр шинам ба қор бурдааст.

Дар ҷумлаи **Зашептался Дагистан** калимаи **зашептался** ба маънои гуфтугӯи батақрор аз хусуси як масъала дар ҳама чо истифода шудааст. Ин калима дар луғати русӣ-тоҷикӣ **пичиррос** задан, бо ҳамдигар пичирпичир кардан, гӯшақӣ гап задан тарҷума шудааст. Му-тарҷим дар матни тарҷумашаванда мувофиқ наомадани

ин таркибҳоро ба назар гирифта, воҳиди фразеологичи **шишта хестанро** ба кор бурдааст, ки барои ифодаи маъно ва нигоҳ доштани вазифаи услубии калимаи **зашептался** хеле муносиб аст: «Доғистон гӯё шишта мехест. Аммо гап-гапи мардум рост буд. Имом зани сеюм гирифт».

«Доғистони ман» аз ҳикматҳои халқӣ ва афоризмҳои саршор аст. Ин воситаҳои сухан, ки одатан бо суханҳои рехта дар шакли бисёр мӯҷаз воқеъ мешаванд, дар тарҷума низ чунин хусусияти худро нигоҳ доштаанд. Инак, баъзе аз онҳо: *қулоҳро ба сар андоза карда гир, на сарро ба қулоҳ; ба асп полони хар намезебад, ба хар зини асп; далерон ақидаи худро дигар намекунанд; дарахти хурд ҳам зеби боғи калоне мешавад; дар дили хурде ҷаҳони бузурге ва муҳаббати бепоёне меғунҷад; Одам — нахустин зарурат, гавҳари ноёб ва бузургтарин мӯҷизаи олам аст* ва ғайра.

Мо аминем, ки бисёре аз чунин афоризмҳо бо мурури замон ба забонамон дохил шуда, ин соҳаи сарвати онро ганитар мекунанд.

Ба назар аён падид меояд, ки тарҷумон дар тарҷумаи бисёр калимаҳои русӣ, ёфтани муодилҳои ҳаммаъноӣ онҳо аз забони модарӣ хеле тааммул ва меҳнат кардааст. Вай барои ин ҳам аз захираи забони адабии пешина, ҳам имрӯза, ҳам забони зинда, аз як тараф, калимаҳои тайёро ёфта, мутаносибан ба кор бурда бошад, аз тарафи дигар, бо роҳи калмаканизи бисёр калимаҳо сохтааст, ки лоиқи омӯзиш ва тадқиқи махсусанд. Микдори чунин воҳидҳои луғавӣ бисёр аст. Мо фақат чанде аз инҳоро зикр карда, барои нишон додани хусни амали мутарҷим баъзеашонро шарҳ медиҳем: *смертоподобный — хуношом, храбрец — родмард, пропасть — партгоҳ, дача — бӯстонсарой, ссорящиеся — арозийён, поэтический вечер — мушоира, заклинатель — морафсо, пьяница — майхора, прокат — киро, парик — қулоҳгесу, полководец — сипаҳсолор, джигит — асптоз, чобуксавор, ночевать — шаббошӣ кардан, салфетка — дастмолчаи оҳарӣ, вилка — ангушта, тонкие вина — маи ноб, галстук — тавқи гардан, зажигалка — фандак, оурук — таҳсигор, сердечный приступ — хируҷи дил, новоселье — буръёкӯбон, гардеров — ҷои либосовезӣ, урна — ашғолқуттӣ, каменная чашка, — косасанг, офицер — афсар, опора — аркон, кровник — хунбор, обрыв — овринг, заложник — гаравгон* ва ғайра.

Дар нусхаи русӣ нисбат ба шоҳи золим — Нодиршоҳ тавсифи *смертоподобный* ба кор бурда шудааст, ки аз ҷумлаи калимаҳои поэтикии забони русист. Ин калима дар луғати русӣ-тоҷикӣ зикр наёфтааст. Тарҷумон барои ифодаи дурусти маъно ва нигоҳ доштани қувваи экспрессивии сухан аз байни калимаҳои зинди ҳаммаъно *хуношомро* интихоб кардааст, ки дар осори классики бисёр дучор мешавад.

Дар луғати русӣ-тоҷикӣ *обрыв* чунин шарҳ ёфтааст: ҷар, ҷарӣ, варта, партгоҳ. Абдулло Зокирӣ барои нигоҳ доштани гуногунии сухан дар қатори калимаҳои боло дар чанд маврид калимаи *оврингеро* ҳам ба кор бурдааст. Ин калима, ки ба ин маънӣ дар чанде аз шеваҳои забонамон маълум аст, ҳуқуқи пурра дорад, ки ранги оммавӣ гирад.

Калимаи *гаравгон* дар ифодаи маънои *залоҷник* бисёр муносиб метобад. Дар луғати русӣ-тоҷикӣ вай бо ибораи шарҳ ёфтааст: *шаҳси гаравӣ, шаҳси ба гарав гирифташуда*. Дар фарҳанг дар айни ҳамин маънӣ калимаи *гаравгон* воқеъ аст. Тарҷумон онро аз ҳамин ҷо гирифта, хостааст, ба вай хусусияти умумӣ диҳад. Дар повести С. Улуғзода «Ривояти суғдӣ» ин калима ба маънои мазкур бисёр бачо истеъмол ёфтааст.

Дар шарҳи *дача* дар луғати русӣ-тоҷикӣ чунин овардаанд: *ҳавлии берунишаҳрии аҳли шаҳр*. Мутаричим ба ин маънӣ калимаи *бўстонсаройро* ба кор бурдааст, ки дар фарҳанг ин тавр тавҷеҳ ёфтааст: хонаи боғчадор, хонаи боғу бўстондор. Нависандаи номии мо С. Улуғзода, ҳам ин калимаро дар асари мазкур ба ҳамин маънӣ ба кор бурдааст. Пас, тарҷумон равиши дурустро пеш гирифтааст ва калимаи истифодакардаи ӯ қобили умумишавист.

Калимаи *заклинатель* дар луғати русӣ-тоҷикӣ ин тавр шарҳ ёфтааст: *ҷодугар, афсунгар, азоимхон, соҳир*. Дар нусхаи русӣ вобаста ба нақли ҳунари морбозони Ҳиндустон калимаи русии мазкур дар ибораи *заклинатель змей* ба кор бурда шудааст, ки тарҷумон роҳи осонро пеш мегирифт, метавонист, онро *соҳирони мор, афсунгарони мор* тарҷума кунад. Аммо забондонӣ, бохабар будан аз осори пурсарвати классикӣ имконият додааст, ки вай ба ин маънӣ калимаи яклухту мўҷазеро чун *морафсо* ба кор барад. Калимаи мазкур бо айни ҳамин маънӣ дар байти зерини Саъдии бузург истифода шудааст:

Бо бадон чандон некӯй кунӣ,
Катли морафсо набошад чуз ба мор.

Дар чумлаи *Я пригляделся и увидел, что опорой союза писателей Дагистана являются четыре народных поэта четырех дагистанских народностей* калимаи **опора** ба маънои такъякунанда, муттако, пуштибон омадааст. Дар луғати русӣ-тоҷикӣ ҳам дар шарҳи калимаи мазкур ҳамин калимаҳо ва муродифҳои онҳо истифода шудаанд. Аммо тарҷумон дар ин маврид калимаи *арконро* ба кор бурдааст, ки дар ибораҳои амсоли **аркони давлат, аркони мулк, аркони ҳарб** дар забони адабии пешина маъруф буд.

Аз силсилаи калимаҳои боло, ба назари мо, баъзеашон чандон қобили қабул нестанд. Барои мисол **мушоира, чобуксавор, шаббош, косасанг, хундор, миллатро** аз назар мегузаронем, ки чун муодили тоҷикии **поэтический вечер джигит, ночевать, каменная чашка, кровник, народность** истеъмом ёфтаанд.

Ибораи **поэтический вечер** дар матбуот чун калька **шаби назм** тарҷума шуда буд. Ин тарҷума, ба фикри мо, умуман бечо нест: вай дар қолиби машҳури ибораҳои номӣ мафҳуми таъинотро ифода кардааст. Абдулло Зокир ин истилоҳро маъқул надониста, ба ҷои он калимаи **мушоира**-ро пешниҳод мекунад. Маълум аст, ки калимаи мазкур мусобиқаи шоиронро дар шеърғӯй ифода мекунад. Аз ин ҷиҳат, вай на ҳамеша бо маънои **поэтический вечер** мувофиқат дорад: дар шаби назм на ғуруҳи шоирон, балки як шоир низ метавонад иштирок дошта бошад.

Ибораҳои **храбрый джигит, джигит небо, чобуксавори часур, чобуксавори осмон** тарҷума шудаанд. Дар забони мардуми Кавказ ва яққатор халқҳои туркзабон **йигит** ду мафҳумро ифода мекунад: *мард, часур, бӯзбала; аспсавор, човандоз, чобуксавор*. Дар баъзе аз шеваҳои забони мо ҳам ин калима ба маънои яқумаш истеъмом меёбад. Калимаи *чобуксавор* бошад дар забони омма танҳо ба маънои аспсавори муҳир, човандоз маъмул аст. Аз ин ҷиҳат дар ибораҳои боло, ба назари мо, **чобуксавор** маънои муодили русии худро пурра фаро нагирифтааст. Хусусан, вақте ки **чобуксавори осмон** мегӯем, дурин вай аз маънои асл равшан намоён мегардад: калимаи **джигит**, ки дар ин маврид вай онро иваз кардааст, на ба маънои аспсавор, балки ба маънои марди

далеру часур омадааст, ки бо самолёти худ дар фазо ба душман амон намедихад.

Ба назари мо, таъбири *хундор* дар тарҷумаи *кровник* мувофиқ нест. Мардуми мо дар ин маврид калимаи шоистаи *хунхоҳро* эҷод кардааст, ки дар осори классикӣ низ маъмул мебошад. Чунончи, Низомӣ мефармояд:

Гуфт: ранҷ аз барои худ набарам,
Балки хунхоҳи садҳазор сарам.

Дар ҷумлаи *Я пригляделся и увидел, что опорой союза писателей Дагистана являются четыре народных поэта четырех дагистанских народностей* калимаи *народность* ҳамчун истилоҳи сиёсӣ-фалсафӣ ба маънои халқият воқеъ гаштааст. Аммо тарҷумон дар ин маврид калимаи *миллатро* истифода менамояд, ки дуруст нест: миллат ва халқият ҳамчун истилоҳи алоҳидаи сиёсӣ-фалсафӣ категорияҳои гуногуни таърихро ифода мекунанд. Расул Ғамзатов бо истифодаи калимаи *народность* на ба намояндаи чор миллат, балки ба намояндаи қавмҳо, халқиятҳои гуногун, ки дар Доғистон шумораи онҳо бисёр мебошад, ишорат кардааст.

Чанде аз калимаҳои, ки тарҷумон онҳоро тоҷикӣ ифода кардааст, дар шакли русӣ дар забони мо машҳур шудаанд. Чунончи: *офицер* (на афсар), *аэродром* (на фурудгоҳ), *галстук* (на тавқи гардан), *гардероб* (на ҷои либоскашӣ) ва ғайра.

Дар тарҷума ба масъалаи фасоҳат, раванӣ ва мавзунии ибора ва ҷумлаҳо низ диққат дода шудааст. Дар вай ибораҳои ноҳамвор, ҷумлаҳои сакта, таркиббандиҳои хилофи табиати забони тоҷикӣ ками дар кам ба назар мерасанд. Аз нуқсонҳои умумие, ки дар ин бобат баъзан дучор мешаванд, ҷиҳатҳои зеринро метавон қайд кард.

1. Баъзе ибора ва таркиббандиҳо дар қолиби русӣ сурат бастаанд. Чунончи, *Як одам монанди Ҳасан аз авули Танусӣ, лекин ҳофиз меҳмон, мутриб меҳмон-меҳмони тамоми авул* айнан тарҷумаи таҳтуллафзии *один человек как Гасан из аула Тануси, но гость-певец, гость-музикант — это гость всего аула* мебошанд.

2. Як қатор ҳолҳои тарзи амал, бар хилофи қоидаи маъмул, бо пайвандаки пайваस्तкунандаи *-ву* истифода шудаанд. Ин ҳодиса дар назм ва дар баъзе аз шеваҳои забонамон аҳён ба назар расад ҳам, нормаи умумӣ

нест. Тарзи умумӣ, зебо ва мақбули он шаклест, ки бе пайвандак ба сурати феъли ҳол-сифати феълӣ воқеъ мешавад. Аз ин нуқтаи назар дар мисолҳои поён дар паси калимаҳои *кашидан, паридан, шудан -ву* тамоман зиёдатиет: *Вале ман ҳамаи ин гапҳоро шундаву худро ба нодонӣ зада нишастам; Торҳои туро дар тӯли ҳазорҳо сол кашадаву ҷӯр мекарданд; Паридаву берун омад; Ҳама раҳгузар шудаву маро дида мегуфтанд.*

3. Дар ҷумлаҳои амсоли... *куҷое нарафта бошам; Ту чи қадар тавбаву тазарро накуни, тири аз камон ҷаста барнамегардад; чи аллаҳое ба гӯшам намехонданд* бо таъсири нусхаи тарҷумашаванда хабар бе ҳеч зарурат ба сурати инкорӣ омадааст ва ҳол он ки дар забони тоҷики қоидаи маъмул шаклест, ки бе ҳиссаҳои *на-* воқеъ мегардад. Ин нуқсон, ки дар забони матбуот бисёр роҳ ёфтааст, чанд маротиба дуруст танқид шуда буд.

4. Баъзан дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда бандакҳои хабарӣ ё феълҳои ёридиҳанда истеъмом намешаванд, ки дар натиҷа ба тамомияти ҷумла халал мерасад. Ин ҳодисаро бо зарурати услубӣ гоҳо истифода кардан чоиз бошад ҳам, ба он ранги умумӣ додан мумкин нест. Масалан, дар ҷумлаи зерин набудани бандак дар охири хабари сарҷумла дар ифодаи маъно бе таъсир намондааст: *ман монанди одаме, ки дар торикӣ дари даромад меҷӯяд, ё одаме, ки дарро даст-даст карда ёфтааст, аммо ҳанӯз намедонад, ки даромадан мумкин, зарур ё на.*

5. Дар чанд маврид мувофиқати хабар бо мубтадоиё нашудааст. Ин ҳодиса бештар ҳангоми чида шудани мубтадо, ифодаи он бо таркиби ҳар кадом ва калимаи яке мушоҳида мешавад. Ҳоло барои намуна яктоӣ мисол меорем: *Навниҳолони беқувват, қуттиҳои ҳолӣ, боми кулбаҳо, дӯкониҳои фанерӣ, ҳар гуна ҳасу ҳасрӯба ба ҳаво парид; ҳар кадом асрор ва нозуқиҳои худро доранд.*

6. Тарҷумон ба се ҳодисаи грамматикӣ тавачҷӯҳи махсус зоҳир кардааст: яке истифодаи таркиби *ту гӯӣ* барои ифодаи маъноӣ туфайлӣ, дигаре ифодаи замони ҳозираи муайян бо феъли ёридиҳандаи доштан, сеюмӣ дар вазифаи мафъулӣ воқеъ шудани бандакҷонишинҳои шахсӣ-соҳибӣ.

Таркиби *ту гӯӣ* чун воситаи қиёс ва туфайлӣ дар осори классикӣ бештар дар назм ба назар мерасад. Вай имрӯз ҳам махсуси ҳамин жанри бадеист. Дар наср ба

ин вазифа таркибҳои *гӯё, гӯё ки, мисли он ки* ва монанди инҳо истеъмол мешаванд. Тарҷумон дар аксари он мавридҳои, ки мақсадро бо ин воситаҳои грамматикӣ ифода кардан лозим шудааст, таркиби *ту гӯй*-ро ба кор бурда, муродифҳои онро сарфи назар кардааст ва ҳол он ки наср аз рӯи хусусияти худ акси ин ҳолатро тақозо мекунад. Инак, чанд мисол: Туркро ба рӯи гилем чунон бардошта мезанад, ки ту гӯй як даста аргамчинро ҳаво додааст: дигаре рӯй турш кардааст, ту гӯй чизи талхе, ё тунде ба даҳонаш афтад; Онҳо одами мастро хушёр мекунад ва огоҳ месозанд, ки аз тақдири худ андеша ронад, одами хушёрро бебоқ ва ту гӯй маст мекунад.

Дар забони адабии имрӯза шакли замони ҳозираи муайянии феъл, бо феълҳои ёридихандаи *истодан* ва доштан ташкил меёбад. Дар китобҳои грамматика аз ин ду ҳодисаи синонимӣ шакли бо *истодан* ба сифати қоидаи асосӣ ва маъмул дарҷ ёфта, аммо муродифи он на ҳамеша ба назар гирифта шудааст ва ҳол он ки ин шакл баробари забони адабии пешина ҳоло дар чанде аз шеваҳои забонамон низ дида мешавад. Аз ин нуқтаи назар ба ин масъала эътибор додани Абдулло Зокир лоиқӣ дастгирист. Эроди мо дар ин бобат ин аст, ки ӯ асосан бо истеъмоли ҳамин шакл маҳдуд шуда, муродифи онро фаромӯш кардааст ва ҳол он ки дар ҷойҳои мувофиқ ба тарзи мувозӣ истеъмол ёфтани онҳо боиси рангорангии суҳан мегардид.

Бандақҷонишинҳои шахсӣ-соҳибӣ суҳанро мӯҷаз намуда, ба он ҳусн ва латофати ҳосае мебахшанд. Аммо аз ҷи сабаб бошад, ки ин ҳодисаи муҳими грамматикӣ дар насри солҳои сӣ, чил ва панҷоҳ нисбатан камистеъмол шуд. Аз солҳои шаст ҷараёни истифодаи вай андак қувват гирифт ва ҳоло на танҳо дар услуби бадеӣ, балки дар услуби публицистӣ низ серистеъмол гаштааст. Ба ин ҳодисаи мусбат ҳамон таъсири шеваҳои, ки дар онҳо бандҷонишинҳои шахсӣ-соҳибӣ анъанаи забони адабии пешинаро нигоҳ доштаанд, калон аст. Тарҷумон Абдулло Зокир ин процесси инкишофи забони адабии имрӯзаро нағз дарк намуда, бандҷонишинҳои шахсӣ-соҳибиро фаровон ба кор бурдааст. Бо вучуди ин чунин кори хайр, ба назари мо, як иллат дорад: вай дар ҷойҳои низ истифода мешавад, ки зарур нест. Масалан, дар ҷумлаҳои зерин соқит кардани он ба маъно осебе намерасонад: Ту парвозе кун, ки касе анҷомат додан ната-

вонад; Аввалин касоне, ки чашм ба олам кушода дида-машон, аварҳо буданд.

Дар охири мақола дар бораи мутобиқати мазмуну мундариҷаи порчаҳои ҷудогонаи асари тарҷума бо нусхаи асл чанд суҳан гуфтаи лозим меояд. Худи Р. Ғамзатов ин масъаларо бисёр хуб шарҳ дода, навиштааст: «Тарҷумон набояд ба кӯзае, ки даста надошт, даста бисозад. Ё ки кӯзаи яктаҳоро дутаҳа бикунанд». Абдулло Зокирӣ ба ин назарияи умумии санъати тарҷума риоя намуда, кӯшиш кардааст, ки аз рӯи нусхаи русӣ мазмунӣ асарро то ҳадди имкон пурра нигоҳ дорад. Дар баробари ин хеле кам бошад ҳам, баъзан аз нусхаи тарҷумавӣ андак дур рафтани мутарҷим ба назар мерасад. Ин ҳодиса чун талаби рафти суҳан ва тақозои услубӣ баён барои ҳарчи беҳтар ошкор шудани муроди муаллиф, равшанӣ возеҳ ба ҷилва омадани вазифаи ғоявӣи воситаҳои суҳан кӯмак кардааст. Инак чанд мисол:

1. Асар бо юмори нарме оғоз меёбад, ки дар он андешамандона бафурча тамоку кашидани худованд тасвир ёфтааст. Дар нусхани русӣ дар ин бора чунин навишта шудааст: *...Сам аллах... тоже сначала закурит, неторопливо втянется и подумает*. Тарҷумон дар баёни ин маъни эпитети тоза кардани ҷилимро илова кардааст, ки дар талқини мароми нависанда дар масъалаи кори батаанӣ мувофиқ аст: *«...худованд ҳам,... аввал ҷилим тоза карда, бафурсат дӯд мекашад ва андеша меронад»*.

2. Дар нусхаи русӣ дар бораи оби шаршараҳои кишвари муаллиф тавсифи *прохладный* истифода шудааст, ки дар ҷаҳати онро метавон **серун** тарҷума кард. Аммо Абдулло Зокирӣ дар ин маврид калимаи *ширгунро* мувофиқ донистааст, ки, ба назари мо, барои талқини мақсади нависанда лоиқ ва созгор мебошад: Расул Ғамзатов аз тазоди оби души меҳмонхонаи «Қасри шоҳи» Париж ва обшорҳои кӯҳистони худ на дараҷаи гармӣ ё сардӣ, балки, қабл аз ҳама, намуди онҳоро дар назар дорад.

3. Ҷумлаи *«Ты лучшеобрази нам плач, а мы тебя будем подвизать»* ин тавр тарҷума шудааст: «Ту ба мо марсия бихон, ки мо ҳамроҳат навҳагарӣ кунем». Аён аст, ки ин ҷо калимаҳои **марсия**, **навҳа** бо матни русӣ чандон мувофиқат надоранд. Аз афти қор, тарҷумон дар истеъмоли онҳо то дараҷае ба ҳам монанд будани русуми мардуми мусулмонро ба назар гирифтааст. Дар

тарчума баробари чунин илова ва таъбири матлуб, баъзе ходисаҳои нолоиқ низ мушоҳида мешаванд. Барои худдорӣ қардан аз тафсили сухан мо дар ин бобат ду мисоли зеринро бе шарҳ зикр намуда, мӯйян қардани фарқи онҳоро ба ҳуди хонанда ҳавола мекунем:

а) «Книга моя, долгие годы ты жила во мне. Ты как та женщина, как та возлюбленная, которую видишь издали, о которой мечтаешь, но к которой не приходилось прикоснуться. Иногда случилось, что она стояла совсем близко — стоило протянуть руку, но я робел, смущался, краснел и отходил подальше». Тарчумаи тоҷикинаш: «Китобам, тӯро солҳои зиёд дар замирам парваридам. Ту мисли зане, мисли маҳбубае, ки дидани ӯро кас аз дур орзу мекунад, аммо ҳанӯз даст нарасонидааст. Гоҳо ӯ ба ман чунон наздик буд, ки даст дароз кунам, мерасид, аммо дил намекардам, шарм медоштам, сурх шуда, худро қанор мегирифтам».

б) «Между теплыми камнями нагревается за день вода, втекающая сюда боковой струйкой из горной реки». Тоҷикинаш «Обе, ки аз даръёчаи қӯҳӣ ҷараён гирифта, ба қабати санғо мефарояд, рӯзи дароз дар ин ҷо гарм мешавад».

Шумораи ин гуна мисолҳо, хушбахтона, бисёр кам аст.

Абдулло Зоқир бо тарчумаи «Доғистони ман», ки вобаста ба сабку услуби худ воситаҳои басо мухталифи суханро фаро гирифтааст, тарҷумони болаёқат, пухтакор ва ҷӯянда будани худро нишон дод. Шубҳае нест, ки ин асар аз тарафи хонандаи васеъ хуш қабул мешавад. Ин ҳам мусаллам ва яқин аст, ки тарҷумон бо ин кори хайр ва мушқилписанд дар ривочи санъати тарҷума дар республика, дар такмили забони адабии имрӯзаи мо бо калима ва воситаҳои нави бадеию эстетикӣ саҳми арзандае ҳамроҳ мекунад.

МУНДАРИҶА

ҚИСМИ I

Забон ҷони услуб аст	5
Забон ва характер	45
Мувофиқати сухани ољӣ бо услуби романтикӣ	82
Як омили фасоҳат ва халқияти забон	103
Нависанда ва лаҳҷаҳои забон	118

ҚИСМИ II

Тарҷума ва забони адабӣ	151
«Дюгистони ман» ва риояи услуби он дар тарҷума	179

Раззак Ғаффоров

ПИСАТЕЛЬ И ЯЗЫК

(на таджикском языке)

Муҳаррир О. Ҳамроев

Ороиши С. Самандаров

Муҳаррири ороиш Т. Королёва

Муҳаррири техники Р. Анисимова

Мусахҳеҳ С. Ҳалимов

И Б № 505

Ба матбаа 4/V-1977 супурда шуд. Ба чопаш 24/X-1977 имзо шуд. Формати $84 \times 108^{1/32}$. Қоғаз № 1. Ҷузъи чопи шарти 10,92. Ҷузъи нашрию ҳисобӣ 10,79. Адади нашр 3000. Супориши № 1205. ҚЛ 04503. Нархаш 85 тин.

Душанбе, нашриёти «Ирфон, кӯчаи Айнӣ, 126.

Комбинати полиграфии Комитети давлатии Совети Вазирони РСС Тоҷикистон онд ба қорхон нашриёт, полиграфия ва савдон китоб.

Душанбе, хиёбони Ленин, 37.

НАШРИЁТИ «ИРФОН»
ДАР АВВАЛҲОИ СОЛИ 1978 ҚИТОБҲОИ
ЗАЙЛРО АЗ ЧОП МЕБАРОРАД:

1. Фазлиддин Мухаммадиев. **Асарҳои мунтахаб.**

Ба 50-солагии нависандаи намоёни тоҷик, лауреати мукофоти давлатии ба номи Рӯдакӣ Фазлиддин Мухаммадиев мунтахаботи дучилдаи ӯ бароварда мешавад. Чилди аввал аз очерку ҳикоя ва повестьҳои «Зайнаббӣ», «Тирӣ хокхӯрда» ва «Одамони кӯҳна», ки аз ҳаёти одамони наҷиб ва муосирони шӯҳратёри мо қиса мекунад, иборат мегардад.

Дар чилди дигар повести «Қиссаи ҳаҷчи Акбар» («Дар он дунё») ва романи «Палатаи кунҷакӣ» гирд меояд. Аз асарҳои нависанда хонанда зиндадилӣ меомӯзад ва талоши ҳаёт мекунад. Носир Аббос (аз романи «Палатаи кунҷакӣ») корманди назорати халқӣ ва ӯ бо ҳаромкорӣ бедодгарӣ муросо карда наметавонад ва фаръед ҳам назада, зиқ мешавад, ҳама гапро ба дил мегирад ва ба беморхона меафтад. Беморон чортан мешаванд, қиссагӯӣ мекунад. Духтур Зардодхон таърихи беморӣ менависад, ки шарҳи ҳоли қаҳрамон аст. Роман ҳаёти духтурон, коммунистон, коргарон ва қиссаи ошиқон аст...

2. Чумъа Одинаев. **«Гузашти айём».**

Романи «Гузашти айём» аз ҳодисоту воқеаҳои солҳои сиюм ва аввали чилум дар яке аз районҳои кӯҳистони тоҷик аз ташаккулу тақомути кадрҳои роҳбарикунандаи он ва муносибату муосирати онҳо бо якдигар бо тақозои мавзӯ ва ҳадафи асар гоҳо пора-пора ба шакли ёддоштҳои гузешта ва гоҳо муназааму батафсил ба шакли хикояи намакни нақл мекунад. Нависанда воқеот, муҳит ва ашхоси он замонаҳоро ҳеле хуб меонад ва барҷаставу возеҳ тасвир менамояд.

86 ТИИ

НАЗЕРИЕВИ «ИРФОН»